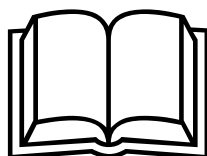

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Н. В. Гуйванюк
О. В. Кульбабська
О. В. Кардашук

ДЕРЖАВНА ПІДСУМКОВА АТЕСТАЦІЯ
з української мови та
методики викладання української мови

ЧЕРНІВЦІ
НАШІ КНИГИ
2016

УДК 378.14:811.161.2(07)
ББК 74.216.5Укр-28я7
Г 938

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Лист № 1-/11-11126 від 09.07.2013)

Відповідальний редактор –

Кульбабська О. В., доктор філол. наук, професор

Рецензенти:

Марчук Л. М., доктор філол. наук, професор (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка);

Мірченко М. В., доктор філол. наук, професор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки);

Степаненко М. І., доктор філол. наук, професор (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка).

Г 938 Державна підсумкова атестація з української мови та методики викладання української мови [Текст] : навч.-метод. посібник / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська, О. В. Кардашук. – Вид. 4-е, доповн. – Чернівці : Наші книги, 2016. – 314 с.

ISBN 978-966-482-048-3

Навчально-методичний посібник охоплює три частини. У першій представлено програму з української мови до державного іспиту на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня „Спеціаліст” (7.02030301) напряму підготовки *Філологія*, схеми та зразки мовних розборів, список рекомендованої літератури та лексикографічного корпусу, лінгвометодичні коментарі, що допоможуть випускникам філологічних факультетів зорієнтуватись у підготовці до підсумкових випробувань. Другий розділ посібника містить програму з методики викладання української мови, орієнтовний перелік питань до державного іспиту на здобуття кваліфікації „Бакалавр” (6.020303), систему орієнтирів для самостійної роботи студентів із курсу методики, зразки практичних завдань, рекомендовану літературу та корпус шкільних підручників, а також єдині вимоги до оцінювання знань студентів під час складання державного комплексного екзамену з української мови та методики її викладання. У третій частині запропоновано методичні поради щодо написання й успішного захисту дипломних і магістерських робіт.

Для викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 378.14:811.161.2(07)
ББК 74.216.5Укр-28я7

© Н. В. Гуйванюк, 2016

© О. В. Кульбабська, 2016

© О. В. Кардашук, 2016

ISBN 978-966-482-048-3

© ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2016

ЗМІСТ

ДЕРЖАВНА ПІДСУМКОВА АТЕСТАЦІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	5
Вступні зауваги.....	5
Програма з курсу сучасної української літературної мови до державного іспиту.....	7
Система орієнтирів для самостійної роботи з курсу „Сучасна українська мова”.....	20
Базові поняття й лінгвометодичні коментарі до мовних розборів.....	25
Схеми та зразки мовних розборів.....	56
Тренувальні вправи.....	117
Контрольні завдання.....	124
Рекомендована література.....	130
Лексикографічний корпус української мови.....	137
Критерії та шкала оцінювання знань студентів (ESTS).....	144
ДЕРЖАВНА ПІДСУМКОВА АТЕСТАЦІЯ З МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	147
Вступні зауваги.....	147
Програма з методики викладання української мови.....	149
Система орієнтирів для самостійної роботи студентів із курсу „Методика викладання української мови”.....	155
Орієнтовний перелік питань до державного іспиту з курсу „Методика викладання української мови”.....	215
Зразки практичних завдань.....	220
Рекомендована література.....	229
Корпус шкільних підручників з української мови.....	234
Критерії та шкала оцінювання знань студентів (ESTS).....	240
ДЕРЖАВНА ПІДСУМКОВА АТЕСТАЦІЯ: ДИПЛОМНА РОБОТА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ ВИКЛАДАННЯ	242
Вступні зауваги.....	242
Дипломна робота як різновид наукової творчості студентів.....	243
Технологія роботи над науковою темою з актуальних проблем українського мовознавства та методики викладання української мови.....	245
Методичні рекомендації до оформлення і захисту дипломних робіт.....	254
Рекомендована ітература.....	283
Критерії та шкала оцінювання знань студентів (ESTS).....	286
ДОДАТКИ	289
<i>Додаток А.</i> Орієнтовна тематика дипломних робіт	289
<i>Додаток Б.</i> Зразки титульних аркушів дипломних робіт.....	293

Додаток В. Зразок оформлення змісту дипломної роботи.....	295
Додаток Г. Зразки оформлення списку використаної літератури.....	296
Додаток Д. Зразки оформлення списку використаних джерел ілюстративного матеріалу.....	303
Додаток Е. Типові помилки в змісті та оформленні дипломної роботи.....	306
Додаток Ж. Пам'ятка: як готуватися до доповіді під час захисту наукової роботи та репрезентації її на захисті.....	307
Додаток З. Доповідь-виступ на захисті.....	310

ДЕРЖАВНА ПІДСУМКОВА АТЕСТАЦІЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вступні зауваги

Відродження національної освіти, науки та культури – одна з найголовніших цілей Української держави, адже без усебічної активізації інтелектуального й духовного потенціалу суспільства подальший розвиток будь-якої країни неможливий.

За роки незалежного розвитку освіта України зробила відчутні кроки вперед. Зокрема, затверджено Національну державну програму „Освіта. Україна XXI століття”, ухвалено Закон України „Про вищу освіту”, розпочато реформи в організації навчального процесу у навчальних закладах усіх типів: заохочення до впровадження нових трансферно-модульних технологій (принципів динамічності, дієвості, оперативності та системності знань, гнучкості, різнобічності методичних підходів), оновлення змісту й методики навчання, проведення незалежного тестування, забезпечення національно-освітніх потреб усіх громадян країни. Для цього сучасній школі потрібні висококваліфіковані спеціалісти. Сформувати ж духовно багату, освічену, творчу, соціально активну особистість неможливо без оволодіння мовою як засобом спілкування, мислення, пізнання. Основи професійної майстерності майбутнього філолога виформують під час вивчення всіх навчальних дисциплін у вищому закладі освіти. Однак провідну роль у системі підготовки фахівця з української мови відіграють дисципліни мовознавчого циклу та методика навчання рідної мови, що їх передбачено програмами Міністерства освіти і науки України для вищих навчальних закладів.

Мова – складна система, у якій функціонують виражальні засоби різних рангів, кожному з яких притаманний певний набір ознак і властивостей. Знання цих властивостей – неодмінна умова опанування мови, ефективного використання її ресурсів у власному мовленні, об’єктивного поцінювання наукових дефініцій, засвоєння різних класифікацій мовних явищ. У цьому аспекті державний комплексний екзамен з української мови є не лише перевіркою теоретичних знань і практичних навичок з усіх лінгвістичних дисциплін, які вивчали студенти в університеті, але й важливим завершальним етапом у підготовці фахівців-філологів.

Методика проведення державного іспиту з української мови передбачає вміння випускників узагальнити основні підходи до вивчення навчального матеріалу (порівняльно-історичний, системно-структурний, формально-граматичний, комунікативний, функційно-семантичний тощо), аналізувати й виокремлювати посутні ознаки лінгвістичних понять, синтезувати й оцінювати мовні явища; дає змогу виявити рівень засвоєння різних класифікацій мовних

одиниць, вправно використовувати фахову термінологію, установлювати зв'язки між елементами системи знань, розв'язувати проблемні питання сучасного мовознавства.

Державна підсумкова атестація покликана не лише узагальнити та систематизувати знання з української мови та методики її викладання, набуті студентами впродовж навчання у ВНЗ, а і сформувати мовну особистість, обізнану з культурою усного й писемного мовлення, яка вміє в повному обсязі використовувати набуті відомості, уміння та навички для оптимальної мовної поведінки в професійній сфері.

Саме ці завдання зумовили необхідність видання навчального посібника, використання якого значною мірою сприятиме підготовці студентів-спеціалістів до державного іспиту, систематизації набутих теоретичних, теоретико-прикладних знань та відтворенню відповідних умінь і навичок на практиці.

Дібраний фактичний матеріал було апробовано в навчальній роботі зі студентами Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ПРОГРАМА З КУРСУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДО ДЕРЖАВНОГО ІСПИТУ

Методичні рекомендації

Державний іспит з української мови випускники складають в усній формі. Він вимагає від студента:

1) ґрунтовних знань із сучасної української мови (знання теоретичного матеріалу, правил і винятків, уміння у виразити їх прикладами);

2) виявлення обізнаності з проблемами періодизації історії української мови, специфікою її розвитку на сучасному етапі, з особливостями функціонування української мови як державної;

3) навичок аналізу явищ сучасної української мови з огляду на історію її становлення та розвитку, доповнення відповіді історичними коментарями;

4) уміння вільно орієнтуватись у синтаксичному й пунктуаційному розборі запропонованого в екзаменаційному білеті речення (надфразної єдності);

5) володіння методикою лексичного, етимологічного, фонетичного, морфемного, словотвірного, морфологічного розборів виокремлених із тексту слів.

Готуючись до іспиту, випускник повинен вдумливо опрацювати значний за обсягом теоретичний матеріал відповідно до „Програми із сучасної української мови до державних іспитів”, укладеної на основі чинних навчальних програм („Сучасна українська літературна мова”, „Історія української літературної мови”, „Історична граматики української мови”, „Вступ до мовознавства”, „Українська діалектологія”, „Стилістика української мови”, „Культура української мови”).

Отримавши екзаменаційний білет, у якому зазначено завдання з мови (1 теоретичне питання й 1 практичне завдання) та української літератури (2 теоретичних питання), студент одержує аркуш для відповіді, записує номер білета, усі питання, зазначені в ньому, і на кожне з них дає відповідь (конспективно виклавши основні тези або склавши детальний план).

Зразок екзаменаційного білета:

1. Українська мова – державна мова України. Назви „Україна”, „український”.
2. Українська народна лірика.
3. Поетичне відтворення історії України у віршах М. Т. Рильського „Слово про рідну матір”.
4. *Практичне завдання.*

Зробити синтаксичний розбір речення, морфологічний та фонетичний аналіз виокремлених слів: *Той, хто по-справжньому любить Батьківщину, –*

в усіх відношеннях справжня людина (В. Сухомлинський).

Відповідь на теоретичне питання з мови треба побудувати за принципом: *правило – приклад*. Ілюстративний матеріал повинен бути змістовним, дібраним із художньої літератури (прози, поезії чи публіцистики).

Речення для розбору необхідно переписати, а потім виконати його повний синтаксичний аналіз за схемою.

Практичне завдання містить, окрім розбору речення, ще додаткові завдання на зразок: „Виконайте морфологічний (фонетичний, морфемний, словотвірний тощо) розбір виокремлених слів за схемою”. Зауважимо, що загальноприйнятих схем для лексичного, фонетичного і граматичного аналізів мови немає, тому в пропонованому посібнику наведено лише можливі варіанти, що їх передбачають програми із сучасної української мови до державного іспиту. До того ж цей вид роботи можна ефективно використовувати на всіх етапах вивчення української мови: у процесі закріплення знань, для поточної перевірки роботи студентів, для контролю за засвоєнням програмового матеріалу за допомогою усного опитування і виконання домашніх та аудиторних контрольних завдань. Мовний аналіз за схемами досить зручний, оскільки дає змогу визначити індивідуальне завдання кожному студентові. Його можна успішно використати для модульного контролю студентів, а також на заліках і екзаменах, у тому числі й на державному іспиті перед одержанням диплома про вищу освіту – бакалавра, спеціаліста зі спеціальності „Українська мова та література”.

Зміст програми

Вступ. Українська мова – державна мова України. Конституція України про функціонування та розвиток мов в Україні. Українська мова серед інших мов світу. Українська мова як національна мова українського народу і форма його національної культури. Основні етапи формування та розвитку української мови від найдавніших часів до наших днів. Назви „Україна”, „український”.

Роль І. П. Котляревського в становленні нової української літературної мови. Т. Г. Шевченко – основоположник нової української літературної мови. Основні тенденції розвитку української літературної мови (II половина XIX–поч. XX ст.). Внесок М. М. Коцюбинського, І. Я. Франка, Лесі Українки в розвиток української літературної мови. Закон про мови в Україні. Мовна ситуація в сучасній Україні.

Літературна мова й діалекти. Наріччя української мови. Коротка характеристика фонетичних, граматичних і лексичних рис північного наріччя. Коротка характеристика фонетичних, граматичних і лексичних рис південно-західного наріччя. Коротка характеристика фонетичних, граматичних і лексичних рис південно-східного наріччя. Українська літературна мова як унормована й опрацьована форма загальнонаціональної мови, її писемна й усна форми. Сучасна українська мова як об’єкт наукового вивчення. Специфічні

риси української мови в галузі фонетики, лексики, морфології та синтаксису.

Стиль як лінгвістичне поняття. Функційно-стилістичне багатство української мови. Функційні стилі сучасної української літературної мови. Основні тенденції розвитку української літературної мови на сучасному етапі.

Структура мови. Знакова природа мови. Типи знаків. Мова як особлива знакова система. Мова як система систем. Рівні мовної системи. Природа й сутність мови. Системний характер мови. Парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні відношення між мовними одиницями. Основні й проміжні рівні мови.

Мова і суспільство. Суспільна природа мови. Функції мови. Соціальна зумовленість мовних явищ. Соціальний характер мовної норми. Залежність стану мови від стану суспільства. Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація і держава. Мова і культура. Актуальні напрями сучасної лінгвістики.

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ. Предмет фонетики і фонології, зв'язок з іншими лінгвістичними дисциплінами. Загальна характеристика фонетичної системи сучасної української мови.

Основні звукові одиниці мови: лінійні (сегментні) – звуки – та нелінійні (суперсегментні) – наголос, інтонація (принципи їх розмежування). Акустичні властивості мовних звуків. Три аспекти вивчення звука.

Голосні та приголосні звуки (загальна характеристика). Будова мовленнєвого апарату, функції окремих його частин. Активні та пасивні органи мовлення. Акустико-артикуляційна класифікація голосних звуків: за рядом; ступенем підняття язика; за наявністю чи відсутністю лабіалізації. Акустико-артикуляційна класифікація приголосних звуків: за способом і місцем творення, за ступенем палаталізації, за участю голосу і шуму. Додаткові артикуляційні ознаки приголосних звуків: подовження та подвоєння. Зміни приголосних у потоці мовлення. Акомодация, асиміляція та дисиміляція. Спрощення в групах приголосних.

Система фонем сучасної української літературної мови. Поняття про фонему. Диференційні ознаки та функції фонем. Поняття позиції у фонології. Головні вияви і варіанти фонем. Вокалізм. Консонантизм.

Фонетична і фонематична транскрипції, їхні принципи. Міжнародний фонетичний алфавіт.

Фономорфологія. Історичні чергування голосних фонем. Чергування о, е – і (з історичними коментарями). Чергування о, е з „нулем звука” (історичний коментар). Чергування е–о після шиплячих та й (з історичним коментарем). Найдавніші чергування голосних фонем. Чергування і – й; у – в в українській мові.

Історичні чергування приголосних фонем. Чергування г–ж–з'; к–ч–ц'; х–ш–с' (з історичним коментарем). Чергування твердих і м'яких приголосних фонем. Взаємодія приголосних з ј (з історичними коментарями).

Склад як одиниця фонетичної системи. Функції складу. Типи складів

(прикриті, напівприкриті й неприкриті; відкриті, закриті та напівзакриті). Український складоподіл. Морфемне членування і складоподіл. Орфографічний і фонетичний складоподіл.

Український наголос, його функції та ознаки. Значення наголосу для словникового складу і граматичного ладу української мови. Місце наголосу в слові української мови. Рухомий і нерухомий наголоси при словозміні та словотворенні. Енклітики і проклітики. Головний і побічний наголоси. Акцентологія.

Інтонація як ритмомелодична характеристика мовлення. Основні види інтонаційних структур у реченні. Закінчена й незакінчена інтонація. Компоненти інтонації: фразовий наголос, паузи, мелодика, тембр і темп.

ОРФОЕПІЯ. Поняття орфоепії. Основні риси української літературної вимови. Випадки порушення орфоепічних норм. Деякі особливості вимови слів іншомовного походження. Орфоепічні варіанти, їх місце в літературній вимові. Засоби милозвучності. Сучасні орфоепічні словники та довідники української мови.

ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ. Найдавніші відомості з історії української графіки та орфографії. Історичні пам'ятки української писемності. Український алфавіт. Графічні засоби української мови. Основні вимоги до алфавітного письма. Співвідношення між буквами українського алфавіту та фонемами української літературної мови.

Історія та принципи українського правопису. Нова редакція українського правопису: основні засади орфографії.

Основні правила вживання м'якого знака й апострофа. Правопис слів іншомовного походження. Правопис українських та інших слов'янських і неслов'янських прізвищ. Правопис складних слів. Сучасні орфографічні словники та довідники української мови.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. Предмет лексикології. Зв'язок лексикології з іншими мовознавчими дисциплінами.

Слово в лексико-семантичній системі мови. Ознаки слова як мовної одиниці. Слово і поняття. Знакова природа слова. Структурні ознаки слова: фонетична оформленість, внутрішньоструктурна цілісність, відокремлено-оформленість. Кореляція форми і змісту в слові. Внутрішня форма слова, її види. Лексика української мови як система. Відкритість лексичної системи, мікросистемність. Однозначність і багатозначність слів в українській мові. Семантична структура полісемантичного слова. Пряме і переносне значення слова. Типи переносних значень. Способи тлумачення лексичного значення слова. Найважливіші тлумачні словники української мови. Стилiстичні можливості слова.

Явище омонімії. Типи омонімів і шляхи їх появи. Питання про критерії розрізнення омонімії та полісемії. Відмежування лексичних омонімів (повних і часткових) від омофонів, омографів і омоформ. Джерела омонімії. Міжмовна омонімія. Функціонально-стилiстичне використання омонімів. Словники омонімів.

Синонімія як тип лексико-семантичних відношень. Джерела синонімії. Поняття синонімічного ряду та синонімічної домінанти. Класифікація та стилістичні функції синонімів. Використання синонімії в різних стилях мови. Словники синонімів.

Антонімія. Семантична та структурна класифікації антонімів. Енантіосемія як окремий різновид антонімії. Антитеза й оксюморон як стилістичні фігури. Словники антонімів.

Явище паронімії. Причини появи паронімів. Особливості паронімічного ряду. Класифікація і стилістичне використання паронімічної лексики. Пароніми та парономазія. Словники паронімів.

Склад і формування української лексики з погляду її походження. Споконвічно українські слова (індоєвропейські, праслов'янські, давньоукраїнські). Власне українська лексика, її фонетичні та морфологічні особливості, функції. Лексичні запозичення з інших мов. Старослов'янізми, їхні семантичні, фонетичні, словотвірні та морфологічні ознаки. Стилiстичне використання старослов'янізмів. Місце іншомовних слів у складі лексики української мови. Причини іншомовних запозичень та їхні стилістичні функції. Запозичення з класичних (грецької та латинської) мов. Ознаки слів західноєвропейського походження (англійського, німецького, французького, італійського). Тюркізми, їхні ознаки. Екзотизми та варваризми. Калькування й кальки. Інтернаціональна лексика. Українська мова як джерело для лексичних запозичень іншими мовами. Етимологічні словники української мови. Запозичена лексика в тлумачних словниках української мови та словниках іншомовних слів.

Лексика української мови з погляду її вживання. Лексика загальнонародного вживання та лексика обмеженого вживання. Діалектна лексика, її роль у мові. Словники діалектної лексики. Спеціальна лексика, її функції. Терміни в різних стилях мови. Джерела термінотворення. Термінологічні словники української мови. Лексика, обмежена в ужитку соціальним середовищем: жаргонізми й арготизми, сленг. Мовні та стилістичні функції професіоналізмів, жаргонізмів та арготизмів. Словники жаргонної та арготичної лексики.

Стилiстична диференціяція лексики української мови. Міжстильова лексика. Розмовно-побутова лексика, просторіччя. Лексика книжного стилю. Роль стилістично забарвленої лексики. Склад лексики за експресивно-емоційним забарвленням: емоційно нейтральна лексика, позитивно забарвлена, негативно забарвлена, слова з гібридною оцінкою. Поетизми. Система стилістичних поміток у тлумачних словниках української мови. Ідеографічний словник нової лексики.

Активний і пасивний склад лексики сучасної української мови. Застарілі слова, їхні типи. Неологізми, їхні типи: загальномовні та індивідуально-авторські. Стилiстичні функції застарілих слів і неологізмів. Словники архаїзмів. Словники нових слів і значень.

Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ початку ХХІ ст.

ФРАЗЕОЛОГІЯ. Предмет фразеології, її зв'язок з іншими мовознавчими розділами. Джерела фразеології. Фразеологізм (фразема) – основна одиниця фразеологічної системи. Фразеологічне значення, його відмінність від лексичного. Типи фразеологізмів. Фразеологічна парадигматика. Типи фразеологізмів за семантикою: фразеологічні зрощення та фразеологічні єдності; фразеологічні сполучення; фразеологічні вислови. Класифікація фразеологізмів за структурою, стилістичним забарвленням та походженням. Лексико-граматичні варіанти фразеологічних одиниць. Явище полісемії, синонімії й антонімії фразеологізмів. Фразеологічні омоніми. Фразеологічна синтагматика. Фразеологічні засоби стилістики. Фразеологічні словники української мови. Особливості розвитку фраземіки української мови кінця ХХ початку ХХІ ст.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ. Лексикографія як мовознавча дисципліна. Типи словників української мови, їхні кращі зразки. Короткі відомості щодо історії становлення і розвитку української лексикографії. Сучасний стан лексикографії в Україні.

МОРФЕМІКА. Морфеміка як учення про структуру слова. Зв'язок морфеміки з іншими лінгвістичними дисциплінами. Основні одиниці морфеміки: морфема, морф (аломорф, варіант морфемі).

Визначення морфемі. Розвиток поглядів на морфемі в українському мовознавстві. Коренева морфема. Афіксальні морфемі.

Класифікації афіксів сучасної української мови. Класифікація афіксів за роллю в слові. Класифікація афіксів за місцем розташування в слові. Класифікація афіксів за семантичними функціями. Класифікація афіксів за формою. Класифікація афіксів за походженням. Співвідношення між регулярністю, продуктивністю і частотністю афіксів.

Поділ слова на морфемі. Морфемний аналіз слова. Поняття основи слова, три аспекти її виявлення. Подільність основи. Корінь – обов'язкова частина слова. Корені зв'язані та вільні; первинні та вторинні. Поняття синонімії та омонімії морфем. Інтерфікси. Афіксоїди, їхні різновиди та ознаки. Асемантичні морфемі. Основа слова. Основа словозміни, словотвору та формотворення. Історичні зміни в морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення та декореляція.

ДЕРИВАТОЛОГІЯ як окрема лінгвістична дисципліна. Загальнотеоретичне та практичне значення теорії словотвору. Зв'язок словотвору з морфологією, лексикою, синтаксисом. Поняття синхронії та діахронії в словотворі. Основні одиниці словотвору – твірна та похідна основи. Поняття похідності.

Комплексні одиниці словотвору. Словотвірна пара, словотвірний ланцюг. Словотвірна парадигма. Словотвірне гніздо. Ступеневий характер українського словотворення. Поняття словотвірного типу. Словотвірне значення. Класифікація словотвірних типів.

Способи словотворення. Типологія способів словотворення в сучасному мовознавстві.

Морфологічний спосіб словотворення та його різновиди. Префіксальний різновид морфологічного способу словотворення. Суфіксальний різновид морфологічного способу словотворення. Префіксально-суфіксальний різновид морфологічного способу словотворення. Постфіксальний різновид. Неафіксальні різновиди морфологічного способу словотворення. Осново- та словоскладання як різновиди морфологічного способу словотворення. Абревіація – різновид морфологічного способу словотворення. Типи абревіатур та стилістичні можливості їх уживання.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення та його різновиди. Субстантивіація – різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення. Ад'єктивіація – різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення. Адвербіалізація – різновид морфолого-синтаксичного способу словотворення.

Лексико-синтаксичний та лексико-семантичний способи словотворення.

Стилістичні можливості засобів словотвору.

Словотвір основних частин мови. Словотвір іменників. Словотвір прикметників. Словотвір числівників. Словотвір займенників. Словотвір дієслів. Словотвір прислівників. Словотвір службових частин мови – прийменників, сполучників, часток.

Тенденції словотворення в українській літературній мові ХХ–ХХІ ст.

МОРФОЛОГІЯ. Основні поняття і предмет морфології. Зв'язок морфології з іншими лінгвістичними дисциплінами. Слово, словоформа, парадигма в морфології. Поняття граматичної категорії. Типи граматичних категорій. Поняття граматичної форми. Способи й засоби вираження граматичного значення.

Система частин мови в сучасній українській мові. Критерії визначення частин мови та історія їх становлення в українському мовознавстві. Повнозначні частини мови і службові слова (аналітичні синтаксичні морфеми). Іменник і дієслово як центральні (основні) частини мови. Взаємозв'язок іменникової та дієслівної семантики.

Іменник. Визначення іменника як частини мови. Взаємна зумовленість лексичного значення та граматичних ознак іменника.

Лексико-граматичні категорії іменника. Іменники – власні та загальні назви, назви істоти й неістоти. Іменники – конкретні та абстрактні назви, особливості семантики й відмінювання. Іменник – збірні та речовинні назви, особливості семантики та відмінювання.

Категорія роду іменника, її реальна та формальна семантика, засоби вираження. Історичні зміни у формуванні категорії роду іменників. Рід невідмінюваних іменників та абревіатур. Стилістичні функції граматичної категорії роду.

Категорія числа іменника, її зумовленість зовнішньою семантикою,

засоби вираження. Історичні зміни у формуванні категорії числа іменників. Залишки форм двоїни (у значенні множини) у сучасній українській мові. Іменники *pluralia tantum* та особливості їх відмінювання. Іменники *singularia tantum*. Стилiстичні функції граматичної категорії числа.

Категорія відмінка іменника, граматичний зміст та засоби вираження. Система відмінків сучасної української мови. Кличний відмінок у відмінковій парадигмі української літературної мови. Історичні зміни в системі відмінювання іменників.

Парадигматичні типи формозміни іменників. Поняття про парадигму іменника. Принципи поділу іменників за парадигматичними ознаками на відміни та групи в сучасній та праслов'янській мовах. Особливості відмінювання іменників I відміни. Особливості відмінювання іменників II відміни. Особливості відмінювання іменників III та IV відмін. Невідмінювані іменники.

Визначення прикметника як частини мови. Морфологічна будова та граматичні ознаки прикметника. Короткі і повні, членні й нечленні, стягнені та нестягнені форми прикметників (з історичними коментарями). Лексико-граматичні розряди прикметників та принципи їх розмежування. Проміжні розряди прикметників. Семантико-морфологічні особливості якісних прикметників. Співвідносна та неспіввідносна міра вияву ознаки якісних прикметників. Ступені порівняння якісних прикметників (з історичними коментарями). Лексико-семантичні категорії відносних прикметників. Присвійні прикметники, їхні ознаки. Відмінювання прикметників твердої й м'якої групи (з історичним поясненням). Особливості відмінювання прикметників на *-лиций*. Субстантивація прикметників. Утворення прикметників від географічних назв.

Визначення числівника як частини мови. Погляди мовознавців на числівник. Граматичні ознаки числівника. Класифікація числівників за морфологічною будовою (з історичними коментарями). Класифікація числівників за семантикою. Відмінювання числівників (з історичним поясненням). Синтаксичні параметри числівників. Стилiстичні особливості числівниково-іменних сполук.

Займенник як частина мови. Місце займенника в системі частин мови (історія питання). Поділ займенників на розряди за значенням. Особливості займенникових парадигм (з історичними коментарями). Явище прономіналізації в сучасній українській мові. Стилiстичні функції різних розрядів займенників.

Дієслово як самостійна частина мови і як система дієслівних форм. Лінгвальний статус і граматичні особливості інфінітива (з історичним коментарем). Поділ дієслів на класи (з історичними коментарями).

Загальнодієслівні граматичні категорії. Типи дієслівних уворень, їхні граматичні ознаки та синтаксичні функції. Загальнодієслівна категорія виду, засоби її вираження. Видові пари дієслів. Одно- та двовидові дієслова.

Загальнодієслівна категорія стану, способи та засоби її вираження. Загальнодієслівна категорія перехідності й неперехідності, способи та засоби її вираження.

Дієслівна категорія способу, засоби її вираження. Історія утворення форм умовного та наказового способів. Дієслівна категорія часу, засоби її вираження. Значення часових форм. Історія форм майбутнього, минулого та давноминулого часів. Вторинні форми часу дієслова. Дієслівна категорія особи, засоби її вираження. Безособові дієслова. Дієслівна категорія роду, засоби її вираження. Дієслівні парадигми (з історичними коментарями).

Стилістичні аспекти дієслівних категорій.

Дієприкметник і проблема його лінгвального статусу (з історичною довідкою). Граматичні ознаки дієприкметників. Активні і пасивні дієприкметники. Історія творення й синтаксична роль дієприкметникових форм. Перехід дієприкметників у прикметники.

Дієприслівник і проблема його лінгвального статусу. Граматичні ознаки дієприслівників. Історія творення й синтаксична роль дієприслівників. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники.

Дієслівні форми на -но, -то, їхні граматичні ознаки, історія творення та синтаксичні функції.

Визначення прислівника як частини мови. Розряди прислівників за значенням і походженням. Класифікація прислівників за синтаксичною функцією. Загальна характеристика атрибутивних прислівників. Ступені порівняння атрибутивних прислівників. Емоційно забарвлені прислівники. Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів). Перехід у прислівники інших частин мови (адвербіалізація). Перехід прислівників у прийменники, сполучники, частки. Питання про слова категорії стану в лінгвістиці. Загальна характеристика предикативних прислівників. Загальна характеристика модальних прислівників.

Службові частини мови. Функційна характеристика службових слів.

Прийменник як службова частина мови. Погляди мовознавців на прийменник. Розряди прийменників за структурою. Утворення прийменників від інших частин мови. Семантико-стилістичні особливості вживання прийменників. Полісемія прийменників. Омонімія прийменників. Синоніміка прийменників. Уживання прийменників як засобу милозвучності української мови.

Сполучник як службова частина мови. Основні підходи до визначення статусу сполучника. Сурядні та підрядні сполучники. Сполучні слова та їхня відмінність від сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники. Розряди сполучників за структурою. Багатозначність і синонімія сполучників.

Частка як службова частина мови. Проблема лінгвального статусу часток. Функції часток. Розряди часток за значенням. Перехід інших частин мови у частки (партикуляція). Правопис частки *не* з різними частинами мови.

Вигук як особливий лексико-граматичний розряд слів. Класифікація

вигуків за значенням і структурою. Перехід самостійних слів і словосполучень у вигуки. Звуконаслідувальні слова. Синтаксична характеристика вигуків. Дієслівна зв'язка.

СИНТАКСИС. Синтаксис як розділ граматики. Предмет і об'єкт синтаксису. Зв'язок синтаксису з іншими мовознавчими дисциплінами.

Основні одиниці синтаксису: синтаксема, словосполучення, речення, надфразна єдність. Синтаксема – мінімальна одиниця синтаксису, типи синтаксем. Питання про синтаксичні одиниці, більші за речення. Текст. Типи зв'язного мовлення. Речення і словосполучення як окремі синтаксичні одиниці. Речення і висловлення. Речення і фраза.

Словосполучення. Граматичне значення, структурні схеми й типи словосполучень. Проблема сурядних словосполучень. Класифікація словосполучень за лексико-граматичним принципом. Поділ словосполучень за будовою. Розмежування вільних синтаксичних словосполучень і фразеологічних одиниць. Функції словосполучення. Способи вираження синтаксичних відношень – суб'єктних, об'єктних, атрибутивних, апозитивних, комплетивних, обставинних, синкретичних – у словосполученні.

Прислівні та неprisлівні зв'язки в синтаксисі. Типи підрядного зв'язку. Засоби вираження підрядних зв'язків. Узгодження: повне (власне-граматичне), неповне та інші види узгодження (сміслове, умовно-граматичне, асоціативно-граматичне). Кореляція, її різновиди (повна, неповна).

Керування як тип підрядного зв'язку. Сильне і слабе, варіативне і неваріативне, посереднє і безпосереднє керування. Відмінкове прилягання та власне прилягання як типи підрядного зв'язку. Типологія неprisлівних синтаксичних зв'язків на рівні речення (предикативний, сурядний, детермінантний, напівпредикативний, пояснювально-уточнювальний, тяжіння).

Семантико-синтаксичні відношення в підрядних словосполученнях: атрибутивні, об'єктні, обставинні, апозитивні, синкретичні.

Речення. Визначення речення. Речення і судження. Предикативність, модальність і темпоральність – основні ознаки речення. Співвідношення об'єктивної та суб'єктивної модальності в реченні. Аспекти вивчення речення: формально-граматичний, семантико-синтаксичний, комунікативний. Поняття про актуальне членування речення.

Класифікація речень. Типи речень за комунікативною настановою (розповідні, питальні, спонукальні, бажальні), способом вираження та характером предикативних відношень. Стверджувальні й заперечні (частково-та загальнозаперечні), стверджувально-заперечні речення. Окличні й неокличні речення. Прагматичні типи речень. Класифікація речень за будовою.

Просте речення як монопредикативна одиниця. Поняття про мінімальну структурну схему та парадигму простого речення. Дієслівні, субстантивні, ад'єктивні, партиципні, адвербіальні, інфінітивні речення. Двоскладні та

односкладні речення. Типи речень за повнотою реалізації структурної схеми.

Предикативний центр речення. Головні члени речення, їх відповідність членам судження. Номінативні підмети, засоби їх вираження. Підмети-словосполучення, їх класифікація та засоби вираження. Інфінітивні підмети. Простий дієслівний присудок – координований і некоординований. Простий дієслівний ускладнений присудок. Складений дієслівний присудок. Поняття про суб'єктний та об'єктний інфінітиви. Засоби вираження допоміжних компонентів складеного дієслівного присудка. Особливості граматичної будови іменних двоскладних речень. Іменний складений присудок. Типи зв'язок. Засоби вираження іменної частини. Ускладнені форми складених дієслівного та іменного присудків. Тире між підметом і присудком у простому реченні.

Поширювачі структурної схеми речення. Історія вчення про другорядні члени речення. Прислівні та неприслівні поширювачі. Детермінанти: основні ознаки та класифікація. Дуплексиви: основні ознаки та класифікація. Прислівні поширювачі об'єктного типу (прямі, непрямі), засоби їх вираження. Прислівні поширювачі означального типу (узгоджені, неузгоджені), засоби їх вираження. Прислівні поширювачі обставинного типу (місця, часу, причини, мети, умови, допусту, способу дії), засоби їх вираження. Прикладка як присубстантивний означальний поширювач, засоби її вираження. Правопис прикладок. Синкретичні члени речення, їхні різновиди. Причини синкретизму. Синтаксична синонімія у сфері вираження поширювачів структурної схеми речення.

Односкладні речення. Питання про односкладні речення та їх класифікація в мовознавчій науці. Особливості формально-синтаксичної й семантико-синтаксичної структури односкладних речень. Типи дієслівних односкладних речень. Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення. Безособові речення. Інфінітивні речення. Односкладні речення іменного класу – номінативні, генітивні, квантитативно-генітивні. Синонімія двоскладних та односкладних речень. Стилiстичні функції односкладних речень.

Порядок слів у реченні. Граматичне значення і стилістична роль порядку слів. Поняття про інверсію.

Мовленнєві аспекти теорії речення. Повні та неповні речення. Статус неповних речень у системі синтаксичних одиниць. Типи неповних речень (контекстуальні, ситуативні, еліптичні). Парцельовані речення. Обірвані речення. Вільні синтаксеми. Пунктуація в неповних реченнях.

Поняття про комунікати, речення нечленовані і фразеологізованої структури. Види комунікатів, їхні стилістичні функції.

Поняття про просте ускладнене речення. Речення із сурядними (відкритими та закритими) рядами словоформ. Речення з напівпредикативними зворотами (субстантивними, ад'єктивними, партиципними), пунктуація в таких реченнях. Речення з пояснювально-

уточнювальними зворотами. Розділові знаки при уточнювальних зворотах. Речення зі звертаннями. Функції звертань. Поняття про вокативні речення. Речення зі вставними і вставленими конструкціями. Функційно-семантичні групи вставних компонентів. Основні правила пунктуації в простому ускладненому реченні, формально-семантичні (корелативні) співвідношення з іншими типами речень – простих і складних.

Складне речення. Загальна характеристика складного речення. Формально-синтаксична, семантико-синтаксична та комунікативна організація складних речень. Засоби зв'язку предикативних частин. Питання класифікації складних речень. Логіко-граматична, формально-граматична та структурно-семантична класифікації складних речень. Типи синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень у складних реченнях української мови. Стилiстичні функції складних речень.

Складносурядні речення в сучасній українській мові: визначення, проблема класифікації, функції. Складносурядні речення відкритої та закритої структур, засоби вираження семантико-синтаксичних відношень між предикативними одиницями. Пунктуація в складносурядних реченнях.

Складнопiрядні речення, особливості їх будови. Засоби вираження синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень у складнопiрядних реченнях. Класифікація складнопiрядних речень. Складнопiрядні речення нерозчленованої структури (загальна характеристика). Займенниково-спiввідносні речення. Складнопiрядні речення з прислiвним зв'язком (граматичного і семантичного типiв). Складні речення з пiрядними присубстантивними й прикомпаративними. Складні речення з пiрядними з'ясувальними. Складнопiрядні речення розчленованої структури (загальна характеристика). Складнопiрядні речення часу. Складні речення з пiрядними мети. Складні речення з пiрядними умови. Складнопiрядні речення причини. Складнопiрядні допустові речення. Складнопiрядні наслідкові речення. Складнопiрядні порiвняльні речення. Складнопiрядні зiставлювальні речення. Складнопiрядні речення вiдносно-поширювальні. Пунктуація в складнопiрядних реченнях.

Складні безсполучникові речення: визначення, питання класифікації, функції. Складні безсполучникові речення вiдкритої та закритої структур. Складні безсполучникові речення закритої типiзованої і нетипiзованої структур, їхні рiзновиди. Пунктуація в складних безсполучникових реченнях. Формально-семантичні (корелативні) спiввідношення складних безсполучникових речень з іншими типами складних речень.

Складні ускладнені речення. Елементарні й неелементарні складні речення. Питання про структурно-семантичне ускладнення складних речень. Ускладнені складносурядні речення. Складнопiрядні речення ускладненої структури (з кількома пiрядними). Ускладнені складні безсполучникові речення. Складні синтаксичні конструкції з сурядним, пiрядним та безсполучниковим зв'язками. Період та його стилiстичні можливості. Пунктуація

в періодах. Поняття про складне синтаксичне ціле (ССЦ). Контекстуальні (семантико-синтаксичні) відношення та засоби зв'язку між його компонентами. Ланцюговий та паралельний зв'язок речень у ССЦ. Структурні типи складних синтаксичних цілих.

Абзац як композиційно-комунікативна одиниця, його роль у членуванні тексту. Співвідношення між абзацами і складними синтаксичними цілими.

Текст як лінгвістична категорія. Характерні ознаки тексту. Конструкції прямої і непрямої мови. Діалог. Полілог. Невласне пряма мова. Цитація та її форми.

Нові явища в синтаксисі сучасної української мови. Конструкції експресивного синтаксису, їхній стилістичний потенціал.

ПУНКТУАЦІЯ. Принципи української пунктуації. Структура речення та пунктуація. Інтонація речення та пунктуація. Система розділових знаків, їхні функції. Основні пунктограми української мови. Поняття „авторські розділові знаки”.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ. Мова та мовлення в житті людини. Основні комунікативні ознаки культури усного та писемного мовлення (правильність, точність, логічність, різноманітність, чистота, доречність, достатність і ясність). Мовленнєвий етикет українців.

СИСТЕМА ОРІЄНТИРІВ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ З КУРСУ „СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА”

І. ФОНЕТИКА ТА ФОНОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ОРФОЕПІЯ

Студенти повинні вміти:

1. Правильно виконувати фонетичний і фонологічний аналіз слів; знати принципи фонетичної та фонологічної транскрипції.
2. Характеризувати звуки з огляду на їхні артикуляційні й акустичні властивості, визначати звуки за їхніми суттєвими ознаками.
3. Ілюструвати прикладами фонетичні закони та явища української мови.
4. Правильно встановлювати кореляцію між звуком та буквою, звуком і фонемою.
5. Послідовно розрізняти букву і звук.
6. Ділити слово на склади.
7. Ставити наголос відповідно до норм української літературної мови.
8. Користуватися орфоепічними й орфографічними словниками та довідниками.
9. З'ясовувати специфіку й обсяг вивчення фонетики, графіки, орфографії та орфоєпії в ЗНЗ.
10. Знаходити вивчені орфограми та пояснювати їх за допомогою правил.

Перелік основних орфограм

1. Велика літера й лапки у власних назвах.
2. Перенос слів із рядка в рядок.
3. Літери **е, и**, що позначають ненаголошені голосні в коренях слів.
4. Літери **и – і** після **ж, ч, ш, щ** та **г, к, х** у коренях слів.
5. Літери **а – о** на позначення ненаголошених голосних у коренях слів.
6. Літери **и – і** в словах іншомовного походження.
7. Літери, що позначають приголосні звуки, які уподібнюються.
8. Сполуки літер **-ться, -шся** в дієсловах.
9. Спрощення в групах приголосних.
10. М'який знак.
11. Апостроф.
12. Сполуки літер **йо,ьо**.
13. Літери **о – і, е – і, є – ї** в коренях слів.
14. Літери **е – і** в коренях дієслів.
15. Літери **е – и** в коренях дієслів.
16. Літери **о – а** в коренях дієслів.

17. Літери *е – о* після *ж, ч, ш, щ, дж* та *й*.
18. Сполука літер *-чн-* у прикметниках із суфіксом *-н-*.
19. Літери *чч, щ* в іменниках із суфіксом *-ин-(а)*.
20. Сполуки літер *-цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв-, -зтв-, -ств-*.
21. Подвоєні літери.
22. Літера *з* у кінці префіксів.
23. Літери *з – с* у кінці префікса *з- (с-)*.
24. Літери *е – и* у префіксах.
25. Літери *е – и* в суфіксах *-ив-, -ев-*.
26. Літера *и* в суфіксі *-инн-(я)*.
27. Літери *е – и* в суфіксах *-ичк-, -ичок-, -ечк- (-єчк-), -енн- (-єнн-)*.
28. Літери *о – е(є)* в суфіксах *-ов-, -ев- (-єв-)*.
29. Літери *о, е, є* в складних словах.
30. Написання складних слів разом та через дефіс.
31. Літери *о, е, є* в закінченнях орудного відмінка однини іменників першої відміни.
32. Літери *а, я, у, ю* в родовому відмінку однини другої відміни.
33. Літери *о, е, є* в закінченнях давального й орудного відмінків іменників другої відміни.
34. Літери *о* в суфіксі *-ович-* та *і, й* в суфіксах *-івн-(а), -ївн-(а)*.
35. Одна і дві літери перед закінченням орудного відмінка однини іменників третьої відміни.
36. Літери *и, і, ї, йо, ьо, о, е, є* в російських прізвищах.
37. М'який знак у числівниках.
38. Написання числівників на позначення десятків і сотень у непрямих відмінках.
39. Дефіс у неозначених займенниках.
40. **Ні** в заперечних займенниках.
41. Літери *е – и* в особових закінченнях дієслів.
42. Частка **бу(б)** з дієсловами умовного способу.
43. Літери *у(ю), а(я)* в дієприслівникових суфіксах *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-)*.
44. Літера **н** у суфіксах дієприкметників.
45. Літера **и** в суфіксах дієприслівників.
46. Літери **и, і** в кінці прислівників.
47. **Не** з іменником, прикметником, прислівником.
48. **Не** з дієсловом.
49. **Ні (ані)** з різними частинами мови.

II. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Студенти повинні вміти:

1. Здійснювати системний аналіз лексики сучасної української мови.
2. Виконувати лексичний аналіз слова, виокремлювати лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля.
3. Здійснювати науковий аналіз фразеологізмів і правильно вживати їх у мовленні.
4. Визначати принципи побудови словникової статті.
5. Користуватися лінгвістичними словниками різних типів.
6. Знаходити і виправляти лексичні помилки.
7. З'ясувати специфіку й обсяг вивчення лексикології, фразеології та лексикографії в школі.

III. МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР

Студенти повинні вміти:

1. Виокремлювати флексію та встановлювати її значення.
2. Членувати основу на значущі частини (морфеми) і давати їм вичерпну характеристику.
3. Добирати спільнокореневі слова, слова з однаковими афіксальними морфемами.
4. Указувати на можливі морфонологічні зміни слова.
5. Зіставляти морфемну структуру слова з погляду синхронії та діяронії; пояснювати історичні зміни.
6. Аналізувати зв'язки між словотвірним значенням похідного й компонентами лексичного значення твірного слова.
7. Простежувати сучасні тенденції в розвитку словотворення.
8. Випрацьовувати навички морфемного, словотвірного й етимологічного розборів слова.
9. Характеризувати стилістичні можливості внутрішньої форми слова.
10. Пояснити специфіку й обсяг вивчення морфеміки та словотвору в школі.

IV. МОРФОЛОГІЯ

Студенти повинні вміти:

1. Характеризувати сутність лексичного і граматичного значення слова.
2. Розпізнавати частини мови, визначати їхні граматичні ознаки.
3. Правильно утворювати форми слів і вживати їх у мовленні.
4. Виявляти особливості формозміни повнозначних частин мови, давати історичний коментар.
5. Пояснювати явища переходу одних частин мови в інші.
6. Визначати стилістичні функції частин мови в тексті.
7. Наводити приклади вживання одних граматичних форм частин мови у значенні інших.
8. Правильно виконувати морфологічний аналіз слів.
9. Знаходити й виправляти граматичні помилки.
10. З'ясувати специфіку та обсяг вивчення морфології у ЗНЗ.

V. СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

Студенти повинні вміти:

1. Виокремлювати синтаксичні одиниці різних рангів, правильно та доречно використовувати їх у мовленні.
2. Визначати національну специфіку синтаксичних одиниць, їхні стилістичні можливості в тексті.
3. Записувати структурні та графічні схеми синтаксичних одиниць.
4. Аналізувати парадигматичні видозміни одиниць синтаксису.
5. Розрізняти структурні типи словосполучень.
6. Виділяти компоненти семантичної структури речень різного типу.
7. З'ясовувати комунікативний тип та основні ознаки речення.
8. Здійснювати актуальне членування речень (висловлень).
9. Спостерігати над формально-семантичними співвідношеннями в синтаксисі української мови.
10. Замінити пряму мову на непряму, використовувати різні типи мовлення.
11. Користуватися навичками синтаксичного розбору синтаксем, словосполучень, речень, тексту.
12. Знаходити пунктограми в реченні чи тексті.
13. Обґрунтовувати вживання розділових знаків за допомогою правил.
14. Знаходити і виправляти синтаксичні та пунктуаційні помилки.
15. З'ясовувати специфіку й обсяг вивчення синтаксису та пунктуації в школі.

Перелік основних пунктограм

1. Розділові знаки в кінці речення.
2. Тире між підметом і присудком.
3. Тире на місці пропущеного члена речення.
4. Розділові знаки при непоширених прикладках.
5. Розділові знаки між однорідними членами речення.
6. Кома між повторюваними словами.
7. Двокрапка після узагальнювального слова перед однорідними членами речення.
8. Тире після однорідних членів речення перед узагальнювальним словом.
9. Кома й тире при відокремлених означеннях.
10. Кома й тире при відокремлених прикладках.
11. Кома й тире при відокремлених обставинах.
12. Кома й тире при відокремлених додатках.
13. Кома при уточнювальних та пояснювальних членах речення.
14. Кома при порівняльному звороті.
15. Кома та знак оклику при звертанні.
16. Кома при вставних словах.
17. Кома, тире та дужки при вставних словосполученнях і реченнях.
18. Кома та знак оклику при словах-реченнях і вигуках.
19. Кома та крапка з комою між частинами складносурядного речення.
20. Тире між частинами складносурядного речення.

21. Кома між частинами складнопідрядного речення.
22. Кома, крапка з комою, тире та двокрапка між частинами безсполучникового складного речення.
23. Розділові знаки на межі предикативних частин, що входять до складного ускладненого (багатокомпонентного) речення.
24. Розділові знаки при прямій мові, у діалогах та полілогах.
25. Кома і тире в періоді на межі двох його частин (засновкової та висновкової).
26. Багатокрапка при незакінченості фрази.
27. Багатокрапка при перервності тексту.
28. Багатокрапка при уривчастості мовлення.
29. Багатокрапка на позначення пропуску слів.
30. Дужки при поясненні іншомовних чи маловідомих слів.
31. Дужки при ремарках у тексті драми.
32. Дужки при зазначенні прізвища автора у цитатах.
33. Лапки при цитатах або „не своїх” словах.
34. Лапки при індивідуальних назвах.
35. Лапки в назвах газет, журналів, підприємств тощо.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ Й ЛІНГВОМЕТОДИЧНІ КОМЕНТАРИ ДО МОВНИХ РОЗБОРІВ

I. ЛЕКСИЧНИЙ РОЗБІР

1. Слова із загальним значенням предметності, ознаки, ознаки дії та вказівки на них називають **повнозначними частинами мови**. До них належать іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник. Усі повнозначні частини мови, крім займенників, виконують номінативну функцію, тобто називають відповідні предмети, ознаки, процеси дійсності або певні відношення між ними.

Суто специфічним відображенням позамовної дійсності є позначення за допомогою слів не самих предметів, а тих відношень, взаємозв'язків, які постають між ними в реальності. Для вираження різноманітних відношень використовують наявні у словниковому складі слова з лексико-реляційним значенням – прийменник, сполучник і частка. Це **службові частини мови**.

Окремий клас слів становлять **вигуки** – незмінні слова, що виражають різні вияви емоційного ставлення мовця до того, що він повідомляє або сприймає як учасник мовної комунікації (волевиявлення, позитивного або негативного ставлення, здивування, захоплення тощо).

2. **Лексичне значення** – закладений у слові реальний, предметно-речовий зміст, який оформлений за законами граматики певної мови та є елементом загальної семантичної системи слова з відповідним поняттям. Носієм лексичного значення є основа слова.

3. За характером зв'язку слів із предметами і явищами позамовної дійсності виокремлюють: 1) **номінативне пряме значення** – основний тип лексичного значення, у якому відбивається реальність, пізнана дійсність. За його допомогою мовець визначає та називає поняття. До того ж номінативне значення є основою для появи й репрезентації всіх інших значень слова; 2) **переносне** (похідне) – одне зі значень багатозначного слова, що пов'язане з прямим значенням і з'явилося внаслідок перенесення назви на інший предмет чи явище за подібністю або функцією (метафора), за суміжністю (метонімія), за кількісним співвідношенням понять (синекдоха); 3) **конотативно зумовлене лексичне значення** постає, якщо номінативний зв'язок із позначуваним ускладнюється додатковою інформацією про позитивну або негативну оцінку дії або ознаки.

4. За особливостями сполучуваності виокремлюють: 1) **синтаксично зумовлене значення** слова – якщо слово виконує лише певну синтаксичну

функцію і синтаксичні властивості слова як члена речення зумовлюють його семантичну характеристику; 2) **фразеологічно зумовлене значення** слова реалізується у стійких словосполученнях, де слова-компоненти обмежені в зв'язках з іншими лексичними одиницями й утрачають певною мірою реальний зміст.

5. **Конкретна назва** – іменник, що позначає предмет, явище дійсності, яке сприймається органами чуття й уможливорює лічбу. **Абстрактна назва** – слово з узагальненим значенням якості, властивості, стану, дії. Порівняйте: *стіл, квітка, брат*.

6. **Омоніми** – слова, однакові за звучанням, але різні за значенням; на відміну від багатозначних слів, не мають значеннєвої єдності. Лексичні омоніми бувають *повні* (абсолютні) – слова однієї мови, однакові в усіх своїх граматичних формах, і *неповні* (часткові) – *омографи* (однакове написання), *омофони* (однакове звучання), *омоформи* (збігаються в окремих граматичних формах). Особливу групу становлять *міжмовні* омоніми.

7. **Пароніми** – слова, досить схожі за звуковим складом і вимовою, нерідко – зі збігом морфемного складу, але різні за значенням, хоч і близькі за предметною співвіднесеністю. Пароніми часто використовують для створення каламбурів.

8. **Синоніми** – слова однієї частини мови, які є назвою того самого поняття; спільні за своїм основним значенням, але відрізняються семантичними відтінками або емоційно-експресивним забарвленням. Розрізняють *абсолютні* синоніми, *загальномовні* (постійні), *понятійні* (ідеографічні, семантичні), *стилістичні*, *семантико-стилістичні*, *контекстуальні* та *спільнокореневі* синоніми.

9. **Перифраз** – описовий зворот мови, поетична фігура (троп), за допомогою якої образно, оцінно відтворюємо зміст іншого слова, виразу (зірка – *сльозинка небесна*).

10. **Евфемізми** – слова або словосполучення, які непрямо, а приховано, ввічливо, пом'якшено називають якийсь предмет, явище, дію („*бичок*” – недопалок).

11. **Антонімами** називаються слова однієї частини мови з протилежним значенням, але слова обов'язково співвіднесені, об'єднані на основі протиставлення. Найвні антоніми *постійні*, або *загальномовні*, *контекстуальні* (з'являються внаслідок переносного вживання слова у значенні, яке не закріплене в слові, а встановлюване тільки в певному контексті). Близькими до контекстуальних є *прагматичні* антоніми (антонімічність заснована не на семантиці, а на регулярному протиставленні їх у мові). Антонімія лежить в основі таких стилістичних фігур, як антитеза й оксюморон.

За структурою антоніми поділяють на *лексичні* (різнокореневі й

оксюморон) та *словотвірні* (однокореневі).

12. **Активна лексика** – слова, що на певному стані розвитку мови позначають актуальні поняття і не мають відтінку новизни або застарілості. Активну лексику поділяють на дві групи: 1) *загальноживана* лексика, зрозуміла всім мовцям; 2) *терміни й професіоналізми*, які активно використовують не всі мовці, а представники відповідних спеціальностей, у той час як іншим мовцям вони можуть бути й зовсім не відомі.

Пасивна лексика – рідковживані слова, які або застаріли (*архаїзми, історизми*), або ще не закріпилися в мові (*неологізми*). До пасивної лексики належать також *діалектизми*, багато запозичених слів.

13. **Інтернаціоналізми** – слова, що їх уживають у багатьох неспоріднених мовах, зберігаючи близькість або спільність семантики та фонетико-морфологічної будови, вимови.

Варваризми – іношомовні слова або вирази, які не стали загальноживаними, цілком не засвоїлися мовою; у тексті вживаються як у написанні мовою оригіналу, так і в кириличній транскрипції (*happy end і хені енд – щасливий кінець*).

14. **Емоційна лексика** – категорія слів, яка, крім об'єктивного лексичного значення, містить і суб'єктивне. Це додаткове стилістичне забарвлення може мати якнайширший спектр – урочисте, піднесене, шанобливе, ввічливе, пестливе, лагідне, схвальне, фамільярне, жартівливе, іронічне, зневажливе, грубе, вульгарне. Щодо способу передавання моціно-експресивних відтінків виділяють три групи: 1) слова, у яких емоційне забарвлення є частиною прямого значення (*перст, барахло, негідник*); 2) слова, у яких емоційне забарвлення постає в переносних значеннях (*каша, шкура, гадюка* (про людину)); 3) слова, що набувають емоційного забарвлення завдяки суфіксам: *дідусь, дідок; спатки, спаточки, спатоньки*.

15. **Жаргонізми** – лексеми або вислови з жаргону (соціального, професійного) певної мови; використовують для надання експресивного забарвлення назвам предметів та явищ, що важливі для членів соціальної групи, яка послуговується даним жаргоном (*хвіст – академічна заборгованість, бомба-шпаргалка*).

16. **Арготизми** – слова, або звороти з арго, що їх уживають представники окремих соціальних груп, щоб засекретити свою мову, зробити її незрозумілою для всіх (*рижуха – золото, бан – вокзал*).

17. **Суржик** – мовний покруч, мішанина двох мов (*в кінці кінців – укр. зрештою; прийняти участь – укр. взяти (брати) участь*).

II. ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР

1. **Фразеологізм** – це семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур

(словосполучень або речень), не створюється у процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значеннєвих закономірностей поєднання слів, а відтворюється як фіксована конструкція з властивими їй лексичним складом і значенням.

2. Фразеологізми мають значеннєві відповідники у форміодиничних слів або словосполучень: *пекти раків* – червоніти, *виливати душу* – виявляти почуття.

3. Розрізняють три типи фразеологізмів: 1) **фразеологічні зрощення** – функціонують як немотивовані і непохідні одиниці, тому що в їхньому значенні відсутній зв'язок, навіть потенційний із значенням окремих компонентів, напр.: *бити байдики* – ледарювати, *собаку з'їсти* – набути досвіду; 2) **фразеологічні єдності** – об'єднують у своєму складі фразеологізми, яким також властива семантична неподільність, але їх цілісна семантика перебуває у мотиваційному зв'язку із значенням компонентів: *не нюхати пороху*, *прикусити язика*; 3) **фразеологічні сполучення** – фразеологізми, утворювані поєднанням компонентів, один із яких характеризується вільним, а другий так званим зв'язаним значенням: *брати участь*, *одержати перемогу*.

4. Фразеологізми співвідносяться з різними частинами мови за належністю стрижневих компонентів до відповідних лексико-граматичних класів слів. Розрізняють такі **лексико-граматичні розряди фразеологізмів**: 1) дієслівні (*бити байдики*, *прибирати до рук*); 2) іменникові (*бабине літо*, *біла пляма*); 3) прислівникові (*коротко і ясно*, *рано чи пізно*); 4) прикметникові (*гострий на язик*, *важкий на руку*); 5) вигуківі (*ну й ну*, *чи бач*).

5. Досить широко, особливо в мові художньої літератури, використовують **індивідуально-авторські**, або **оказіональні**, варіанти фразеологізмів, здатні створювати стилістичний ефект: *ніби на голках* – Ніч ми просиділи, *ніби на швайках діда Єврася* (В. Дрозд); *розбити глека* – А, може, за день – другий і розпишуся з Христею, бо зі своєю бабою глека побив на друзки (Є. Гуцало); *як з гуся вода + сьома вода на киселі* – Всі ці розмови в цеху з мене, як з гуся сьома вода на киселі (П. Загребельний).

6. Фразеологізми мають різну стилістичну вагу: а) стилістично нейтральні (*піднімати завісу*, *слухний час*); б) розмовні (*молоти язиком*, *вертіти носом*, *наріжний камінь*).

7. **За походженням** фразеологізми бувають: 1) питомими (*орати перелог*, *брати в лецата*, *давати гарбуза*); 2) іншомовними (*перейти рубікон*, *муки Тантала*); 3) біблійного походження (*око за око*, *альфа і омега*, *друге пришестя*).

8. **За ознакою відтворюваності** виділяють також: а) прислів'я – короткий, стійкий щодо лексичного складу, здебільшого, ритмічно організований вислів повчального характеру (*Природу тяжко одмінити*;

Слово – не полова, язик – не помело); б) приказка – короткий вислів, часто також розрахований на повчання, що має так званий буквальний план, тобто вживається у прямому значенні відповідно до яких-небудь конкретних життєвих ситуацій (*Серце – не камінь; собі на умі*); в) крилаті вислови – стійкі, афористичні, найчастіше образні вислови, засвоєні з фольклорних, літературних або наукових джерел, а також вислови видатних політиків, істориків, уживані в мовленнєвій практиці (*Всякому городу нрав і права* (Г. Сковорода); *Нове життя нового прагне слова* (М. Рильський).

9. В українській мові є звороти, що в певних мовленнєвих ситуаціях повторюються без змін як усталена словесна формула. Від власне фразеологізмів вони відрізняються тим, що їхні компоненти зберігають своє пряме лексичне значення і їм не властиве емоційно-експресивне забарвлення. Розрізняють три види таких стійких словосполучень: 1) **кліше** – мовний зворот, регулярно повторюваний за певних умов і в різних контекстах для тотожного позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми (*посадова особа, сфера обслуговування, виборчий блок*); 2) **штампи** – стерті від частого невмотивованого вживання вирази, які втратили свою інформативність (*дати путівку в життя, люди в білих халатах, мати велике значення*); 3) **складені найменування** сукупно позначають одне поняття чи називають одне явище і мають сталий склад (*ядерна реакція, центральна нервова система, петрів батіг* (цикорій).

10. **Фразеологічні антоніми** – одиниці, що передбачають контрастне протиставлення семантики і відзначаються єдністю смислової, логічної єдності, повної чи часткової нетотожності компонентного складу (*розпустити язика – прикусити язика, легкий хліб – тяжкий хліб, вибілювати зуби – умиватися сльозами*).

11. **Фразеологічні синоніми** – збіг фразеологічних зворотів у їх основному значенні та збереження відмінностей у значеннєвих відтінках і стилістичному забарвленні (*Як крізь землю провалився – як у воду канув*).

12. **Фразеологічна калька** – дослівний переклад фразеологічної одиниці за частинами, напр. *Жереб кинуте* (лат. *Alea jakta est*); *поставити крапку над “і”* (фр. *mettre les point sur les “i”*).

13. **Фразеологічний варіант** – фразеологізми, що мають однакове значення, але відрізняються одним чи кількома компонентами, напр.: *брати до серця / до душі, дістанеться на горіхи / бублики / кислиці*.

III. ФОНЕТИЧНИЙ, ГРАФІЧНИЙ, ОРФОГРАФІЧНИЙ ТА ОРФОЕПІЧНИЙ РОЗБОРИ

1. **Фонетична транскрипція** – запис усного мовлення за допомогою фонетичного алфавіту на основі звукового принципу. В українському

мовознавстві прийнято користуватися фонетичною транскрипцією, що ґрунтується на українському алфавіті, крім літер *я, ю, є*, які можуть позначати два звуки, та *ї, щ*, які завжди передають на письмі два приголосні, а також *ь*, якому в усному мовленні не відповідає жодний звук. Окрім звичайних літер, використовують також додаткові літери і спеціальні надрядкові та підрядкові діакритичні знаки.

2. **Фонематична транскрипція** – запис живого мовлення для передавання тільки фонемного складу слів без відтінків, зумовлених різними фонетичними умовами. Фонематична транскрипція досить близька до орфоепічного запису. У ній використовуємо значно меншу кількість додаткових знаків.

3. Поділ слова на склади треба здійснювати у фонематичній транскрипції, оскільки між фонетичним і орфографічним складоподілом немає повного збігу. Практично в слові буває стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

4. Особливу увагу у процесі фонетико-фонологічного аналізу варто приділяти явищам **асиміляції, дисиміляції, спрощення, чергування** звуків у мовленнєвому потоці, зокрема:

• **В іменниках:** треба вказати на кількість складів у слові, перелічити їх, перелічити букви і звуки (за повного аналізу характеризують звуки), указати на наявні чи можливі зміни голосних і приголосних при словотворенні і словозміні (у разі повного аналізу дають історичні пояснення). Тут варто мати на увазі такі основні фонетичні зміни. При словотворенні чергуються приголосні *г – ж* (*друг – дружба*), *к – ч* (*рука – ручка*), *х – ш* (*сухий – сушіння*), відбуваються подовження приголосних (*життя, зілля*), спрощення приголосних (*вість – вісник*), асиміляція приголосних (*боротьба, просьба*) та дисиміляція приголосних (*рушник*), *е* чергується з *о* (*чорний – чернь*).

При словозміні *о* чергується з *і* (*гора – гір*), *е* з *і* (*село – сіл*), випадають *о, е* (*книжка – книжок, травень – травня*), вставляються *о, е* (*вітер – вітру, вогонь – вогню*), чергуються приголосні *г – з* (*нога – нозі – на нозі, берег – на березі*), *к – ц* (*рука – руці, око – в оці*), *х – с* (*муха – мусі, оріх – на орісі*), *г – ж* (*друг – друже*), *к – ч* (*чоловік – чоловіче*), *х – ш* (*пастух – пастуше*); відбувається подовження приголосних (*тінь – тінню*), спрощення приголосних (*тиждень – тижня, серце – серць – сердець*), асиміляція приголосних (*дочці – фонетично доц'ї, купаєшся – фонетично купайес'с'а*) та дисиміляція приголосних (*веду – вести*);

• Аналізуючи **прикметники**, треба не забувати про певні звукові зміни. При словотворенні можуть чергуватися голосні *о – і* (*гора – гірський*), *е – і* (*село – сільський*); приголосні можуть спрощуватись (*користь – корисний, виїзд – виїзний*), а також асимілюватись (*Волга – волзький, козак – козацький*). При творенні форм вищого ступеня кінцеві приголосні кореня *г, з, ж* разом із

суфіксом *-ш-* у результаті палаталізації та дисиміляції змінюються на *жч* (*дорогий – дорожчий, вузький – вужчий*), а *с* із *ш* на *шч* (*високий – вищий*).

Наголос у прикметниках буває постійний. Найбільшу групу складають прикметники з постійним наголосом на суфіксі (*бурхливий, довгенький, орлиний*), незначну групу – прикметники з постійним наголосом на корені (*кінський, волзький, творчий*), невелику групу – прикметники з постійним наголосом на флексії (*тонкий, морський, дощовий, новий*).

Сучасні флексії прикметників походять із поєднаних і фонетично змінених та стягнених давніх флексій нечленних прикметників і відмінкових форм колишнього вказівного займенника *И, Я, Є*: *добръ + и – добрий, добра + его – доброго, добру + ему – доброму, добръ + и – добрий, добръмь + имь – добрим, на добръ + емь – на добрім, добро + е – добре, добра + я – добра, добры + єь, – доброї, добрі + єи – добрій* тощо.

• Наголос у **числівників** у називному (знахідному) відмінку постійний на основі, у решті відмінків постійний на флексії (за винятком *дев'яносто*);

• У **дієсловах** наявне чергування приголосних, що відбувається у формах теперішнього часу дієслів першої дієвідміни в усіх особах: *г – ж* (*могти – можу*), *з – ж* (*казати – каже*), *к – ч* (*пекти – печеш*), *х – ш* (*колихати – колишу*), *с – ш* (*писати – пишуть*) і дієслів другої дієвідміни в 1 особі однини: *з – ж* (*возити – возжу*), *д – дж* (*радити – раджу*), *зд – ждж* (*їздити – їжджу*), *с – ш* (*носити – ношу*), *т – ч* (*летіти – лечу*), *ст – шч* (*мастити – мащу*) та про вставне *л* після губних в 1 особі однини і 3 особі множини дієслів другої дієвідміни (*купити – куплю – куплять*); про випадання у формах минулого часу *с*, що походить з *д* або *т* (*бреду – брести – брів, плету – плести – плів – плела*).

Наголошування дієслів

Дієслова першого продуктивного класу (з основою інфінітива на *-а* і основою теперішнього часу на *-ай*) мають постійний наголос на суфіксі *-а-* в усіх формах (*читáти – читáю – читáла – читáй*).

Дієслова другого продуктивного класу (*-і- / -ій*) мають постійний наголос на суфіксі *-і-* (*біліти – біліє – біліло – білій*).

Дієслова третього продуктивного класу (*-ну- / -н-*) мають постійний наголос на корені (*в'янути – в'яне – в'янув – в'янь*) або ж на суфіксі *-ну-* (*-ону-*) чи флексії (*махnúти – махnéш – махnúв – махní*).

Дієслова четвертого продуктивного класу (*-ува- / -уй-*) мають наголос в інфінітиві і минулому часі на *-ува'*, а в теперішньому часі і наказовому способі на суфіксальному *-у-* (*ва* в цих формах випадає) *купуváти – купуváли – купу́є – купу́й*).

Дієслова п'ятого продуктивного класу (*-и-, -і- / приголосний*) мають перехідний наголос: в інфінітиві, минулому часі, наказовому способі на суфіксі (*носіти – носіла – носі*), в 1 особі однини теперішнього часу на флексії (*ношú*), в останніх формах на корені (*но́сиш, но́сить, но́симо, но́сите, но́сять*).

Префікс *ви-* в усіх формах дієслів доконаного виду перетягує на себе наголос (*ви'читати, ви'гріти, ви'итовхнути, ви'кувати, ви'носити*);

- У дієприкметниках можливі чергування приголосних перед суфіксом *-ен-*зокрема: *з – ж* (*виразити – виражений*), *д – дж* (*нагромадити – нагромаджений*), *зд – ждж* (*виїздити – виїжджений*), *с – ш* (*прикрасити – прикрашений*), *т – ч* (*присвятити – присвячений*), *ст – шч* (*змастити – змащений*), вставне *л* (*вставити – вставлений*); *г – ж* (*перемогти – переможений*), *к – ч* (*розтовкти – розтовчений*).

- Наголос у дієприслівників доконаного виду завжди на дієслівній основі, а в дієприслівників недоконаного виду або на дієслівній основі (переважно), або на суфіксі (рідше), як-от: *написа́вши, здійсни́вши, збері́вши, спі́вши*.

- Наголос у формах на *-но, -то* буває постійний на дієслівній основі, напр.: *вбі́то, розпоча́то*.

- У формах вищого й найвищого ступеня прислівників відбуваються такі самі зміни приголосних, як і в прикметниках. Наголос прислівників не описаний. Він може наголошувати різні морфеми, як-от: *зручно – зручніше, найзручніше; високо – ви́ще, найви́ще*.

5. Правила правопису ґрунтуються на системі **графем** – мінімальних знаків, використовуваних у писемному мовленні для вираження відношення між фонемою та літерою.

Сучасний український алфавіт охоплює 33 літери, кожна з яких має друкований і рукописний варіант. Із погляду орфографічного функціонування кожний варіант має два різновиди літер – великі і малі.

6. Центральним поняттям правопису є **орфограма** – написання слова, що його вибираємо з кількох можливих і яке ґрунтується на сформульованому і закріпленому в системі орфографії правил. Правописні норми в повному обсязі викладено в „Українському правописі”. Основу української орфографії складають два головні принципи – **фонематичний** (ґрунтується на якнайповнішому врахуванні літературно-нормативного звучання слова) і **морфологічний** (значущі частини споріднених слів пишемо однаково, незважаючи на те, що вони в різних формах того самого слова або в споріднених словах звучать по-різному). Певну роль відіграють також **історичний** (або традиційний) і **смиловий** (семантико-диференційний) принципи.

IV. МОРФЕМНИЙ І СЛОВОТВІРНИЙ РОЗБОРИ

1. Формування навичок *морфемного аналізу* ґрунтується на розумінні значення морфеми, яка може повторюватися в інших словах. Проте необхідно уникати механічного членування слова: виділення морфеми має бути мотивованим.

2. Ідентифікацію морфем (морфів) здійснюють у двох напрямках: 1) *структурному* (формальному) – зіставляючи різні форми того самого слова, виділяємо закінчення (флексії); порівнюючи спільнокореневі (споріднені) слова, виокремлюємо корені; аналізуючи одноструктурні слова, виділяємо префікси, суфікси тощо; 2) *семантичному*, напр.: у слові *розподіл* префікс *роз-* має значення „рух у певному напрямку”, якого немає і не може бути в елементі *роз-* – у слові *розкішний*. Ці принципи морфемного аналізу допомагають розмежувати граматичні омоніми: *синів* (род. відм. мн. іменника *син*) – *синів* (форма мин. ч., чол. роду дієсл. *синіти*); *кілька* (маленька рибка родини оселедцевих) – *кілька* (неозачено-кількісний числівник).

3. Виділяючи флексію, треба враховувати наступне: а) це змінна частина слова, тому вона може бути тільки у змінних слів; б) крім матеріально виражених, можуть бути ще матеріально невиражені, тобто нульові закінчення. При словозміні на місці нульової флексії обов’язково з’являється матеріально виражена флексія (*день*, але *дн-я*, *дн-ем* і т. п.); в) закінчення не завжди займає позицію абсолютного кінця слова: воно може знаходитись перед постфіксом: *збирај-у-ся*, *як-а-небудь*; г) закінчення – це не літера, а звукова частина слова, і, щоб правильно виділити його, необхідно змінити слово, представивши повну його парадигму, до того ж у фонетично-фонологічному варіанті.

4. Після відокремлення закінчення у слові залишається **основа**: подільна / неподільна; вільна / зв’язана; неперервана / перервана. Якщо основа містить граматичні суфікси, то треба вказати на наявність другої основи – основи словотворення.

5. Для слів із неподільною основою морфемний аналіз слів закінчується виділенням кореневої морфемі. У словах із подільною основою після встановлення кореня виділяють афікси – префікси і суфікси тощо (ураховуючи словотвірні зв’язки між словами).

6. Важливо правильно визначити семантику кожної морфемі в її зіставленні з іншими одиницями мови. Значення морфемі встановлюють за з’ясування її конструктивної участі у вираженні загального значення слова.

7. У процесі морфемного аналізу необхідно враховувати історичні чергування звуків, оскільки вони є причиною появи аломорфів.

8. *Етимологічний аналіз* пов’язаний з діахронічним аспектом вивчення мовних одиниць, тому його здійснення має певні труднощі, у подоланні яких суттєву допомогу можуть надати словники, саме етимологічний аналіз допомагає пояснити такі історичні зміни в будові слова, як спрощення, перерозклад, ускладнення, декореляція. Реконструкція первісної морфемної структури відбувається через зіставлення втраченої проміжної ланки у словотвірному ланцюжку.

9. Об’єктом *словотвірного аналізу* може бути тільки похідне слово,

причому будь-яка похідна основа завжди членується на дві частини – твірну основу і словотворчий формант (принцип бінарності).

10. Щоб правильно здійснити словотвірний аналіз, потрібно чітко з'ясувати лексичне значення похідного слова: *захисник* – той, хто захищає щось або когось (словотвірна пара). Потім необхідно встановити похідну основу, яка вже міститься в елементарній синтаксичній конструкції, і виділити словотворчий формант.

Аналізуючи словотвірну пару, треба враховувати формально-семантичні зв'язки, а також ознаки твірного та похідного слів:

- а) твірне слово найближче за значенням до похідного;
- б) значення похідного слова завжди тлумачимо через значення твірного;
- в) похідне слово має у своїй структурі ще й формант;
- г) за зіставлення твірного та похідного слів необхідно враховувати морфологічні зміни;
- д) брати до уваги семантичне правило: твірним є те слово, значення якого типове для всіх слів цієї частини мови;
- е) пам'ятати, що творення слів в українській мові може відбуватися за допомогою нульових морфем;
- ж) якщо похідне слово утворене способом складання, то в разі його творення беруть участь дві твірні основи.

Необхідно також пам'ятати:

а) про можливість подвійної мотивації, коли аналізоване слово і за змістом, і за структурою може співвідноситися не з однією, а з двома твірними:

безграмотність ← *грамотність* (префіксальний)

безграмотність ← *безграмотний* (суфіксальний);

б) за морфемним складом слова не можна визначити його словотвірну структуру:

прихід ← *приходити* (нульова суфіксація)

Примор'є ← *море* (префіксально-суфіксальний).

Зауваги до словотворення окремих частин мови:

• В іменниках при словотворенні визначаємо корінь, префікс, суфікс, флексію, інтерфікс *о* або *е* в складних словах (*пароплав, землечерпалка*). З'ясовуємо, від якого кореня чи основи і яким засобом утворений аналізований іменник (за допомогою суфікса, префікса і суфікса, безафіксно, калькуванням, запозиченням з іншої мови), якщо слово похідне. Коли ж основа охоплює лише корінь, то вказуємо, що слово непохідне.

• Більшість прикметників є словами похідними і членованими на морфемах. Творяться вони від прикметникових, іменникових, дієслівних основ за допомогою суфіксів, рідше префіксів, а також сполученням основ.

• **Дієслів** із непохідною основою дуже мало (*рити, мити, бити, везти, нести, гріти* тощо). Навіть у деяких непохідних основах виділяємо суфікс (*казати, писати, думати, брати, ловити, варити, кипіти, доїти* і т. ін.). Більшість дієслів утворена за допомогою префіксів, суфіксів чи зміни голосного в корені від дієслів або за допомогою суфіксів від іменників, прикметників, зрідка від числівників. За аналізу морфологічної будови дієслова не треба забувати про формотворчий суфікс *-й-*, що „приховані” в основі теперішнього часу (*зна-й-у, чорні-й-е, купу-й-емо, да-й-ете, ви-й-уть, ри-й-еш* тощо).

• **Дієприкметники** є словами похідними. Творються вони від дієслівних основ за допомогою суфіксів *-уч-, -ач-, -л-, -н-, -ен-, -т-*.

• **Дієприслівники** мають похідні основи. Вони творяться від дієслівних основ: дієприслівники недоконаного виду – від основи теперішнього часу суфіксами *-учи, -ачи*; дієприслівники доконаного виду – від основи інфінітива суфіксами *-ши / -вши*.

• **Дієслівні форми на *-но, -то*** похідні, оскільки утворені від префіксованих (переважно) дієслівних основ за допомогою суфіксів *-но, -єно, -то* (*о* колись було флексією).

• **Прислівники** здебільшого є словами похідними. Вони утворилися від прикметників (*голосно*), від прикметників із прийменниками (*зліва*), від іменників із прийменниками (*додому*), від іменників без прийменників (*верхи*), від числівників (*двічі*), від займенників (*потім*), від дієслівних основ (*лежма, навстоячки*), складанням основ (*праворуч, щодуху*). При цьому флексія іменника, прикметника тощо у прислівнику стає суфіксом, а прийменник – префіксом (*до-дом-у*).

V. ЕТИМОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР

Важливими критеріями етимологічного розбору є фонетичний, морфологічний, словотвірний та семантичний.

Предметом етимологічного аналізу може бути: 1) окреме слово (*антракт, бюро*); 2) етимологічне гніздо (*колесо, колобок, коловерт, кільце*); 3) група слів з етимологічно тотожними основами або морфемами (*БІОлогія, БІОхімія, БІОніка, БІОсфера, БІОграфія, антиБІОтики, симБІОз*).

Матеріалом для етимологічного розбору слугують етимологічні словники, що укладають унаслідок наукового етимологічного аналізу.

За етимологічного розбору важлива первинна сполучуваність морфем.

Напр.: *дар, жир, пир*.

Пир від *пити*, *жир* від *жити*, *дар* від *дати*, *продавець* від *продати*.

Необхідно відзначати відмінність між сучасним складом похідних слів та історичним.

VI. МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР

Морфологічний розбір усіх частин мови побудований за єдиним принципом: спочатку потрібно назвати початкову форму слова й указати його постійні ознаки, потім проаналізувати граматичні ознаки конкретної словоформи, схарактеризувати синтаксичні властивості цієї словоформи.

Іменник

1. Початковою формою іменника є форма називного відмінка однини (або множини, якщо іменник не має форм однини).

2. Усі іменники поділяють на **загальні** (які є назвами для багатьох однорідних предметів чи понять) і **власні** (які є індивідуальними назвами для окремих предметів та понять).

3. Усі іменники поділяють на **назви істот** і **назви предметів** (неістот). До предметів у цьому разі уналежнюємо не лише назви власне предметів, а й назви дій (*рубання*), станів (*сидіння*), ознак (*доброта*) й інших понять (*світогляд, правда*).

4. За **лексичним значенням** усі іменники поділяють на іменники 1) з конкретним значенням та 2) з абстрактним значенням. Передусім серед іменників з конкретним значенням виділяють іменники з предметним значенням, з речовинним значенням та збірним значенням. Абсолютної межі між іменниками з конкретним значенням та іменниками з абстрактним значенням немає, бо поняття конкретні й абстрактні взаємозв'язані. Критерій розмежування їх один: конкретне те, що сприймається органами чуття (зору, слуху, дотику, смаку, нюху), а абстрактне є те, що сприймається лише розумом. Неправильно констатувати, що іменники поділяються на іменники конкретні й абстрактні. Конкретними й абстрактними бувають не іменники, а ті поняття, які ними позначаються, назвами яких іменники є в мові.

5. Кожен іменник в однині належить до одного з родів. Тільки іменники, що мають лише множину, **за родами** не розподіляються. У більшості іменників рід виражено морфологічно (флексіями в однині). Це назви предметів (*річ, вода, село*), понять (*розум, душа, розуміння*) та деяких істот (*дитя, курча*). У частини іменників рід позначено морфологічно і синтаксично. Такими є переважна частина назв істот (*студент, студентка, ударник, ударниця, лікар, жеребець, кобила, чоловік, жінка*). В окремих іменниках – назвах осіб – рід виражено лексично, навіть усупереч морфологічним ознакам. Це іменники чоловічого роду на *-а* (*Микола, Хома, суддя, Лука, Ілля, листоноша, воєвода, староста*), а також на *-о* (*Грицько, Петро* тощо). У незмінюваних іменниках рід виражено синтаксично (*молодий зебу, просторе фойє, повноводна По*) і зрідка лексично (*мадам, леді, пані*). Іменники, що мають лише форму множини, роду не мають (*сани, ворота, двері*).

6. Визначаючи **відміни** і **групи** іменників, треба пам'ятати, що на групи поділяються лише іменники I та II відмін. Іменники III та IV відмін групи не

мають, оскільки флексії в них у межах відміни однакові. Поза відмінами залишаються незмінювані іменники (*таксі, кенгуру, Черних*) та іменники, що мають лише форму множини (*дріжджі, сани, ворота*).

7. Потрібно пам'ятати, що граматичне значення певного відмінка властиве всім іменникам, у тому числі й незмінюваним. Отже, немає іменників невідмінюваних, хоч є іменники незмінювані. Граматичне значення відмінка в іменниках можуть виражати: а) флексії (*виконує робот-у*); б) флексія і прийменник (*горить на робот-і*), в) флексія і наголос (*миє ру'к-и; не підняв рук-и'*); г) флексія і позиція слова (*Сонце перемагає туман; Нота Англії Швеції*), д) синтаксично, тобто зв'язком з іншими словами (*Біжить сірий кенгуру; Їде на таксі*).

8. Граматичне, або лексико-граматичне, значення числа мають усі іменники. Щодо наявності форм числа, то вони залежать від лексичного значення іменника, тобто від характеру того поняття, що виражає іменник. За наявністю форм числа іменники поділяють на три групи: 1) іменники, що мають форми однини і множини (*трактор, береза, село*); 2) іменники, що мають лише форму однини (*мужність, боротьба, сало, Кавказ*); 3) іменники, що мають лише форму множини (*ножиці, уста, жнива, оглядини*).

Засобами вираження значення числа є: а) система відмінкових флексій, окремо для однини й окремо для множини; б) у небагатьох іменниках флексія та наголос (*рука – руки' – ру'ки, озеро – о'зера – озе'ра*); в) в окремих іменниках флексія та інша основа (*дитина – діти, дівчина – дівчата, селянин – селяни, чудо – чудеса*); г) у незмінюваних іменниках зв'язок з іншими словами (*Запроектовано збудувати просторе ФОЙЄ, Запроектовано збудувати три ФОЙЄ*); д) зрідка значення однини виражається лексично всупереч формі множини (*ножиці, сани, ворота*).

9. Іменник у непрямому відмінку залежить від дієслова, дієприслівника, дієприкметника, іменника, прикметника, числівника, прислівника, слів категорії стану і функціонує в ролі додатка, неузгодженого означення, прикладки, обставини та іменної частини складеного присудка. Іменник у називному відмінку може бути незалежним словом у реченні, коли є підметом, або залежним, коли є іменною частиною складеного присудка або прикладкою.

Прикметник

1. Початковою формою прикметника є форма називного відмінка однини чоловічого роду.

2. **Лексичні значення** прикметників дуже різноманітні. Прикметник може виражати: ознаку за кольором (*чорний, синій*); ознаку за розміром (*великий, широкий, вузький*); ознаку за чуттєвими якостями (*гарячий, холодний, важкий, кислий, гіркий*); ознаку за зовнішніми властивостями (*круглий, товстий, худий, блідий, тонкий, рівний, кривий*); ознаку за внутрішніми

властивостями (*сміливий, розумний, боязливий*); ознаку за відношенням до предмета, явища (*шовковий, залізний, дерев'яний, дощовий, сільський*); ознаку за відношенням до особи чи тварини (*людський, тваринний, братерський*); ознаку за відношенням до місця (*хатний, степовий, лісовий*); ознаку за відношенням до часу (*ранковий, вчорашній, січневий*), ознаку за відношенням до абстрактного поняття (*філософський, абстрактний, біологічний*); ознаку за відношенням до дії (*лічильний, підготовчий, приїжджий, залежний*); ознаку за відношенням до числа (*подвійний*), ознаку за належністю (*материн, братів, батьків*) та багато інших.

3. **За значенням** прикметники поділяють на такі розряди: якісні, відносні, присвійні. Є також проміжні розряди: відносно-якісні, присвійно-відносні, присвійно-якісні.

4. **Ступені порівняння** можуть мати лише якісні прикметники (за незначним винятком). Вищий ступінь виражаємо за допомогою додавання до основи прикметника (без суфіксів *-к-, -ок-, -ек-*) суфікса *-и-* або *-иш-* (*солодший, новіший*); сполученням прислівника *більш* (або *мени*) та звичайної форми прикметника (*більш солодкий, мени вигідний*), зрідка також суплетивно (*малий – менший, гарний – кращий, поганий – гірший, великий – більший*). Найвищий ступінь виражає префікс *най-* із формою вищого ступеня прикметника (*найсолодший, найновіший, найкращий*); прислівника *найбільш* (або *наймени*) та звичайної форми прикметника (*найбільш вигідний*); зрідка додаванням до звичайної форми прикметника (*наймени шкідливий*) префікса *пре-* (*премудрий, предобрый*).

5. **Категорію суб'єктивної оцінки** можуть мати лише якісні прикметники. Позитивна оцінка постає внаслідок додавання до основи прикметника суфіксів *-еньк-* (*солоденький*), *-есеньк-* (*новесенький*), *-ісінк-* (*новісінський*). Негативна оцінка – додаванням до основи прикметника суфіксів *-енн-* (*здоровенний*), *-езн-* (*здоровезний*), *-уц-* (*хитрющий*).

6. Звичайними для сучасної української мови є **повні (членні) форми** прикметників. Усі вони є стягненими, за винятком форми називного відмінка чоловічого роду однини, яка є нестягненою, але скороченою. У прикметниках жіночого та середнього роду в однині й у прикметниках усіх родів у множині в називному і знахідному відмінках паралельно зі стягненими формами в народних піснях і віршах можуть уживатися форми нестягнені (*чистая, чистую, чистеє, чистії*).

Короткі (нечленні) форми паралельно з повними бувають лише в називному відмінку однини прикметників чоловічого роду (*здоров, винен, красен, зелен*) у певних стилях мови. Присвійні прикметники в називному (і знахідному, що має форму називного) відмінку однини чоловічого роду мають лише коротку форму (*батьків, материн*).

7. Прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний (таких більшість), належать до твердої **групи** (*новий, сільський, народний*). Прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний, відносять до м'якої групи (*синій, давній*). Лише кілька складних прикметників на *-лиций* може бути віднесена до мішаної групи (*білолиций, блідолиций* тощо).

8. Рід у прикметниках морфологічно виражається тільки в однині. У множині прикметники за родами не відмінюємо. Засобом вираження граматичних значень роду (в однині), числа й відмінка у прикметниках є лише флексія.

9. Прикметник зазвичай залежить від іменника і функціонує в ролі означення, напр.: *Із перлистого туману При яснім моім вікні Устає півсонний ранок...* (М. Рильський). Може залежати від іменника й виконувати роль іменної частини складеного присудка: *Мати була височенька...* (О. Копиленко). Зрідка може залежати від дієслова і складати частину присудка. Напр.: *Весна стояла суха і вітряна* (М. Коцюбинський).

Числівник

1. Початковою формою числівника є форма називного відмінка.

2. За значенням числівники поділяють на два основних розряди: **кількісні** і **порядкові**. Зі свого боку, кількісні охоплюють на **означено-кількісні**, **неозначено-кількісні**, **збірні** і **дробові**.

3. За будовою числівники поділяють на три групи: **прості**, що мають один корінь (серед означено-кількісних їх 12: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, сорок, сто*); **складні**, що мають два корені (їх серед означено-кількісних 24: *одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят – дев'яносто, двісті – дев'ятсот*); **складені**, що становлять різні комбінації простих і складних (*сто двадцять*), складних і простих (*двадцять сім*) (здебільшого кількість їх безмежна).

4. Кількісні числівники відмінюємо лише за відмінками. Відмінок у них виражає флексія або флексія і прийменник. Числівник *один* і всі порядкові відмінюються за родами (в однині), числами і відмінками (засіб вираження – флексія). Числівник *два* в називному і знахідному відмінках вживається з іменником чоловічого та середнього роду, а *дві* – з іменником жіночого роду.

5. Кількісні числівники можуть залежати від дієслова, дієприслівника, дієприкметника, слів на *-но, -то* (*поділив на чотири, поділивши на чотири, поділений на чотири, поділено на чотири*), від числівника (*один із трьох, п'ять із семи*). Порядкові числівники залежать від іменника (*перша весна*).

6. Кількісні числівники в реченні функціонують здебільшого як частина підмета (*П'ять студентів виконали завдання*); як частина додатка (*Преміювали п'ятьох студентів*); як частина обставини (*працює п'ять днів*). У математичних виразах вони самі можуть бути окремими членами речення

(*Сто ділиться на десять*). Порядкові числівники зазвичай виконують роль означення (*Минає десятий день*).

7. Усі українські числівники походять із давньоруських, які на українському ґрунті зазнали деяких морфологічних і фонетичних змін. Так, *два* походить від форми чоловічого роду *дъва* (для жіночого й середнього роду була форма *дъве*), *три* від форми жіночого й середнього роду *три* (для чоловічого роду була форма *триє*); *сьто* було іменником середнього роду *о-*основ тощо. *Дванадцять* утворилося від складеного числівника *дъва на десятиє*, *п'ятсот* від *пять сътъ* тощо.

Займенник

1. Початковою формою займенника є форма називного відмінка однини чоловічого роду.

2. За узагальненим вираженням предмета, ознаки, кількості займенники поділяють на такі групи: **іменникові**, або **узагальнено-предметні** (*я, ти, він, що* і т. д.), **прикметникові**, або **узагальнено-якісні** (*такий, всякий, деякий, весь* тощо), **числівникові**, або **узагальнено-кількісні** (*скільки, скільки-небудь, ніскільки*).

3. За значенням займенники традиційно поділяють на такі розряди: **особові, зворотний, присвійні, вказівні, питальні, відносні, означальні, неозначені, заперечні**.

4. Форму роду (виражена флексіями) мають займенники присвійні, означальні, відносні *який, чий, котрий* (а також утворені від них неозначені й заперечні) та особовий займенник *він*. Інші займенники форм роду не мають. Займенники *я, ми* мають значення першої особи, *ти, ви* – значення другої особи, *він, вона, воно, вони* – значення третьої особи (відповідно – в однині та множині).

5. За відмінками відмінюються всі займенники. Граматичне значення відмінка у них виражається флексією або флексією та прийменником.

6. За числами відмінюють усі займенники, за винятком *себе, хто, що* (а також *ніхто, ніщо, хтось* та інші похідні від ***хто, що***). Граматичне значення числа виражає флексія. *Ми* не є формою множини від *я*, а *ви* від *ти*.

7. Іменникові та числівникові займенники можуть залежати від дієслова, дієприслівника, дієприкметника, дієслівної форми на *-но, -то* і функціонують здебільшого як додатки; прикметникові займенники залежать від іменника і є зазвичай означеннями. Усі займенники, крім *себе* і числівникових, в реченні можуть бути незалежними і виконувати роль підметів.

8. Більшість займенників – слова первісні, непохідні. Виняток становлять займенники неозначені і заперечні. Історично похідними є також *хто* із *къ + то*, *що* із *чь + то*.

Дієслово

1. Початковою формою дієслова є інфінітив (неозначена форма дієслова).

2. Лексичні значення дієслів надзвичайно різноманітні. За значенням дієслова дуже важко класифікувати і характеризувати. Але основні групи дієслів за значенням можна назвати. Серед них: фізична дія (*садити, писати, піднімати, косити, ремонтувати*); рух (*їхати, летіти, іти*); стан (*сидіти, лежати, висіти, стояти, спати, хворіти*); зміна ознаки (*старіти, лисіти; молодшати, товщати*); виявлення ознаки (*червоніти, блищати, сіріти*); розумова діяльність (*думати, зрозуміти, розуміти, здогадуватись, з'ясувати*); воляова діяльність людини (*примусити, змусити, приневолити*); чуттєва діяльність (*кохати, любити; співчувати, почувати, жаліти*) і багато інших.

3. У дієсловах розрізняють два види: **недоконаний** і **доконаний**. У недоконаному виді виділяють такі підвиди: протяжність дії (*іти, гріти, нести, летіти, бігти, гребти*); довготривалість, повторюваність дії (*ходити, нагрівати, носити; літати, бігати, вигрібати*); ритмічна повторюваність незавершеної дії, що супроводжує іншу дію (*приспівувати, примовляти, пританцьовувати, підтанцьовувати*); нерегулярна повторюваність дії (*почитувати, наглядати, набігати; поглядати, постукувати*).

У доконаному виді виокремлюють такі підвиди: завершеність тривалої дії (*поносити, повозити, поводити*); завершеність багатократної дії (*пороздавати, попереписувати, попережаскувати*); початок тривалої дії (*заговорити, заспівати, загра́ти, покотитися, затанцювати*); досягнення результату дії (*написати, записати, дочитати, вчитати, програти*); раптовість дії (*кольнути, моргнути, штовхнути*); несподіваність, різкість дії (*рубнути*).

Вид тісно зв'язаний із лексичним значенням дієслова, через те й характеризувати підвиди дуже важко. Як і лексичне значення, вид виражає основа дієслова, яка виформовується додаванням або зміною префікса чи суфікса, зміною голосного основи, перенесенням наголосу, зміною основ.

Щодо виду дієслова, то форми доконаного і недоконаного виду зазвичай є співвідносними, тобто утворюють пари (*робити – зробити, писати – написати*). Щоправда, є незначна кількість дієслів без видової пари, тобто це дієслова **одновидові**. Одні з них мають значення недоконаного виду (*потребували, побоюватися, поважати, переслідувати*), інші – лише значення доконаного виду (*наврочити, стрепенутися, схаменутися*). Є також кілька дієслів **двовидових**, тобто таких, які залежно від контексту і обставин можуть мати значення і доконаного, і недоконаного виду (*телеграфувати, атакувати, воєнізувати, мілітаризувати*).

4. Перехідність цілком залежить від лексичного значення дієслова. Дієслова поділяють на **перехідні** і **неперехідні** або на **перехідні**, **непрямо-перехідні** й **неперехідні**.

5. **Категорія стану** є найскладнішою категорією дієслова, у якій перетнулися лексичні й граматичні властивості дієслова. Оскільки категорія стану пов'язана з лексичним значенням дієслова, вона і пронизує всю дієслівну систему (інфінітив, особові та родові форми, дієприслівник, дієприкметник, форми на *-но*, *-то*). Доцільно розрізняти чотири стани, кожен з яких має певні граматичні засоби (активний, пасивний, середній та зворотно-середній).

Активний стан виражається морфологічно (відсутністю частки *-ся*) і синтаксично (збігом підмета з суб'єктом, наявністю прямого додатка): *Токар обробляє втулку*. **Пасивний стан** виражається морфологічно (наявністю постфікса *-ся*) і синтаксично (суб'єкт виражено додатком – орудним відмінком імені; об'єкт виражено підметом): *Втулка обробляється токарем*. **Середній стан** виражено морфологічно (відсутністю постфікса *-ся*) і синтаксично (збігом підмета із суб'єктом, відсутністю і неможливістю прямого додатка – об'єкта): *Токар відпочиває*. **Зворотно-середній стан** за багатьма чинниками виражається морфологічно (наявністю постфікса *-ся*) і синтаксично (збігом підмета із суб'єктом, що одночасно є об'єктом, відсутністю і неможливістю прямого додатка): *Токар умивається; Токар добре тримається*.

6. У сучасній українській мові розрізняємо три основних **часи**: **теперішній**, **минулий**, **майбутній**. Теперішній час у дієслові виражено основою теперішнього часу недоконаного виду й особовою флексією: *читай-у*, *читай-еш*. Минулий час виражається суфіксом *-л-* (у чоловічому роді він перейшов в *у*) і флексією числа (яка в однині одночасно є флексією роду), приєднаними до основи інфінітива: *писа-в*, *писа-л-а*, *пи-са-л-о*, *писа-л-и*. У небагатьох дієсловах з основою на приголосний минулий час у чоловічому роді однини фіксуємо чисту основу: *ріс*, *ніс*, *ліг*, *згріб*. Майбутній час виражаємо: в простій формі – основою теперішнього часу доконаного виду й особовою флексією (*напиш-у*, *напиш-еш*), у складній формі – суфіксом *-м-* і особовою флексією, доданими до інфінітива недоконаного виду (*писати-м-у*, *писати-м-еш*), у складеній формі – основою *буд-* дієслова *бути* і особовою флексією (*буд-у працювати*, *буд-еш працювати*). Рідковживаний давноминулий час утворюємо поєднанням двох дієслів у формі минулого часу: дієслова *бути* і відмінюваного дієслова (*Написала була листа матері*).

7. Дієслівних **способів** три: **дійсний**, **умовний**, **наказовий**. Дійсному способу притаманна форма часу (теперішнього, минулого чи майбутнього). Умовний спосіб виражається часткою *би* (*б*) разом із формою минулого часу (*писав би*, *писала б*). Наказовий спосіб виражається: в 2-й особі однини чистою основою теперішнього часу (*сядь*, *лізь*, *ріж*, *читай*, *клич*, *сип*) або основою теперішнього часу і суфіксом *-и* (*неси*, *пиши*); в 1-й і 2-й особах множини – основою теперішнього часу з особовою флексією (*сядьмо*, *лізьмо*, *читайте*, *ріжте*, *сипте*) або основою теперішнього часу, суфіксом *-і-* та особовою флексією (*нес-і-мо*, *нес-і-ть*); у 3-й особі однини й множини – часткою *хай* (*нехай*) із формою 3-ої особи однини чи множини дієслова теперішнього чи

простого майбутнього часу (*хай каже, нехай напишуть*).

8. **Категорія особи** притаманна дієсловам теперішнього і майбутнього часу, у яких засобом вираження є флексії (*пиш-у, ход-ить, напи-шеш, ходитим-емо, буд-уть ходити*), та дієсловам наказового способу, де виражається: 2-га особа однини – нульовою флексією (*сядь, ріж, читай, іди*), 1-ша і 2-га особа множини – особовою флексією (*ході-мо, встань-те*), 3-я особа однини й множини – особовою флексією (*хай говор-ить, нехай говор-ять*). Особові флексії одночасно виражають і число.

У дієсловах минулого часу й умовного способу категорія особи морфологічно не виражена. У реченнях із такими дієслівними формами вона представлена лексично – особовими займенниками (*я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони*). Зате в дієсловах минулого часу й умовного способу в однині наявна категорія роду, яка виражена родовими флексіями (*писав, писал-а, писал-о*). Ці флексії одночасно виражають однину. У формах множини рід відсутній і морфологічно не репрезентований, флексія *-и* виражає тільки число (*писал-и*).

9. Дієслово, на відміну від інших повнозначних частин мови, має дві **основи: основу інфінітива**, яка є в інфінітиві, у формах минулого часу та умовного способу, у дієприкметниках минулого часу, у дієслівних формах на *но, -то* та в дієприслівниках доконаного виду; і **основу теперішнього часу** – у формах теперішнього часу, майбутнього часу, наказового способу, у дієприкметниках теперішнього часу та в дієприслівниках недоконаного виду.

Основу інфінітива отримуємо відкиданням від інфінітива суфікса *-ти* (*зна-ти, писа-ти, принес-ти, ходи-ти, стоя-ти*), а основу теперішнього часу – відкиданням від форми 3-ої особи множини теперішнього чи простого майбутнього часу флексії *-уть* у першій дієвідміні (*знайдуть, пиш-уть, принес-уть, скаж-уть*) або флексії *-ать* у другій дієвідміні (*ход-ать, стой-ать*).

Залежно від співвідношення основ інфінітива і теперішнього часу всі дієслова поділяють на 10 основних класів, описаних у підручниках.

10. Усі дієслова поділяють на дві **дієвідміни**. Виявляємо їх у творенні форм теперішнього часу, дієприкметників активних теперішнього часу та дієприслівників недоконаного виду. **Дієслова першої дієвідміни** у флексіях 2-ої і 3-ої особи однини та 1-ої і 2-ої особи множини мають тематичний голосний *-е-*, а в 3-ій особі множини закінчення *-уть* (*пиш-е-ш, пиш-е, пиш-е-мо, пиш-е-те, пиш-уть*). **Дієслова другої дієвідміни** у флексіях 2-ої та 3-ої особи однини та 1-ої і 2-ої особи множини мають тематичний голосний *-и-* (після *й -і-*), а в 3-ій особі множини закінчення *-ать* (*крич-и-ш, крич-и-ть, крич-и-мо, крич-и-те, крич-ать, стой-і-ш, стой-і-ть, стой-ать*). Дієприкметники теперішнього часу, утворені від дієслів першої дієвідміни, мають суфікс *-уч-*, а утворені від дієслів другої дієвідміни – суфікс *-ач-*. Дієприслівники недоконаного виду відповідно мають суфікси *-учи* (перша діє-

відміна) або **ачи-** (друга дієвідміна). Дієслова *бути, їсти, дати, відповісти* і похідні від них належать до третьої дієвідмини, або так званої архаїчної групи.

11. Дієслово в особовій формі залежить від іменника або займенника в називному відмінку (підмета) і функціонує в ролі присудка. Безособове дієслово є незалежним і в реченні виконує функцію головного члена односкладного речення. Інфінітив у реченні може бути незалежним і виконувати роль підмета (*Читати – моє улюблене заняття; Мені випало сидіти в президії*), у позиції головного члена інфінітивного речення (*Нікому нас не перемогти*). Частіше ж він залежить від різних слів: від особової форми дієслова і тоді стає частиною складеного присудка (*хоче приїхати*), обставиною мети (*приїхала вчитися*) або об'єктом поширювачем (*принесла їсти*); може залежати від іменника і тоді виступає в ролі означального поширювача (*бажання вчитися*).

12. Форми минулого часу походять із давньоукраїнських дієприкметників *писалї, писала, писало* в однині, *писали, писали, писала* в множині, що паралельно з формами дієслова *бити* в теперішньому часі творили перфект (*писалї єсмь, писала єси* тощо).

Форми умовного способу походять із тих самих дієприкметників. Вони разом із формами аориста дієслова *бити* (*бихї, би, би (сть), бєхомї, бистє, биша*) склали умовний спосіб. Частка *б (би)* є залишком цих форм аориста.

Дієприкметник

1. Початковою формою дієприкметника є форма називного відмінка однини чоловічого роду.

2. Розрізняють два стани в дієприкметників: **активний** і **пасивний**. Тут треба пам'ятати, що активний стан у дієприкметників не збігається з активним станом у дієслів. До активного стану уналежнено лише дієслова перехідні, а дієприкметники – і утворені від перехідних дієслів (*виконуючий обов'язки; їх мало*), і утворені від неперехідних дієслів (*палаючий, змарнілий, почорнілий*). Маркерами активного стану в дієприкметниках є суфікси *-уч-, -ач-, -л-*. Пасивний стан у дієслів і дієприкметників збігається, бо і пасивні дієслова, і пасивні дієприкметники творяться від перехідних дієслів. Засоби вираження пасивного стану дієприкметників є суфікси *-н-, -ен-, -т-*.

3. Дієприкметники бувають **недоконаного виду** (*виконуваний*) і **доконаного виду** (*змарнілий, вирощений, розкритий*). Виражається вид у дієприкметників дієслівною основою.

4. Дієприкметники на зразок *працюючий* тлумачать як дієприкметники теперішнього часу, утворені від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду. Дієприкметники *посивілий, посаджений, угноєний, накритий* вважають дієприкметниками минулого часу, засобом вираження якого є основа інфінітива дієслів доконаного виду. Дієприкметники на зразок

охолоджуваний (оскільки вони творяться від дієслів недоконаного виду) мають значення теперішнього часу.

5. Рід, відмінок і число та засоби їх вираження у дієприкметників такі самі, як і в прикметників.

6. Дієприкметник може залежати від іменника і функціонують в ролі означення (*Всюди **почорнілий** сніг береться водою*). Може він залежати від іменника чи займенника і виступати в ролі іменної частини складеного присудка (*Дорога **збудована**. Вона **обсаджена** кленами*). Може також залежати від дієслова і бути частиною складного присудка (*Увечері повернулась Маринка додому **заплакана***).

7. Українські активні дієприкметники недоконаного і доконаного виду та пасивні доконаного виду походять із відповідних давньоукраїнських дієприкметників членної форми. Пасивні дієприкметники недоконаного виду на зразок *рецензований*, уживані зазвичай у науковій мові, почали творитися з кінця XIX ст. Походження дієприкметникових флексій таке саме, як і прикметникових.

Дієслівні форми на -но, -то

1. Дієслівні форми на *-но, -то* мають значення доконаного виду (здебільшого), репрезентантом якого є дієслівна основа.

2. Усі вони є перехідними, бо творяться від перехідних дієслів, хоч походять із пасивних дієприкметників, які є неперехідними.

3. Час дієслівних форм на *-но, -то* виражає зв'язка. Предикативні форми з нульовою зв'язкою мають значення минулого часу (*Тут **посаджено сад***), із зв'язкою минулого часу мають значення передминулого часу (*Тут **було посаджено сад***), а із зв'язкою майбутнього часу мають значення майбутнього часу (*Тут **буде посаджено сад***).

5. Синтаксична роль дієслівних форм на *-но, -то* – головний член безособового речення.

Дієприслівник

1. Дієприслівники бувають **недоконаного виду** (*беручи*) і **доконаного виду** (*взявши*). Засобом вираження виду є дієслівна основа.

2. Дієприслівники на *-чи* потрактовують як дієприслівники теперішнього часу, що його виражає дієслівна основа теперішнього часу і суфікс *-чи*. Дієприслівники на *-ши, -вши* вважають дієприслівниками минулого часу, засобом вираження якого є дієслівна основа інфінітива і суфікси *-ши, -вши*.

3. Дієприслівники недоконаного виду означають додаткову дію, що є одночасною з основною дією, і можуть мати значення теперішнього часу (*Читаючи книгу, студент **робить** нотатки*), минулого часу (*Читаючи книгу, студент **робив** нотатки*) і майбутнього часу (*Читаючи книгу, студент **робитиме** нотатки*). Дієприслівники доконаного виду означають додаткову

дію, що передує основній дії: *Прочитавши книгу, студент зробив (зробить, робить) нотатки.*

4. Дієприслівники бувають **перехідними** (*беручи, взявши*) і **неперехідними** (*ідучи, беручись, взявшись*). Перехідність виражається дієслівною основою.

5. Подібно до дієслів, дієприслівники мають категорію стану – **активного**, який виражається морфологічно (відсутністю *-ся*) і синтаксично (наявністю прямого об'єктного поширювача): *кажучи правду*; **середнього стану**, який вираженого морфологічно (відсутністю *-ся*) і синтаксично (неможливістю прямого об'єктного поширювача): *ідучи, лежачи*; і **зворотно-середнього стану**, який виражається морфологічно (наявністю *-ся*) і синтаксично (відсутністю і неможливістю прямого об'єктного поширювача): *сміючись, умившись*. Пасивного стану дієприслівники не мають.

6. Дієприслівники можуть залежати лише від дієслова в особовій формі (*Іде спотикаючись; сказавши, вийшов*).

7. Синтаксична роль дієприслівників – напівпредикативні звороти, що зазвичай виражають обставинну семантику (спосіб дії, часу, умови, допусту).

8. За походженням дієприслівники на *-чи* є формою називного відмінка однини жіночого роду нечленних активних дієприкметників теперішнього часу давньоукраїнської мови. Дієприслівники на *-ши, -вши* є формою називного відмінка однини жіночого роду нечленних активних дієприкметників минулого часу.

Прислівники

1. За значенням прислівники поділяють на дві групи: **означальні** (з підгрупами: якісно-означальні, способу дії, кількісно-означальні) і **обставинні** (з підгрупами: часу, місця, причини, мети, допусту тощо).

2. Ступені порівняння і категорію суб'єктивної оцінки мають лише якісно-означальні прислівники, тобто прислівники на *-о, -е*, утворені від якісних прикметників. **Вищий ступінь** твориться додаванням до основи прислівника (без суфіксів *-к-, -ок-, -ек-*) суфікса *-ш-* або *-іш-* (*широко – ширше, темно – темніше*), а також суплетивно (*добре – краще, мало – менше*). **Найвищий ступінь** твориться додаванням префікса *най-* до форми вищого ступеня (*найширше, найкраще*). Категорія оцінки постає завдяки додаванню до основи суфіксів *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -енн-* (*вузенько, гарнесенько, гарнісінько, незліченно*).

3. Прислівники прилягають здебільшого до особового дієслова (*крикнув грізно*), дієприслівника (*напружено працюючи щодня*), дієприкметника (*тимчасово головуєчий*), дієслівних форм на *-но, -то* (*двічі перевірено*), рідко до прикметника (*непомірно великий*), іншого прислівника (*надзвичайно*

швидко), слів категорії стану (*зовсім темно*) і зрідка до іменників (*трохи плакса, дружба навіки*).

4. Прислівники звичайно функціонують у ролі обставин і зрідка – означення (*боялись тиску зверху, любить каву по-варшавськи*).

Слова категорії стану

1. Слова категорії стану можуть означати: психічний стан людини (*страшно, соромно, тривожно*), фізичний стан істоти (*холодно, душно*), стан природи (*сонячно, хмарно*), стан оточення (*затишно, тісно*), суб'єктивну оцінку (*гарно, гидко*), можливість чи необхідність дії (*треба, можна, варто*).

2. Слова **категорії стану** в реченні незалежні. Вони виконують роль частини головного члена безособового речення.

Модальні слова

1. Модальні слова не є назвами якихось понять, тому не мають лексичного значення. Вони є засобом вираження ставлення мовця до висловлюваної ним думки чи її частини. За характером вираженого ставлення їх поділяються на дві основних групи. До **першої групи** зараховують модальні слова, що виражають логічну, розумову оцінку висловлюваної думки з погляду її ймовірності, прямого ствердження, реальності (*безперечно, звичайно, дійсно, зрозуміло, правда, розуміється, безумовно, очевидно, справді* тощо). До **другої** групи належать модальні слова, що виражають значення можливості висловлюваної думки, тобто впевненість чи невпевненість у її реальності, припущення щодо її здійснення тощо (*напевно, мабуть, можливо, може, певно, видно, здається, ймовірно, вірогідно* тощо).

2. Основна синтаксична роль модальних слів – роль вставних слів. Зрідка вони можуть функціонувати як слова-речення (*Ти вчора був на заводі? Звичайно*). Іноді – у ролі підсилювальних стверджувальних слів (*Галя справді не винна*).

Частки

1. За значенням і функцією частки поділяють на такі групи: **сміслові, модальні, емоційно-експресивні** (*що за, як, ось як, і, ні, хоч, все, собі, де там, куди там, же, навіть, ну, просто*), **словотворчі** (*аби-, будь-, -небудь, де-, казна-, хтозна-, -завгодно, ні-, не-, -би (якби), ж*); **формотворчі** (*би, б, хай, нехай, був, була, було*).

Зі свого боку, серед смислових часток виділяють вказівні (*ось, он, осьде, онде, от, то, ото, це, оце, воно*); **визначально-уточнювальні** (*саме, рівно, точно, якраз, майже, приблизно, ледве не, мало не, трохи не, власне, якраз саме, справді, дійсно*); **обмежувально-видільні** (*лише, тільки, лише тільки, виключно, хоч, хоча, хоч і, хоч би*); **підсилювально-видільні** (*таки, ж, же, і, й, та, аж, навіть, вже, бо, просто, прямо*).

Модальні частки поділяються на **модально-вольові** (*хай, нехай, ну, дай, давай*) і **модальні**, серед яких є **стверджувальні** (*так, еге, еге ж, атож, точно*), **заперечні** (*не, ні, ані*), **питальні** (*чи, хіба, невже, що за, як*), **невірогідності** й **подібності** (*ніби, наче, неначе, мов, немов*).

2. Одні частки в реченні можуть посідати різну позицію, інші – усталену й бувають завжди **препозитивними** (*хай, нехай, не, ні, що за, ось, чи, хіба*) або **постпозитивними** (*бо, же, таки*).

Прийменники

1. Самостійно виявленого лексичного значення прийменники не мають. Значення прийменника виявляємо лише в сполученні з формою певного непрямого відмінка іменника, займенника, числівника і значною мірою залежить від лексичного значення іменника. Тому значення прийменників надзвичайно різноманітні. Основні з них: простору, місця, часу, причини, мети, міри, межі, знаряддя, віддалення, порівняння, способу дії, призначення, напряму тощо. Але якась частинка лексичного значення, натяк на нього зберігається й у самому прийменнику, що, звичайно, йде від частого вживання його з іменником у цьому значенні чи від походження прийменника. Напр., *без* указує на відсутність чогось (*без грошей*), *біля* – на місце (*біля хати*), *від* – вихідний пункт чи причину (*від хати*), (*від ран*) тощо.

2. За походженням прийменники поділяють на **первинні** (невивідні, первісні: *в, від, до, на* тощо) і **вторинні** (вивідні, похідні, утворені від різних слів: *з-поміж, навколо, напроти, близько, край* тощо).

3. За морфологічним складом прийменники поділяють на **прості** (усі первинні і деякі похідні, як *край, близько*); **складні** утворені поєднанням двох чи трьох простих (*з-за, з-поміж, з-під* та інші); і **складені** (або прийменникові звороти), утворені сполученням прийменника та іменника або прислівника (*в галузі, на чолі, під час, у зв'язку з, згідно з, незалежно від* тощо).

4. Кожен прийменник уживається з певною формою непрямого відмінка іменника. Напр.: *без, біля, від, для, до, з-за з-під, проти, серед, близько, протягом* із формою родового відмінка; *назустріч, усупереч* – із формою давального відмінка тощо. Деякі можуть уживатися з формами двох непрямих відмінків, напр.: *над, під, перед, поза* – знахідного й орудного відмінків. Інші функціонують із формами трьох непрямих відмінків, напр.: *з, за, між* – родового, знахідного, орудного; *в* – родового, знахідного і місцевого відмінків. За аналізу вказуємо, з якою формою іменника (займенника) вжито прийменник у наведеному реченні та з якими формами він може сполучатися загалом.

5. Прийменник не сам виражає відношення між словами, а лише допомагає відмінковій флексії іменника, займенника, числівника, субстантивованого прикметника чи дієприкметника виражати підрядні синтаксичні зв'язки цих слів із дієсловами (дієприслівниками,

дієприкметниками, дієслівними формами на *-но, -то*), іменниками, займенниками, прикметниками, прислівниками. В окремих випадках (коли іменник незмінюваний) прийменник самостійно виражає відношення між словами (*Приїхали на таксі*). У мовленні прийменник допомагає виражати мовними засобами різні відношення між предметом і дією чи станом, між предметом і предметом, між предметом і ознакою тощо.

6. Прийменники самі не бувають членами речення, але завжди входять до складу якогось члена речення: обставини (*Живе на селі*), додатка (*Розказує про концерт*), означення (*Парубок з вусами мовчав*), присудка (*Яблуня була в цвіту*), підмета (*Грицько з Петром працюють зранку*).

Сполучники

1. За значенням, точніше, за характером тих семантичних відношень між членами речення або реченнями, які сполучники паралельно з іншими мовними засобами (інтонація, форми слів тощо) виражають, їх поділяємо на дві основні групи: сурядні і підрядні. Зі свого боку, і сурядні, і підрядні відношення можуть бути різними, тому сполучники поділяють на підгрупи.

Сурядні сполучники охоплюють такі підгрупи: **єднальні** (*і (й), та, ні...ні, ані...ані*); **приєднувальні** (*та й, ще й, та ще й, і навіть, і, та*); **протиставні** (*а, але, проте, зате, однак, та (але), так (але), тільки*); **розділові** (*або, чи, хоч, то...то, або ... або, чи... чи, чи то... чи то, хоч ... хоч, не то...не то*); **градаційні** (*не тільки...а (але) й, не лише...а (але) й*).

Підрядні сполучники за значенням поділяють на: **причинові** (*бо, тому що, через те що, тим що, у зв'язку з тим що, завдяки тому що*); **умовні** (*якщо, якби, коли б, як, як тільки, раз*); **мети** (*щоб, щоби, для того щоб, з тим щоб, зати́м щоб, аби*); **допустові** (*хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що, хай, нехай*); **наслідку** (*так що*); **часові** (*поки, доки, як тільки, тільки-но, ледве, скоро, щойно, тільки що, після того як, з того часу як*); **порівняльні** (*мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, начебто, як, що*); **з'ясувальні** (*що, щоб, як, ніби, мов, немов, наче, неначе*).

2. За походженням сполучники бувають **первинні**, або **непохідні** (*і, та, то, а, бо, чи* тощо), і **вторинні**, або **похідні** (*тому що, щоб, після того як* і т. д.).

3. За морфологічним складом сполучники бувають **прості** (*і, а, та, то, бо, чи*, тобто первинні); **складні** (*щоб, якщо, проте, зате, доти, доки, якби, аби*) і складені (*тому що, через те що, для того щоб, дарма що, незважаючи на те що* і под.).

4. За вживанням сполучники поділяють на **одиничні** (*і, а, але, та*), **повторювані** (*і... і, ні... ні, чи ... чи, то ... то, або... або, бо... бо, щоб... щоб* тощо) і **парні**, або **дwochленні** (*не тільки... але й, не лише ... а й, як ... так і* тощо).

5. Сурядні сполучники (разом з іншими засобами) з'єднують однорідні

члени речення та частини складносурядного речення, підрядні сполучники (паралельно з іншими засобами) з'єднують підрядні частини речення з головними.

Вигуки

1. За значенням вигуки поділяють на дві групи: **емоційні** і **вольові**. Емоційні вигуки можуть виражати приємні почуття, позитивну оцінку, неприємні почуття та негативну оцінку. Вольові вигуки можуть виражати волю людини при звертанні до тварини, до людини, наказ, команду, привітання, прощання, подяку, запевнення.

2. За походженням вигуки поділяють на **первинні** (*а, о, у, е, ой, ай, ей, ах, ох, ух, ху, ха, фу* та ін.) і **вторинні** (*леле, годі, алло, стоп, браво, караул, марш* тощо).

VII. СИНТАКСИЧНИЙ І ПУНКТУАЦІЙНИЙ РОЗБОРИ

Синтаксема

1. Синтаксеми – це мінімальні семантико-синтаксична одиниці, виділювані на ґрунті семантико-синтаксичних відношень, які відображають стосунки між предметами і явищами позамовного світу. Вони утворюють різні класи в межах простого елементарного й неелементарного речень. Організувальний центр у простому елементарному реченні – один предикат – дії (*Хлопчик саджає деревце*), процесу (*Трава зеленіє*), стану (*Мені весело*), якості (*Троянди запашилі*), локативний (*Мати стояла коло воріт*), кількості (*Книжок – багато*); у неелементарному – два і більше, причому один предикат буде основним (первинним), а решта – вторинними, похідними, втвореним з інших вихідних елементарних речень, напр.: *Вибух розбудив хлопчика // Був вибух + Хлопчик прокинувся*.

2. Предикатні синтаксеми розрізняють за **валентним потенціалом**, що його виявляє кількість залежних від них іменникових (субстанціальних) синтаксем – суб'єктної (*Квіти в'януть*), об'єктної (*Я читаю книгу*), адресатної (*Дівчина написала подрузі листа*), інструментальної (*Ми везли вантаж машиною*), локативної (*Батько зайшов у церкву*).

Словосполучення

1. Словосполучення – підпорядкована реченню непередикативна синтаксична одиниця-конструкція, граматичне змістове поєднання двох або більше повнозначних слів (чи словоформ), яке зі змістового боку є складним найменуванням явищ дійсності, а з формально-синтаксичного – сполученням повнозначних слів за допомогою підрядного зв'язку.

2. За морфологічним вираженням головного слова виділяють такі різновиди словосполучень: **дієслівне** (*вишивати рушник*), **ад'єктивне** (*схожий на брата*), **субстантивне** (*читання книги*), **адвербіальне** (*наодинці з*

думками), **займенникове** (*хтось із знайомих*), **числівникове** (*п'ять братів*). З огляду на будову словосполучення поділяємо на: 1) прості (*духовні витoki, великий металургійний завод*), 2) складні (*швидко читати книгу*); 3) комбіновані (*читати цікаву книгу*).

3. У словосполученні між компонентами (опорним і залежним) можливий тільки один тип синтаксичного зв'язку – підрядний. Формами *підрядного зв'язку* в словосполученні є: а) **узгодження**, за якого граматичні форми залежного слова уподібнюються граматичним формам (відмінка, числа й роду) опорного слова цілком – повне узгодження (*цікава книга, важливе рішення, високий будинок*) або частково – неповне узгодження (*маршрутне таксі, голосне „ура”, безнадійний / безнадійна соня*), виражаючи означальні відношення; б) **кореляція** – це такий зв'язок між іменниками, коли один з них дублює граматичну форму іншого цілком – повна кореляція (*воїн-герой, дівчина-красуня*) або частково – неповна кореляція (*жінка-водій, місто Чернівці*), виражаючи апозитивні відношення; в) **керування** – головне слово вимагає від залежного певної форми непрямого відмінка для вираження об'єктних відношень – сильне керування (*зустріла дідуся, відійти від берега, досягнути успіху, не купити хліб / хліба*), або доповнювальних, об'єктно-доповнювальних і об'єктно-обставинних відношень (*стати студентом, турбуватися про дітей, прилетіти літаком, помилятися в диктанті*); г) **власне прилягання** – виражено не зміною залежного компонента, а його розташуванням, залежною граматичною функцією, змістом, несамостійним характером репрезентованих ним обставинних відношень (*говорити голосно, шлях уперед*); д) **відмінкове прилягання** постає за приєднання до повнозначного слова відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми з означальним або обставинним значеннями (*перейти кімнатою, арія з опери, працювати в полі*).

Речення

За принципом комунікативної настанови речення поділяють на: 1) **питальні**; 2) **непитальні**, до яких належать **переповідні**, які містять чуже повідомлення, передане кимось; **розповідні**, у яких міститься повідомлення про когось чи щось; **спонукальні**, що виражають спонукання до дії (наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, дозвіл, пересторогу тощо); **бажальні** (оптативні), які виражають бажання мовця. За інтонацією форми непитальних і питальних речень можуть бути **окличними** та **неокличними**.

Прості речення

1. **Двоскладне речення** – синтаксична одиниця, граматична основа якого має два головні члени – підмет і присудок.

За способом вираження підмета граматичні моделі речень поділяють на номінативно-підметові (*Учень пише*) та інфінітивно-підметові (*Жити – це*

любити), а за способом вираження присудка – на дієслівні (*Студент працює*) та іменні (*Брат – учитель; Ранок теплий; Хліб спечений; Книжка одна*).

За координацією присудка з підметом граматичні моделі речень поділяють на структури з координованими членами речення (див. попередні приклади) і некоординовані (*Брат – за вчителя*).

2. **Односкладне речення** – синтаксична одиниця, граматичну основу якого становить головний член із залежними від нього словами або без них і не передбачає другого головного члена речення. Головний член односкладного речення може виражатися дієсловом (дієслівний клас) або іменною формою (іменний клас). Щоб визначити тип односкладного речення 1) з головним членом у формі дієслова, потрібно врахувати: а) його спосіб; б) час; в) особу; г) число; 2) із головним членом у формі іменної частини мови – а) відмінок; б) наявність / відсутність кількісного компонента. Якщо головний член односкладного речення виражений предикативним прислівником або словом на зразок *жаль, біда, гріх*, то це безособове речення.

3. За характером регулярних реалізацій граматичних моделей прості речення поділяють на: 1) **повні** – з усіма членами граматичної моделі; 2) **неповні** речення, у яких одна з ланок їхньої будови не вимовляється, однак фіксується свідомістю: а) **контекстуальні** – у яких пропущений член (члени) визначаємо з контексту, зазвичай із попереднього речення (*Вгорі було небо, заслано сірими хмарами. Помалу пересувалися* (Б.Грінченко). *В одній кишені смеркає, а в другій світає* (Н. тв.) б) **ситуативні** – пропущений член (головний чи поширювач) не вживаємо з огляду на ситуацію, з якої він зрозумілий. Напр., на тролейбусній зупинці: – *Іде?* – *Так.* – *Третій?* – *Ні, п'ятий.* 3) **еліптичні** – синтаксичні структури, у яких неназваний член не визначаємо з контексту чи обставин мовлення, оскільки його зумовлює структура та семантика самого речення (*А біля школи тим часом ще танці* (О. Гончар).

4. Із погляду семантичної будови прості речення поділяють на **однокомпонентні** (*Осінь. Смеркає.*), **двокомпонентні** (*Дівчина співає. Мені весело.*), **трикомпонентні** (*Вдихати вітер Батьківщини – найвище щастя на землі* (В. Сосюра). Компонентами семантичної будови простого за змістом (монопропозиційного) речення є суб'єкт (S), предикат (P) й об'єкт (O).

5. У комунікативній будові за актуального членування речення виділяють **тему** (відоме) – T і **рему** (нове) – R. За розташуванням теми й реми розрізняють нейтральні висловлення (T / R) та експресивні – R / T.

6. В українському мовознавстві усталилася традиція поділяти прості речення на **неускладнені** й **ускладнені** (із сурядними рядами слівформ, напівпредикативними конструкціями, пояснювально-уточнювальними зворотами, вокативними формами, засобами вираження суб'єктивної оцінки). Підставою для виділення таких речень є **семантична складність** – вони виражають не одну подію чи ситуацію, а кілька, тобто є поліпропозитивними.

7. Більшість речень – **подільні** на члени речення. Крім них, є ще **неподільні** (еквіваленти речень, неграматичні речення, слова-речення, висловлення, релятиви, комунікати). Вони не належать до рівня структурних схем (*Так. Ні. Люди як люди. Життя є життя.*).

Складні речення

1. Структурними одиницями складних речень є **предикативні одиниці** (ПО), що подібні до простих речень, але не тотожні їм.

2. **Структурна схема** (абстрактний зразок) елементарного складного речення враховує: 1) вид синтаксичного зв'язку між предикативними одиницями (сурядний, підрядний, недиференційований); 2) засоби вираження синтаксичного зв'язку (сполучники, сполучні слова, анафоричні елементи, інтонація, спільні компоненти – члени речення, співвідношення форм присудків, лексичні елементи); 3) будову предиката; 4) порядок розташування предикативних одиниць; 5) характер структури: у складних реченнях **гнучкої структури** частини можна переставити місцями (*Щоб море не висихало, потрібно багато краплин* (В. Симоненко)); складні речення **негнучкої структури** не припускають варіантів розташування (*Наша юність буде хай такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг* (В. Симоненко)).

3. За ступенем зв'язаності предикативних частин виділяємо складні речення: а) **вільної** (незв'язаної) **структури** (див. попередні приклади); б) **зв'язаної структури**, якщо складне речення має власне фразеологічно зумовлене значення (*Служба службою, а дружба дружною*).

Складносурядні речення

Аналіз складносурядних речень краще починати з виокремлення **предикативних одиниць**, а також установлення характеру зв'язку між ними. Необхідно пам'ятати, що предикативні одиниці рівноправні між собою; відбити цей момент у графічній схемі (сполучники сурядності не належать до жодної предикативної одиниці).

За структурою складносурядні речення (як і складні безсполучникові) поділяємо на: 1) **речення відкритої структури**, які можна доповнити однотипними частинами; предикативні одиниці становлять незамкнений ряд (*І між руїн добро беззахисне зникає, і мати гине, й гине син* (Є. Маланюк)); 2) **речення закритої структури**, які охоплюють тільки дві предикативні одиниці, між якими встановлюються взаємопов'язані відношення; предикативні частини становлять замкнений ряд (*Неси до людей всі думки, почуття і слова, І серце твоє не згорить, не змовкне, не згасне* (М. Рильський)).

Складнопідрядні речення

Класифікація складнопідрядних речень ґрунтується на структурно-семантичному принципі, що передбачає насамперед вияв структурних

особливостей складнопідрядного речення (співвіднесення підрядного з усім головним – **речення розчленованого типу** або з конкретним контактним (стрижневим, опорним) словом – **речення нерозчленованого типу**; наявність у головному вказівних, співвідносних слів (**речення з корелятивним зв'язком** нерозчленованого або розчленованого типу); уживання як засобу зв'язку частин семантичного або асемантичного, функціонального сполучника або сполучного слова, а потім визначення змістових (семантико-синтаксичних) відношень між предикативними одиницями.

Якщо підрядна частина має синкретичне значення, то це потрібно вказати в процесі аналізу.

Складні безсполучникові речення

Оскільки цей тип речень властивий здебільшого розмовному мовленню, то в процесі його аналізу важливо схарактеризувати тип інтонації (переліку, зіставлення, пояснення, зумовленості) і, безперечно, пояснити розділові знаки між предикативними частинами.

Необхідно звернути увагу на складні безсполучникові речення **відкритої і закритої структури**, а також визначити семантичні відношення, що вони виражають. Особливості структури складних безсполучникових речень можуть визначати певні їх типи (анафоричні елементи, незаміщені синтаксичні позиції в першій частині, наявність заключної частки *то, так*).

Складні ускладнені речення

Це окремий тип синтаксичних одиниць, що посідає проміжне місце між складним реченням і надфразною єдністю (тобто поєднанням кількох самостійних речень, об'єднаних тематично і за змістом).

Кваліфікуючи цей тип речень, необхідно враховувати такі критерії: 1) кількісний принцип (три і більше предикативні одиниці); 2) багатомірність розчленування їх на менші одиниці, серед яких обов'язково наявне одне чи декілька складних, які можуть ускладнюватися; 3) наявність детермінованих, взаємопов'язаних відношень між його частинами; 4) однотипність / різноманітність синтаксичного зв'язку між предикативними частинами; 5) однорідність / неоднорідність складу предикативних одиниць; 6) однофункціональність чи різнофункціональність предикативних частин; 7) однотипність / різнотипність синтаксичних (семантико-синтаксичних) відношень між частинами.

Ураховуючи зазначені вище критерії формування ускладнених складних речень, виділяємо: 1) ускладнені речення з одним видом синтаксичного зв'язку (ускладнені складносурядні, ускладнені складнопідрядні, ускладнені безсполучникові речення); 2) ускладнені речення з різними видами синтаксичного зв'язку.

Предикативні одиниці таких речень необхідно згрупувати за змістом у структурно-змістові блоки, виокремивши рівні членування (перший, другий тощо). Проаналізувавши синтаксичні (семантико-синтаксичні) відношення

між компонентами складного ускладненого речення, потрібно схарактеризувати засоби синтаксичного зв'язку.

Особливу увагу треба звернути на конструкції з однорідною супідрядністю, що поєднані сурядними сполучниками (*У кожного з нас є той найдорожчий у світі берег, від якого починалась наша дорога в життя і куди ми не завжди повертаємось* (І. Цюпа). При цьому сполучник або сполучне слово може формально не вживатися (*Може, степові вітри шепочуть про те, як отут, у бур'янах, лежав зарубаний татарин і вороння клювало йому очі...* (Гр. Тютюнник)). Щоб не помилитися, необхідно в процесі аналізу відразу підкреслити предикативний центр. Це допоможе безпомилково встановити кількість предикативних частин.

Складне синтаксичне ціле

Аналізуючи текст, важливо правильно визначити межі ССЦ, установити його мікротему. Необхідно пам'ятати, що не всі ССЦ мають тричленну структуру, тобто **зачин, основну частину, кінцівку**. Аналізуючи мовні засоби зв'язності, треба звернути увагу на одиниці різних рівнів (фонетичні, морфемні, лексичні, морфологічні, синтаксичні), що беруть участь у структурванні ССЦ. Обов'язково необхідно встановити співвідношення видо-часових планів, оскільки від цього залежить характер і тип ССЦ (статичний, динамічний, комбінований), визначити тип внутрішньотекстового зв'язку (ланцюговий чи паралельний), засоби зв'язку (повтори лексичних елементів, слова-синоніми, займенники тощо), типи контекстуальних (змістових) відношень між реченнями: 1) розширення інформації (доповнення); 2) пояснення; 3) аргументація; 4) коментування; 5) авторські міркування (ставлення до повідомлюваного). Функціонально-змістовими типами ССЦ є **опис, розповідь та роздум** (розмірковування).

Пунктуація

Сучасна пунктуація – система розділових знаків, що склалася історично. У мовознавстві цей термін уживають з трьома значеннями: 1) зібрання правил про вживання розділових знаків; разом з орфографією пунктуація становить правопис мови; 2) самі розділові знаки, які використовуються на письмі; 3) розділ мовознавства, який вивчає закономірності використання розділових знаків у писемному тексті.

Розділові знаки – це частина графічної системи мови – умовно прийняті значки (крапка, кома, тире та ін.), уживані на письмі для членування писемного тексту за змістом та інтонацією.

В українській пунктуації вживають такі розділові знаки: *крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, знак питання, знак оклику, крапка, дужки, лапки*. Роль розділового знака в тексті виконує також абзац.

Розділові знаки сучасної української мови становлять усталену систему. До цієї системи належать **одиничні** розділові знаки: крапка, двокрапка, багато

крапок (три крапки), крапка з комою, тире, знак питання, знак оклику і **парні** (видільні): дві коми, два тире, дужки, лапки.

За функцією розділові знаки поділяються на **роздільні** (віддільні, відокремлювані) та **видільні**.

Знаки пунктуації поділяють також на три групи, ураховуючи принципи їх використання, а саме: 1) *структурні* розділові знаки; 2) *сміслові* розділові знаки; 3) *ритмомелодійні* розділові знаки.

Подекуди розділові знаки бувають багатозначними. Виражаючи смислове членування речення, вони відображають і поділ його на структурні компоненти, реалізують особливості інтонаційних та ритмомелодійних малюнків фрази.

Принципи української пунктуації

Погляди мовознавців на основи української пунктуації не відзначаються одностайністю. Проте враховуючи насамперед семантико-синтаксичні відношення між членами речення і частинами речення, більшість учених відзначає, що сучасна українська пунктуація ґрунтується на таких основних принципах: 1) *синтаксичному* (логіко-граматичному, структурному), який ураховує граматичну структуру речення, 2) *семантичному* (синтаксично-смісловому), що пов'язаний із логічним виділенням компонентів висловлювання, з його смисловим аспектом, та 3) *інтонаційному* (ритмомелодійному), який ураховує типи інтонаційних малюнків та інтонаційних видозмін висловлення.

СХЕМИ ТА ЗРАЗКИ МОВНИХ РОЗБОРІВ

Лексичний аналіз слова

Лексичний розбір слова закріплює теоретичні знання студентів про слово як лексичну одиницю мови, виробляє навички роботи зі словом у контексті, з лінгвістичними словниками (тлумачним, словником синонімів, омонімів, паронімів та ін.). Студенти повинні вміти з'ясувати лексичне значення слова, його моносемію чи полісемію, визначити системні (синонімічні, антонімічні, омонімічні, паронімічні) зв'язки, походження слова, стильову належність, стилістичний потенціал тощо.

Зробити лексичний аналіз слова – схарактеризувати його лексичне значення, походження, особливості вживання в контексті тощо за запропонованою схемою.

Схема лексичного аналізу слова

1. Вибрати з тексту слово; назвати його в початковій формі.
2. Установити, яким словом (повнозначним чи службовим) воно є.
3. Розкрити лексичне значення слова в реченні (тексті).
4. Виявити, яке значення (конкретне чи абстрактне) має аналізоване слово в тексті (назвати ознаки конкретних або абстрактних слів).
5. Визначити, однозначним чи багатозначним є аналізоване слово. Назвати інші значення багатозначного слова.
6. Установити, у прямому чи в переносному значенні вжито аналізоване слово в тексті (якщо в переносному значенні, то виявити тип перенесення назви – метафора, метонімія, синекдоха).
7. Навести синоніми до аналізованого слова (якщо це можливо).
8. Навести антоніми до аналізованого слова (якщо це можливо).
9. Навести омоніми до аналізованого слова (якщо це можливо).
10. Навести пароніми до аналізованого слова (якщо це можливо).
11. Установити (після виявлення семантичних, фонетичних, морфологічних ознак) походження слова.
12. Указати, до активного чи пасивного шару лексики належить аналізоване слово. У разі потреби встановити, застарілим (архаїзмом, історизмом) чи неологізмом є аналізоване слово.
13. Виявити, чи є слово загальнонародним, чи локальним (діалектизмом).
14. Установити належність слова до одного з шарів стилістично нейтральної чи специфічної лексики. Визначити, у якому стилі (чи стилях) вживається аналізоване слово.

15. Установити стилістичну функцію слова в наведеному тексті.

Зразок:

Як парость виноградної лози, плекайте мову (М.Рильський).

Лози – початкова форма *лоза*. Це слово є повнозначним, оскільки, виконуючи номінативну функцію, називає предмет. За частиномовною належністю лексема „*лоза*” – іменник, у тлумачному словнику української мови, має конкретне значення „довге тонке стебло рослини”.

Слово „*лоза*” – багатозначне. Інші його значення: 1) народна назва деяких кущових порід верби; 2) зарості деяких кущових рослин. У контексті лексеми вжито в прямому значенні.

Синоніми до слова „*лоза*” – різка, дубець (розм.); (зарості лози) лозняк, лозиння.

Омонімів, антонімів і паронімів до слова *лоза* дібрати не можна. Слово за походженням є спільнослов'янським. Воно належить до активного шару лексики. За сферою вживання є загальнонародним, оскільки функціонує без територіальних чи соціальних обмежень. У поданому контексті слово вжито у складі порівняльного звороту, що має образно-художнє стилістичне навантаження.

Розбір фразеологізму

Завдання цього виду розбору – з'ясувати значення фразеологізму, його походження (джерело), колорит; установити структурно-граматичний та семантичний типи; дібрати фразеологічні синоніми, антоніми та варіанти (якщо це можливо).

Схема розбору фразеологізму

1. Вибрати з тексту фразеологізм (у початковій формі).
2. Розкрити значення аналізованого фразеологізму (описово чи з допомогою слів-синонімів).
3. Виявити, чи має аналізований фразеологізм синоніми, антоніми, фразеологічні варіанти і, якщо має, назвати їх.
4. Установити структурно-граматичний тип фразеологізму.
5. Показати (якщо фразеологізм має структуру словосполучення), з якою частиною мови він співвідносний: з іменником, дієсловом, прикметником, прислівником.
6. Визначити семантичний тип фразеологізму.
7. Сформулювати визначення відповідної фразеологічної одиниці.
8. Установити походження аналізованого фразеологізму.
9. Назвати джерело первісного вживання фразеологізму.
10. Зазначити стиль (чи стилі), у яких зазвичай функціонує аналізований

фразеологізм.

11. Схарактеризувати стилістичну функцію аналізованого фразеологізму в тексті.

Зразок:

Я пишу: „Копійки”, хоч їх у нас було як кіт наплакав (А. Дімаров).

1. Аналізований фразеологізм у початковій формі – *як кіт наплакав*.

2. *Як кіт наплакав* – дуже мало, зовсім незначна кількість.

3. Синоніми до аналізованого фразеологізму: *не дуже Густо, як шилом патоки вхопити, з горобину душу, із заячий хвіст, із заячий скік, крапля в морі*. Фразеологічні варіанти: *як (мов, ніби) кіт наплакав; як у kota сліз*. Антоніми до аналізованого фразеологізму: *як за гріш маку, аж кишить, до біса, кури не клюють, на волівій шкурі не списати, ні проїхати, ні пройти, хоч греблю гати, хоч лопатою горни, як піску морського*.

4. За структурою аналізований фразеологізм нагадує просте двоскладне речення.

5. Аналізований фразеологізм співвідносний із прислівниками „дуже мало”.

6. *Як кіт наплакав* – фразеологічна єдність.

7. Фразеологічна єдність – це семантично неподільна фразеологічна одиниця, цілісне значення якої умотивоване значенням слів-компонентів.

8. Фразеологізм *як кіт наплакав* східнослов'янський за походженням.

9. Первісне вживання фразеологізму – народна мова. Він постав на ґрунті спостережень за явищами природи, тваринним і рослинним світом.

10. Фразеологізм уживають здебільшого в розмовному стилі.

11. У наведеному прикладі з художньої літератури фразеологізм увиразнює текст, допомагає образно змалювати обстановку, наближає мову до уснорозмовної.

Морфемний аналіз слова

Морфемний розбір поглиблює знання про морфемний склад слова, поглиблює знання про значущі частини – основу, корінь, префікс, суфікс, флексію, інтерфікс, постфікс. Зокрема, у змінюваних словах виокремлюють флексію та основу. В основі виділяють наявні морфеми, з'ясовують морфонологічні зміни на межі морфем, графічно позначають морфемний склад слова, використовуючи спеціальні позначки.

Цей вид розбору має на меті: з'ясувати, які значущі частини входять до складу конкретного слова, схарактеризувати їх за значенням, функцією, указати на історичні зміни. Такі уміння необхідні як для розуміння процесів словотворення, формотворення й словозміни, так і для засвоєння багатьох орфографічних правил.

Схема морфемного аналізу слова

1. Визначити, до якої частини мови належить аналізоване слово – змінної / незмінної.
2. Виділити флексію, з'ясувати її значення.
3. Схарактеризувати основу:
  - а) похідна / непохідна;
  - б) чиста;
  - в) вільна / зв'язана.
4. Визначити корінь слова і дібрати спільнокореневі слова (вказати на можливі морфонологічні зміни).
5. Дати характеристику кожної афіксальної морфеми:
  - а) за функцією (формотворча, словотворча);
  - б) за значенням.
6. Указати морфонологічні зміни.
7. Указати на історичні зміни (спрощення, перерозклад, ускладнення).
8. Графічне позначення морфемного складу слова.

Зразок:

Перелісок – перелісок □

1. Слово змінне (іменник).
2. Флексія нульова, має граматичні значення називного відмінка однини чоловічого роду.
3. Основа *перелісок-*: а) похідна; б) вільна.
4. *-ліс-* (*лісок, лісний, лісовик, пролісок, лісник, праліс*).
5. Префікс *пере-*: а) словотворчий; б) значення „невеликий, рідкий”.
- Суфікс *-ок-* а) словотворчий; б) значення „зменшувально-пестливе”.
6. *-ок-*; *-к-* аломорфи.
7. Історичних змін немає.
8. □ □ ^ □ □

Етимологічний аналіз слова

Цей вид розбору дає змогу визначити первісне значення слова, реставрувати приховану номінацію, з'ясувати внутрішню форму та зміст певного слова. Для встановлення первісного значення слова і його структури використовують етимологічний словник.

Схема етимологічного розбору слова

1. Виписати з контексту слово.
2. З'ясувати його лексичне значення (скориставшись тлумачним словником).

3. Навести відомості про походження слова (скориставшись етимологічним словником або словником іншомовних слів).
4. Відтворити первісну звукову оболонку слова.
5. Подати тлумачення первісного лексичного значення слова.
6. З'ясувати вихідне членування слова на морфеми.
7. Розібрати історичні зміни в морфемній структурі слова (спрощення, перерозклад, ускладнення).

Зразок:

Не хмара сонце заступила, не вихор порохом вертить (І. Котляревський).

- Вихор*: 1. Рвучкий круговий рух вітру // Сильний поривчастий вітер // Підняті вітром пил, листя, сніг і т. ін., що швидко крутяться стовпом.
2. перен. Надзвичайно швидкий хід, розвиток чого-небудь // Про що-небудь численне і надзвичайно швидке в перебігу, у розвитку, у дії.
3. у знач. присл. Надзвичайно швидко.

Ця назва відповідного природного явища продовжує праслов'янську **vixrǫ*, пов'язану за походженням з дієсловом **vixati*, яке споріднене етимологічно з індоєвропейським коренем **uei* „*крутити, гнути*”. Слову *вихор* у давньоукраїнській мові відповідає *вих/ь/рь* „*вихор (вітер)*”, отже називає втрачену для носіїв сучасної української мови ознаку явища або предмета позамовної дійсності. *Вихор*, передовсім позначає процес „*крутити, гнути*”. На синхронному зрізі слово має таку будову: вихор□. Отже, у морфемній структурі слова відбулося спрощення.

Словотвірний аналіз слова

Словотвірний розбір дає змогу простежити словотвірні зв'язки слова і процеси словотворення в кожній частині мови. У ході словотвірного розбору виокремлюють твірну основу і словотворчий засіб (словотворчий формант) та з'ясовують спосіб словотворення (морфологічний (афіксальний), морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний).

Мета цього розбору – з'ясувати, як утворилося слово (якщо воно похідне), яке його місце серед слів того самого кореня чи тих самих коренів (якщо слово складне).

Схема словотвірного аналізу слова

1. Твірне слово.
2. Твірна основа (спільна частина похідного й твірного слів).
3. Словотворчий формант.
4. Спосіб утворення похідного слова.

Зразок:

Морський

1. Твірне слово – *море*.
2. Твірна основа *мор-* (спільна частина твірного *море* й похідного *морський*).
3. Словотворчий формант суфікс *-ськ-*.
4. Слово *морський* утворилося морфологічним (суфіксальним) способом від слова *море*.

Фонетичний аналіз слова

Фонетичний розбір передбачає вироблення в студентів навичок сприймати на слух особливості звуків мови і закріплення навичок запису слова фонетичною чи фонематичною транскрипцією. Фонетичний розбір застосовують під час вивчення голосних і приголосних звуків, їх артикуляційних характеристик; фонем та їх реалізації, для вивчення звукових змін у складі слова. Слово, записане транскрипцією, поділяють на склади, визначають наголошений склад, кількість звуків та їх співвідношення з буквеним позначенням.

Фонетичний розбір передбачає аналіз звукового складу слова: кількісні та якісні характеристики звуків, поділ слова на склади, урахування фонетичних процесів, що мають місце в слові, позиційних та історичних змін.

Схема фонетичного аналізу слова

1. Вибране з тексту слово (словоформу) подати в орфографічному записі.
2. Назвати букви, якими записуємо слово в орфографічному письмі.
3. Записати слово фонематичною транскрипцією.
4. Записати слово фонетичною транскрипцією.
5. Назвати фонемі й визначити їх кількість. Установити відповідність між фонемами та буквами.
6. Дати повну артикуляційну характеристику кожного звуку в головному вияві.
7. Визначити й установити варіант, у якому зреалізовано кожен фонему аналізованого слова.
8. Виявити та проаналізувати зміни приголосних, що з'являються в слові під час виголошення в мовному потоці (асиміляція, дисиміляція, спрощення, подовження, подвоєння).
9. Виявити й проаналізувати можливе чергування голосних і приголосних фонем у разі словозміни або словотворення в корені аналізованого слова.
10. Дати короткі пояснення до історії появи наявного чергування.

Зразок:

Вирують весняні струмки, курличуть ключі журавлині. (М. Луків).

Вирують – / в и р у́ ж у т` / – [в и<sup>е</sup> р у й у т`].

1. Слово для аналізу в орфографічному записі: *вирують*.
2. В орфографічному записі слово записується буквами: *ве, и, ер, у, ю, те, м'який знак*.
3. Слово записане фонематичною транскрипцією: / в и р у́ ж у т` /.
4. Слово записане фонетичною транскрипцією: [в и^е р у́ й у т`].
5. У слові 7 фонем: /в/, /и/, /р/, /у/, /ж/, /у/, /т`/.
6. Артикуляційна характеристика кожної фонемі в головному її вияві: /в/ – приголосний звук, сонорний, щілинний, серединний, губно-губний, твердий; /и/ – голосний, високе підняття, передній ряд, нелабіалізований; /р/ – приголосний, сонорний, дрижачий, передньоязиковий, твердий; /у/ – голосний, високе підняття, задній ряд, лабіалізований; /ж/ – приголосний, сонорний, щілинний, серединний, середньоязиковий, палатальний; /у/ – голосний, високе підняття, задній ряд, лабіалізований; /т`/ – приголосний, шумний, глухий, зімкнений, проривний, передньоязиковий, м'який.
7. Названі фонемі реалізуються в 7 звуках: [в], [и^е], [р], [у], [й], [у], [т`], що становлять такі варіанти: [в] – головний вияв фонемі /в/; [и<sup>е</sup>] – позиційна модифікація голосної фонемі /и/; [р] – головний вияв фонемі /р/; [у] – головний вияв фонемі /у/; [й] – головний вияв фонемі /ж/; [у] – головний вияв фонемі /у/; [т`] – головний вияв фонемі /т`/.
- 8–10. В аналізованому слові не виявлено жодних змін приголосних.

Орфографічний розбір слова

Орфографічний розбір – пояснення (стисле або розгорнуте) орфограми, обґрунтування правильного написання, вибраного з ряду можливих. Цей вид мовного розбору варто виконувати на всіх заняттях з української мови, а також на всіх етапах навчання – із навчальною та контрольною метою.

Орфографічний розбір може поєднуватися з морфемним.

Схема орфографічного розбору слова

1. Подати слово (словоформу) чи текст в орфографічному записі.
2. Визначити орфограми для аналізу.
3. Записати слово (словоформу) чи текст фонематичною транскрипцією.
4. Записати слово (словоформу) чи текст фонетичною транскрипцією.
5. Установити відповідність між фонемами (їх варіантами) та буквами у виокремлених орфограмах.
6. Сформулювати правила правопису щодо визначених орфограм.
7. Схарактеризувати принципи правопису щодо аналізованих орфограм.

Зразок:

*Постій, Картику, я піду матері **спитаю** (Панас Мирний).*

1. Словоформа для аналізу в орфографічному записі: **спитаю**.
2. Орфограми для аналізу: **спитаю**.
3. Словоформа записана фонематичною транскрипцією: /з п и т а ј у/.
4. Словоформа записана фонетичною транскрипцією: [с п и^е т á ј у].
5. У виділених орфограмах немає повної відповідності між фонемами і буквами: фонему /з/ позначено буквою **с**; дві фонemi /ј/ та /у/ позначено буквою **ю**.
6. Префікс **с-** пишемо перед буквами **к, п, т, ф, х**; букву **ю** на позначення двох звуків пишемо після голосного.
7. Ненаголошений **и**, що звучить із наближенням до **е** [и^е], перевіряємо добором спільнокореневих слів.

Орфограму **с-** пишемо за фонетичним принципом, тобто відповідно до вимови: префікс **з-** перед глухим приголосним [п] оглушується, звучить як [с]; на письмі його відображає буква **с**. Орфограму **ю** пишемо за традицією, або за історичним принципом: позначення буквою **ю** сполучення двох фонем /ј/ + /у/ не можна пояснити ні вимовою, ні граматичною структурою слова.

Орфоепічний розбір слова

Завдання цього виду мовного розбору – пояснити нормативну вимову голосних і приголосних у слові, виявити й охарактеризувати можливі варіанти вимови як окремих звуків, так і їхніх сполук.

Схема орфоепічного розбору слова

1. Подати слово (словоформу) або текст в орфографічному записі.
2. Записати слово (словоформу) або текст фонетичною транскрипцією.
3. Пояснити вимову голосних у слові (словах) тексту.
4. Пояснити вимову приголосних у слові (словах) тексту.
5. Виявити й охарактеризувати можливі варіанти вимови голосних, приголосних, їхніх сполук у словах тексту.

Зразок:

*Люблю дивитись на Дніпро я
З його стрімких, високих круч,
Коли здається, що рукою
Торкнутись можеш ти до туч.
(В. Сосюра)*

1. Запис тексту фонетичною транскрипцією: [Л`ублú ди`віти^ес` на д`н`іпрó ја з јогó стр`імкіх / ве^исóки^ех круч / колú здајéц`а /шчо рукóју то<sup>у</sup>ркнúти<sup>е</sup>с` мóже^иш ти до туч//].
2. Наголошені голосні в словах вимовляємо чітко. Ненаголошені [и], [е]

вимовляємо як звуки [и^с], [е^н]: [ве^нсо́ки^сх], [ди^світи^с] тощо. Ненаголошений [о] перед складом із наголошеним [у] вимовляємо як звук [о^у] [то^уркнóти^с].

3. Приголосні в сильній позиції вимовляємо чітко. Зубний твердий у позиції перед зубним м'яким перебуває в слабкій позиції та зазнає асимілятивного пом'якшення – [д^ніпрó]; зубні м'які [т'] [с'], зазнаючи взаємного впливу, вимовляємо як [ц':] або як короткий [ц']: [зда́єц: `а] або [зда́єц`а].

4. Норми літературної мови не допускають варіантної вимови голосних і приголосних у словах тексту.

Графічний розбір слова

Завдання цього виду розбору – установити відмінність між буквою, фонемою, її варіантом.

Схема графічного розбору слова

1. Вибрати з тексту та подати слово (словоформу) в орфографічному записі.
2. Записати слово (словоформу) фонематичною транскрипцією.
3. Записати слово (словоформу) фонетичною транскрипцією.
4. Визначити в аналізованому слові (словоформі):
  - а) кількість букв, назвати їх;
  - б) кількість фонем, назвати їх;
  - в) кількість звуків, у яких реалізуються фонemi аналізованого слова, назвати їх.
5. Установити відповідність між буквою, фонемою, її варіантом (звуковим виявом) в аналізованому слові.
6. Виявити в слові (словоформі) невідповідність в орфографічному та фонетичному записах:
  - а) позначення однією буквою двох фонем;
  - б) позначення двома буквами однієї фонemi;
  - в) позначення м'якості приголосних;
  - г) відтворення роздільної вимови;
  - д) позначення йотованих тощо.

Зразок:

Текст із словом (словоформою) для аналізу:

Біля підніжжя туманних гір світяться села і містечка (Олесь Гончар).

1. Слово для аналізу в орфографічному записі: *підніжжя*.
2. Слово, записане фонематичною транскрипцією: /підніжжя/.
3. Слово, записане фонетичною транскрипцією: [п'ідн'і'ж':а].

4. У слові вісім букв, а саме: *ne, i, de, en, i, же, же, я*. У слові вісім фонем, їхні назви: /n/, /i/, /d/, /n/, /i/, /ж/, /ж/, /a/; звуків, у яких реалізуються фонемі цього слова, – сім, їхні назви: [n'], [i], [d], [n'], [i], [ж':], [a].

5. Відповідність між буквами, фонемами та звуковими виявами їх в аналізованому слові така: буква *ne*, фонема /n/, її звуковий вияв – [n']; буква *i*, фонема /i/, звуковий вияв – [i]; буква *de*, фонема /d/, її звуковий вияв [d']; буква *en*, фонема /n/, її звуковий вияв [n'], буква *i*, фонема /i/, звуковий вияв [i]; буква *же*, фонема /ж/, її звуковий вияв [ж']; буква *же*, фонема /ж/, її звуковий вияв [ж']; буква *я*, фонема /a/, її звуковий вияв [a].

6. Невідповідність в орфографічному і фонематичному записі: буква *я* позначає фонему /a/ і м'якість попереднього приголосного; буква *en* у сполученні з наступною буквою *i* позначає фонему /n'/; довгий [ж':] позначається двома літерами *ж* і пом'якшується в позиції перед звуком [й].

Грамматичний розбір

Під граматичним розбором розуміємо цілу систему різноманітних за змістом, обсягом, місцем і способом виконання вправ із граматики.

За змістом розрізняємо *морфологічний* розбір (за частинами мови); *синтаксичний* розбір із двома підвидами – розбір простого речення та розбір складного речення.

За *обсягом* граматичний розбір може бути *повним*, якщо здійснюємо всебічний розбір речення (всіх частин мови, всіх членів речення тощо), і *неповним*, або *частковим*, якщо розглядаємо окремі морфологічні чи синтаксичні поняття або явища.

Морфологічний аналіз частин мови

Морфологічний розбір сприяє засвоєнню та систематизації ознак частин мови, їхніх граматичних категорій, виробленню практичних навичок парадигматичних видозмін іменних чи дієслівних словоформ, а також підготовці до вивчення другого розділу граматики – синтаксису. У ході морфологічного розбору слова як частини мови визначають його початкову форму (для змінюваних слів), морфологічні ознаки та синтаксичну функцію в реченні.

Іменник

1. Слово в тексті.
2. Початкова форма.
3. Значення конкретне (предметне, речовинне, збірне, сукупності, одиничності) чи абстрактне.
4. Назва істоти чи неістоти.
5. Назва власна або загальна.
6. Рід і засоби його вираження.

7. Число і засоби його вираження.
8. Відмінок і засоби його вираження.
9. Відміна і група (за наявності).
10. Синтаксична функція в реченні.

Зразок:

*Не раз ми ходили в дорогу,
Не раз ми вертались до хати
І знову брели від порогу –
Правдивої **цїлі** шукати.*

(П. Грабовський)

1. **Цїлі** – іменник. 2. Початкова форма – *ціль*. 3. Значення абстрактне.
4. Назва неістоти. 5. Загальна назва. 6. Рід – жіночий, що його виражено морфологічно, через характер основи – м'який приголосний [л'], нульова флексія. 7. Число – однина, засобом вираження якої є нульова флексія. 8. Відмінок – родовий, виражений флексією *-і*. 9. Відміна третя. 10. У реченні виконує функцію об'єктного поширювача.

Прикметник

1. Слово в тексті.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням (якісний, відносний, присвійний, якісно-відносний, відносно-присвійний).
4. Ступінь порівняння (для якісних прикметників) і засоби його вираження.
5. Форма за флексією (членна чи нечленна, стягнена чи нестягнена, повна чи коротка).
6. Рід і засоби його вираження.
7. Число і засоби його вираження.
8. Відмінок і засоби його вираження.
9. Група за кінцевим приголосним (тверда, м'яка).
10. Синтаксична функція в реченні.

Зразок:

*Де степ **широкий**, наче море,
Де дише пахощами гай,
Де небо зоряне, прозоре –
То мій святий, чудовий край.*

(В.Залізник)

1. **Широкий** (степ) – прикметник. 2. Початкова форма *широкий*. 3. Якісний.
4. Звичайний ступінь порівняння, що передає ознаку як таку, але не вказує на її кількість чи міру. 5. Форма за флексією – повна, стягнена. 6. Рід – чоловічий, виражений флексією *-ий*. 7. Число – однина, засіб вираження – флексія *-ий*.

8. Відмінок – називний, виражений флексією *-ий*. 9. За кінцевим приголосним основи (твердий *-к-*) належить до твердої групи. 10. Синтаксична функція – означальний поширювач (узгоджений).

Займенник

1. Слово в тексті.
2. Початкова форма.
3. Група за співвіднесеністю з іменними частинами мови (іменниковий, прикметниковий, числівниковий).
4. Розряд за значенням (особовий, зворотний, присвійний, вказівний, означальний, питальний, відносний, заперечний, неозначений).
5. Анафоричний (зміст розкривається цілим реченням) чи неанафоричний (з яким словом співвідноситься).
6. Відмінок і засоби його вираження.
7. Число і засоби його вираження.
8. Особа і засоби його вираження.
9. Рід і засоби його вираження.
10. Стосується назви істоти чи неістоти.
11. Особливості парадигми.
12. Синтаксична функція в реченні.

Зразок:

Хто каже, що знає все, той не знає нічого (Нар. творчість).

1. **Той** – займенник.
2. Початкова форма – *той*.
3. Займенник прикметникової групи.
4. Вказівний.
5. Анафоричний.
6. Відмінок – називний.
7. Число – одинина.
8. Основа зв'язана.
9. Чоловічий рід.
10. Ужито щодо істоти.
11. Відмінюємо за типом прикметникової парадигми.
12. У реченні виконує функцію підмета.

Числівник

1. Слово в тексті.
2. Початкова форма.
3. Розряд і група за значенням (кількісний, дробовий, збірний, порядковий).
4. Будова числівника.
5. Рід (якщо має) і засоби його вираження.
6. Число (якщо має) і засоби його вираження.
7. Відмінок і засоби його вираження.
8. Синтаксична функція в реченні.

Зразок:

На берег море винесло монетку,
Стара монетка, **тридцять другий** рік.
Хтось молодий, засмаглий і веселий
У море кинув, певно, – щоб вернутись.
(Л.Костенко)

1. **Тридцять другий** (рік) – числівник. 2. Початкова форма – *тридцять другий*. 3. За значенням – порядковий, група – тверда. 4. За будовою – складений. 5. Чоловічий рід, що його виражено флексією *-ий*. 6. Число – форма однини, засіб вираження – флексія *-ий*. 7. Називний відмінок (флексія *-ий*). 8. У реченні виконує функцію означального (узгодженого) поширювача.

Дієслово

1. Слово в тексті.
2. Початкова форма.
3. Вид і засоби його вираження.
4. Перехідність / неперехідність та засоби їх вираження.
5. Стан і засоби його вираження.
6. Спосіб і засоби його вираження.
7. Час і засоби його вираження.
8. Безособове чи особове (засоби вираження особи).
9. Рід і засоби його вираження.
10. Число і засоби його вираження.
11. Парадигма, дієвідміна.
12. Основа інфінітива чи теперішнього часу.
13. Структурний клас.
14. Клас за продуктивністю.
15. Синтаксична функція в реченні.

Зразок:

*Хіба ти не **чуєш** людського плачу?* (Т. Шевченко).

1. (**Не**) **чуєш** – дієслово. 2. Початкова форма – *чути*. 3. Вид – недоконаний, виражений основою. 4. Дієслово перехідне, перехідність виражається основою. 5. Стан – активний, виражений морфологічно (відсутністю *-ся*) і синтаксично (підмет збігається із суб'єктом). 6. Спосіб – дійсний, виражений формою теперішнього часу. 7. Час – теперішній, виражений основою недоконаного виду **чуй-** і особливою флексією **-еш**. 8. Особова форма (2-га особа однини). 10. Число – однина, виражена флексією **-еш**. 11. Перша дієвідміна. 12. Утворене від основи теперішнього часу **чуй-**. 14. Продуктивний клас. 15. Синтаксична функція – простий дієслівний присудок.

Дієслівна форма на **-но, -то**

1. Слово в тексті.
2. Вид і засоби його вираження.
3. Перехідність і засоби її вираження.
4. Стан і засоби його вираження.
5. Синтаксична функція в реченні.

Зразок:

*Під білою березою козаченька **вбито** (Нар. творчість).*

1. **Вбито** – дієслівна форма. 2. Вид – доконаний, виражений дієслівною основою інфінітива **вби-**. 3. Перехідне, перехідність виражена дієслівною основою. 4. Стан – пасивний. 5. Синтаксична функція – головний член безособового речення.

Дієприкметник

1. Слово в тексті.
2. Початкова форма.
3. Стан і засоби його вираження.
4. Вид і засоби його вираження.
5. Час і засоби його вираження.
6. Рід і засоби його вираження.
7. Число і засоби його вираження.
8. Відмінок і засоби його вираження.
9. Синтаксична функція в реченні.

Дієприслівник

1. Слово в тексті.
2. Вид і засоби його вираження.
3. Час і засоби його вираження.
4. Додаткова дія (одночасна чи попередня щодо дієслова-присудка).
5. Перехідність, засоби вираження.
6. Стан, засоби вираження.
7. Синтаксична функція.

Зразки:

*Світ, який народив і виплекав дух Івана Франка, не вмістити в національні межі, але багатюче різнорідне світло вселюдської культури і філософської мислі, що вливається в невмирущу плоть генія, **надаючи** йому особливої міцності й принади, **підпорядковане** силі його серця, енергії ядра, а серце Франкового духу – то негасна жменя ковальського вогню з батьківської кузні (Д. Павличко).*

1. **Підпорядковане** – дієприкметник. 2. Початкова форма – *підпорядкований*. 3. Пасивний стан (виражається інфінітивною основою перехідного дієслова та суфіксом **-н-**). 4. Вид – доконаний. 5. Дієприкметник минулого часу (умовне позначення часу, оскільки час не відображає граматичних значень відповідних форм). 6. Рід середній (узгоджується з іменником *світло*), виражений флексією **-е**. 7. Число – однина (флексія **-е**). 8. Відмінок називний, флексія **-е**. 9. У реченні виконує функцію іменної частини складеного іменного присудка.

1. **Надаючи** – дієприслівник. 2. Недоконаний вид. 3. Теперішній час. 4. Має значення одночасності дії щодо дієслова-присудка (*вливається*). 5. Перехідний (перехідність виражена лексико-синтаксичним способом). 6. Активний стан, дієприслівник позначає дію, джерелом якої є суб'єкт (*мислі*). 7. Синтаксична функція – напівпредикативний ускладнювач структури речення.

Прислівник

1. Слово в тексті.
2. Розряд і група за значенням (означальний, обставинний, модальний, предикативний).
3. Ступені порівняння (для якісно-означальних).
4. Синтаксична функція.
5. Походження і творення прислівників.

Зразок:

Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (Нар. творчість).

1. **Високо** – прислівник. 2. Розряд – означальний (якісно-означальний), зі значенням способу дії. 3. Має звичайний ступінь порівняння. 4. Виконує синтаксичну функцію прислівного обставинного поширювача (способу дії).
5. Утворений від основи якісного прикметника **висок(ий)** та суфікса **-о**.

Морфологічний аналіз службових частин мови

Прийменник

1. Речення з прийменником для аналізу.
2. Аналізоване слово (прийменник).
3. З яким словом поєднується і яке значення в реченні виражає (просторове, часове, мети тощо).
4. Група за походженням (первинний, вторинний).
5. За будовою (простий, складний, складений).

Зразок:

Василь Береговий стоїть біля вікна, задивився на розгойдані дерева, на

голубів, що пурхали в голубому потоці і на тихе небо (І. Цюпа).

1. **Біля** – прийменник. 2. Утворює прийменниково-відмінкову форму в родовому відмінку (*вікна*), виражаючи просторове значення. 3. За походженням – первинний. 4. За будовою – простий.

Сполучник

1. Речення зі сполучником для аналізу.
2. Аналізоване слово.
3. Група і підгрупа за значенням:
  - а) сурядний – єднальний, градаційний, протиставний тощо;
  - б) підрядний – причиновий, мети, умови, часовий тощо;
4. За функцією в реченні (семантичний, асемантичний).
5. За походженням (первинний, вторинний).
6. За будовою (простий, складний, складений, розчленований).
7. Група за вживанням (одиничний, повторюваний).

Зразок:

Змолоду треба набратися знань, щоб не пуста була твоя власна криниця (І. Цюпа).

1. **Щоб** – сполучник. 2. Підрядний (мети). 3. За функцією – асемантичний.
4. За походженням – похідний (*що* + *б*). 5. За будовою – простий.
6. Одиничний.

Частка

1. Речення з часткою для аналізу.
2. Аналізоване слово.
3. Група за місцем і роллю мовних одиниць (фразова, словотворча, формотворча).
4. Група і підгрупа за функціональними особливостями: у фразових – смислова, визначально-уточнювальна, вказівна та ін; у модальних: емоційно-експресивна; у словотворчих – неозначеності, заперечності; у формотворчих – умовна, наказова, зворотна чи ін.
5. До якого слова в реченні чи до всього речення має стосунок.
6. Препозиційна, постпозиційна чи вільнопозиційна.
7. Група за будовою (проста, складна, складена).
8. За походженням (сполучникова, займенникова та ін.).

Зразок:

Хай кожний ставиться до природи як до рідної матері (Є. Гуцало).

1. **Хай** – частка. 2. Формотворча. 3. Бере участь у творенні аналітичних форм наказового способу дієслова. 4. Стосується дієслова „*ставитися*”.
5. Препозиційна. 6. Проста за будовою.

Вигук

1. Речення з вигуком для аналізу.
2. Аналізоване слово (вигук).
3. Група за значенням: емоційний, спонукальний, звуконаслідування.
4. Група за походженням: первинний, вторинний (похідний).

Зразок:

Ой, снігу, снігу! (О. Донченко).

1. *Ой* – вигук.
2. За значенням – емоційний.
3. За походженням – первинний.

Синтаксичний аналіз мовних одиниць

Синтаксичний розбір речення формує вміння аналізувати структуру простого, простого ускладненого, складного чи складного ускладненого речення, розкривати характер синтаксичних зв'язків слів у словосполученні та реченні.

Окрім синтаксичного розбору речення, за схемою аналізують синтаксему, словосполучення як окремі синтаксичні одиниці.

Схема синтаксемного аналізу речення

1. Указати предикатну синтаксему, засіб її вираження, тип за функцією (дії, стану, кількості, властивості).
2. Визначити семантико-синтаксичну валентність предиката.
3. Виокремити суб'єктну синтаксему й засіб її вираження.
4. Визначити синтаксеми, пов'язані з правобічною валентністю предиката (об'єктна, адресатна, локативна, інструментальна), указати тип та засіб вираження.
5. Схарактеризувати позиційну структуру синтаксем у реченні.

Зразок синтаксемного аналізу простого речення (семантично елементарного)

Ось Гафійка винесла хлопцеві воду (М. Коцюбинський).

Центральною синтаксемою цього речення є **предикатна синтаксема винесла**. Вона позначає діяльність, що породжується суб'єктом, і виражається дієсловом зі значенням переміщення в просторі.

Предикат дії сполучається з **іменниковою синтаксемою у функції суб'єкта дії Гафійка**. Суб'єктна синтаксема посідає сильну для неї формально-синтаксичну позицію підмета; засіб вираження – іменник (назва істоти) в називному відмінку.

У правобічній валентній позиції функціонує *іменникова об'єктна синтаксема воду*. Підрядний зв'язок (сильне керування) засвідчує семантичну необхідність об'єктної синтаксеми у структурі речення. Об'єктна синтаксема в знахідному відмінку позначає предмет, на який спрямовано дію.

Предикату *винесла* притаманна сполучуваність з іменниковою *синтаксемою у функції адресата дії хлопцеві*, що вказує на особу, на користь якої відбувається дія. Морфологічний вияв – давальний відмінок іменника.

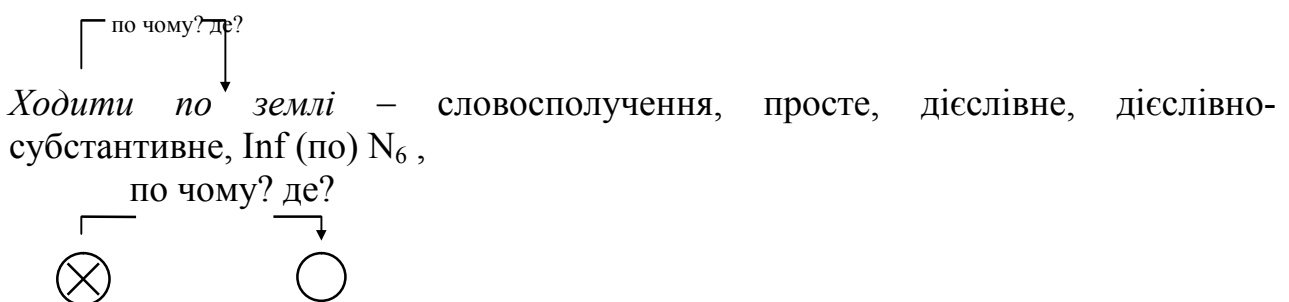
Схема розбору словосполучення

1. Виписати словосполучення.
2. Поставити в початковій формі.
3. Структурний тип.
  - 3.1. Просте.
  - 3.2. Складне.
  - 3.3. Комбіноване.
4. Визначити лексико-граматичний тип:
  - 4.1. За морфологічним вираженням головного компонента.
    - 4.1.1. Дієслівне.
    - 4.1.2. Субстантивне.
    - 4.1.3. Ад'єктивне.
    - 4.1.4. Адвербіальне.
  - 4.2. За морфологічним вираженням головного та залежного компонентів.
    - 4.2.1. Дієслівно-субстантивне.
    - 4.2.2. Дієслівно-ад'єктивне.
    - 4.2.3. Дієслівно-адвербіальне.
    - 4.2.4. Дієслівно-інфінітивне.
    - 4.2.5. Субстантивно-субстантивне.
    - 4.2.6. Субстантивно-ад'єктивне.
    - 4.2.7. Субстантивно-адвербіальне.
    - 4.2.8. Субстантивно-інфінітивне.
    - 4.2.9. Ад'єктивно-субстантивне.
    - 4.2.10. Ад'єктивно-адвербіальне.
    - 4.2.11. Ад'єктивно-інфінітивне.
    - 4.2.12. Адвербіально-субстантивне.
    - 4.2.13. Адвербіально-інфінітивне.
    - 4.2.14. Адвербіально-адвербіальне.
5. Подати структурну схему (символічний запис).
6. Зазначити графічну схему.
7. Визначити граматичне значення (синтаксичні відношення).
  - 7.1. Атрибутивні.
  - 7.2. Апозитивні.
  - 7.3. Об'єктні.

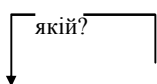
- 7.4. Суб'єктні.
- 7.5. Доповнювальні.
- 7.6. Обставинні.
- 7.7. Контаміновані.
- 8. З'ясувати тип прислівного підрядного зв'язку.
  - 8.1. Узгодження.
    - 8.1.1. Повне / неповне.
    - 8.1.2. Власне граматичне / смислове / умовно-граматичне / асоціативно-граматичне.
  - 8.2. Кореляція.
    - 8.2.1. Повна / неповна.
  - 8.3. Керування.
    - 8.3.1. Безпосереднє / посереднє.
    - 8.3.2. Сильне / слабке.
    - 8.3.3. Варіативне / неваріативне.
    - 8.3.4. Подвійне / поодиноке.
  - 8.4. Власне прилягання.
  - 8.5. Відмінкове прилягання.
    - 8.5.1. Безприйменникове.
    - 8.5.2. Прийменникове.
- 9. Указати граматичні засоби зв'язку.
  - 9.1. Форма слова.
  - 9.2. Прийменник.
  - 9.3. Суположення.

Зразки розбору словосполучень

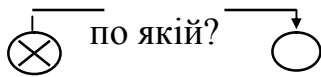
Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою (В. Сухомлинський).

об'єктні синтаксичні відношення, керування, посереднє (прийменник *по*); слабке, варіативне (*ходити землею*), подвійне; засіб зв'язку: прийменник, форма слова (М. в.).

2. (По) рідній землі – словосполучення, просте, субстантивне, субстантивно-ад’єктивне, (по) N₆ Adj.,

атрибутивні синтаксичні відношення, узгодження, повне, власне граматичне; засоби зв’язку: прийменник, флексія М. в.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ СТРУКТУРНА СХЕМА РЕЧЕННЯ

Умовні позначення:

Vf (verbum finitum) – відмінювана форма дієслова

sing – однина

pl – множина

Inf – інфінітив

N₁, N₂, N₃ ... – іменник у певному відмінку

Adj – прикметник

Pron – займенник

Adv – прислівник

Praed – предикативний прислівник (категорія стану)

Part I – дієприкметник

Part II – дієприслівник

neg – заперечення

cop – зв’язка

Neg Gen – родовий із запереченням

Num cardinale – кількісний числівник

Схема розбору простого речення

1. За комунікативною настановою.

1.1. Питальне.

1.2. Непитальне (розповідне, переповідне, спонукальне, бажальне).

2. За емоційним забарвленням.

2.1. Окличне.

2.2. Неокличне.

3. За характером предикативних відношень.

3.1. Стверджувальне.

3.2. Заперечне:

3.2.1. Загальнозаперечне.

3.2.2. Частковозаперечне.

3.2.3. Стверджувально-заперечне.

4. За формою парадигми.

4.1. Дійсний спосіб.

4.1.1. Синтаксично теперішній час (вихідна форма).

4.1.2. Синтаксично минулий час.

4.1.3. Синтаксично майбутній час.

4.2. Ірреальний спосіб.

4.2.1. Умовний.

4.2.2. Бажальний.

4.2.3. Спонукальний.

4.2.4. Повиннісний.

5. За способом вираження предикативності (одним головним членом чи двома):

5.1. Двоскладне.

5.2. Односкладне.

5.2.1. Структурно-семантичний тип односкладного речення (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне; номінативне, генітивне, генітивно-квантитативне).

6. Структурна схема речення (символічний запис).

7. За поширеністю мінімальної структурної схеми.

7.1. Поширене.

7.2. Непоширене.

8. За повнотою реалізації структурної схеми.

8.1. Повна реалізація.

8.2. Неповна реалізація.

8.2.1. Ситуативне.

8.2.2. Контекстуальне.

8.2.3. Еліптичне.

8.2.4. Парцельоване.

8.2.5. Приєднувальна конструкція.

8.2.6. Обірване речення.

9. Характеристика головних членів речення.

9.1. Морфологічний тип підмета.

9.1.1. Однослівний (номінативний, інфінітивний).

9.1.2. Словосполучення (синтаксично неподільне / семантично неподільне).

9.1.3. Еквівалент однослівного підмета.

9.2. Морфологічний тип присудка.

9.2.1. Простий дієслівний (координований або некоординований) / простий дієслівний ускладнений.

9.2.2. Складені присудки.

9.2.2.1. Дієслівний складений / складений дієслівний ускладнений.

9.2.2.2. Іменний складений / складений іменний ускладнений.

9.3. Морфологічний вияв головного члена односкладного речення.

10. Характеристика поширювачів речення:

10.1. Прислівні, їх морфологічний вияв.

10.1.1. Об'єктного типу (прямий, непрямий).

10.1.2. Означального типу (узгоджений, неузгоджений).

10.1.3. Субстантивний поширювач означального типу (прикладка).

10.1.4. Обставинного типу (місця, часу, причини, мети, умови, допусту, способу дії, міри та ступеня).

10.2. Неприслівні (детермінанти), їх морфологічний вияв.

10.2.1. Супровідні обставинні.

10.2.2. Якісні обставинні.

10.2.3. Суб'єктні.

10.2.4. Об'єктні.

10.3. Неприслівні (дуплексиви), їх морфологічний вияв.

11. Семантична структура.

11.1. Однокомпонентна.

11.2. Двокомпонентна.

11.3. Трикомпонентна.

12. Комуникативна будова.

12.1. Тема (відома інформація).

12.2. Рема (нова інформація).

12.3. Тип висловлення (нейтральне / експресивне).

13. За характером ускладнення мінімальної структури речення.

13.1. Неускладнене.

13.2. Ускладнене.

13.2.1. Сурядним рядом словоформ (однорідними членами речення).

13.2.2. Напівпредикативними зворотами (відокремленими членами речення).

13.2.3. Пояснювально-уточнювальними зворотами.

13.2.4. Суб'єктивно-модальними формами (вигуками, вставними та вставленими компонентами, частками).

13.2.5. Вокативними формами (звертаннями).

14. Тип речення за подільністю на члени речення.

14.1. Подільне.

14.2. Неподільне (фразеологізованої структури).

14.3. Неподільне (нечленований комунікат).

15. Пунктуація.

Зразки розбору двоскладних речень

Місяць ясенський промінь тихесенький кинув до нас (Леся Українка).

1. Непитальне (розповідне).

2. Неокличне.

3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, минулий час, вивідна форма парадигми.
5. Двоскладне.
6. N₁ Vf
7. Поширене.
8. Повне.
9. Підмет місяць – однослівний, номінативний, виражений називним відмінком іменника.
10. Присудок кинув – простий дієслівний, координований з підметом у роді, числі, виражений дієвідмінюваною формою дієслова.
11. Поширювачі (прислівні):
місяць (який?) янесенький, промінь (який?) тихесенький – означального типу, узгоджені, виражені якісними прикметниками;
кинув (до кого?) до нас – об'єктного типу, непрямий, виражений прийменником *до* та особовим займенником *ми* в род. відм.;
кинув (що?) промінь – об'єктного типу, прямий, виражений іменником у род. відм.;
12. Семантична структура:
місяць (S) – кинув (P) – промінь (O) – трикомпонентна.
13. Комунікативна будова речення:
Місяць янесенький^T / промінь тихесенький кинув^R до нас.
(Т – R: нейтральне висловлювання).
14. Неускладнене.
15. Подільне.
16. Крапка в кінці речення.

Я хочу сказати серцем вистраждане слово... (Л. Костенко).

1. Непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час (вихідна форма парадигми).
5. Двоскладне.
6. Pron₁ Vf Inf
7. Поширене.
8. Повне.
9. Підмет я – однослівний, номінативного типу, виражений називним відмінком займенника.
10. Присудок хочу сказати – складений дієслівний, виражений допоміжним дієсловом з модальним значенням та інфінітивом.
11. Поширювачі (прислівні):

Сказати (що?) слово – об’єктний поширювач, прямий, виражений іменником у знах. відм.;

слово (яке?) вистраждане – означальний поширювач, узгоджений, виражений дієприкметником;

сказати (як?) серцем – обставинний поширювач способу дії, виражений іменником в оруд. відм.

12. Семантична структура:

Я (S) – хочу сказати (P) – слово (O) – трикомпонента.

13. Комунікативна будова речення:

Я^T хочу сказати / серцем вистраждане слово^R (T–R: нейтральне висловлювання).

14. Неускладнене.

15. Подільне.

16. Три крапки в кінці речення.

Любов – це приторк ледве чутний (М. Рильський).

1. Непитальне (розповідне).

2. Неокличне.

3. Стверджувальне.

4. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час (вихідна форма парадигми).

5. Двоскладне.

6. N₁ сор N₁

7. Поширене.

8. Повне.

9. Підмет *любов* – однослівний, номінативного типу, виражений називним відмінком іменника.

10. Присудок [*є*] *приторк* – складений іменний, виражений нульовою абстрактною зв’язкою (дієслово „бути” в теперішньому часі, дійсного способу) та іменною частиною у формі іменника в називному відмінку.

11. Поширювачі (прислівні):

приторк (який?) чутний – означального типу, узгоджений, виражений прикметником у називному відмінку;

чутний (наскільки?) ледве – обставинний поширювач міри й ступеня, виражений прислівником.

12. Семантична структура:

любов (S) – приторк (P) – двокомпонентне.

13. Комунікативна будова речення: R

Любов^T / – це приторк ледве чутний
(T–R: нейтральне висловлювання).

14. Неускладнене.

15. Подільне.

16. Тире між підметом і присудком, вираженими іменниками у називному відмінку, крапка в кінці речення.

Зразки розбору односкладних речень

На нього повіяло свіжістю від виблискуючих хвиль. (М. Вороний).

1. Непитальне, розповідне.
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, минулий час, вивідна форма парадигми.
5. Односкладне, дієслівного класу, безособове (відмінювано-дієслівного типу).
6. Vf sing₃.
7. Поширене.
8. Повне.
9. Головний член повіяло виражений особовою формою дієслова (3-тя ос. одн.) в безособовому значенні.
10. Поширювачі (прислівні):
повіяло (чим?) свіжістю – об’єктного типу, непрямий, виражений іменником в оруд. відм.;
хвиль (яких?) виблискуючих – означального типу, узгоджений, виражений прикметником;
повіяло (від чого?) від хвиль – об’єктний поширювач, непрямий, виражений іменником у род. відм.;
повіяло (на кого?) на нього – об’єктний поширювач, непрямий виражений іменником у род. відм.
11. Семантична структура:
повіяло (P) – на нього (O) – двокомпонентна.
12. Комунікативна будова речення: (Т–R: нерозчленоване висловлення).
13. Неускладнене.
14. Подільне.
15. Крапка в кінці речення.

Тиша. [Жодний листочок не ворухнеться] (О. Донченко).

1. Непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично теп. час, вихідна форма парадигми.
5. Односкладне, іменного класу, номінативне (буттєве).
6. N₁.
7. Непоширене.

8. Повне.
9. Головний член *тиша* виражений іменником у наз. відм.
10. Семантична структура:
тиша (P) – однокомпонентна.
11. Комунікативна будова речення: (Т–R: нерозчленоване висловлення).
12. Неускладнене.
13. Подільне.
14. Крапка в кінці речення.

Той монастир недавно збудували (Л. Костенко).

1. Непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично минулий час, вивідна форма парадигми.
5. Односкладне, дієслівного класу, неозначено-особове, відмінювано-дієслівного типу.
6. Vf pl
7. Поширене.
8. Повне.
9. Головний член *збудували* виражений особовою формою дієслова (у множ., мин. часу).
10. Прислівні поширювачі:
монастир (який?) той – означального типу, узгоджений, виражений вказівним займенником у наз. відм.;
збудували (що?) монастир – об'єктного типу, прямий. виражений іменником в знах. відм. без прийм.;
збудували (коли?) недавно – обставинного типу (часу), виражений прислівником.
11. Семантична будова:
збудували (P) – монастир (O) – двокомпонентна.
12. Комунікативна будова речення:
Той^T монастир / недавно^R збудували
(Т – R: нейтральне висловлювання).
13. Неускладнене.
14. Подільне.
15. Крапка в кінці речення.

Бережіть це життя! (О. Гончар).

1. Непитальне (спонукальне).
2. Окличне.
3. Стверджувальне.

4. Наказовий спосіб, вивідна форма парадигми.
5. Односкладне, дієслівного типу, означено-особове, відмінювано-особового типу.
6. Vf pl₂.
7. Поширене.
8. Повне.
9. Головний член бережіть виражений особовою формою дієслова в наказ. способі 2-ої ос. множ.
10. Прислівні поширювачі:
бережіть (що?) життя.... – об'єктного типу, прямий, виражений іменником в знах. відм. без прийм. ;
життя (яке?) це – означального типу, узгоджений, виражений займенником у знах. відм.
11. Семантична будова:
бережіть (P) – життя (O) – двокомпонентна.
12. Комунікативна будова речення:
Бережіть^{TR} це життя
 (TR: нечленоване висловлювання).
13. Неускладнене.
14. Подільне.

Ночвами моря не перепливеш (Нар. творчість).

1. Непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Заперечне (загальнозаперечне).
4. Дійсний спосіб, синтаксично майбутній час, вивідна форма парадигми.
5. Односкладне, дієслівного класу, узагальнено-особове, відмінювано-дієслівного типу.
6. neg Vf sing₂
7. Поширене.
8. Повне.
9. Головний член не перепливеш – виражений особовою формою дієслова (2-га ос. одн. майб. часу в дійсн. сп.), що означає дію, яка може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу.
10. Поширювачі (прислівні):
не перепливеш (чого?) моря – об'єктний, прямий виражений іменником в род. відм.;
не перепливеш (як?, яким способом?) ночвами – обставинний, способу дії, виражений іменником в оруд. відм.
11. Семантична будова: *не перепливеш (P) моря (O) – двокомпонентна*
12. Комунікативна будова речення: *Ночвами^R / моря^T не перепливеш*
 (R–T: експресивне висловлення).

13. Неускладнене.
14. Подільне.
15. Крапка в кінці речення.

Там-то зілля, овоццу! (Марко Вовчок).

1. Непитальне (розповідне).
2. Окличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час, вивідна форма парадигми.
5. Односкладне, іменного класу – генітивне.
6. N₂!
7. Поширене.
8. Повне.
9. Головні члени зілля, овоццу виражені іменниками у родовому відмінку (родовий окличний).
10. Неприслівні поширювачі:
Там-то – детермінантний член обставинного типу з локальною семантикою, виражений прислівником.
11. Семантична структура: однокомпонентна (род. відм. іменника виражає S і P у нерозчленованому вигляді).
Там-то / зілля, овоццу!
12. Комунікативна будова речення:
Там-то^{TR} зілля, овоццу!
(TR: нечленоване, експресивне висловлення).
13. Ускладнене сурядним рядом головних членів.
14. Подільне.
15. Знак оклику в кінці речення.

Мені тоді було років вісімнадцять (Г. Тютюнник).

1. Непитальне.
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично минулий час, вивідна форма парадигми.
5. Односкладне, іменного класу, квантитативно-генітивне.
6. сор N₂ Num
7. Поширене.
8. Повне.
9. Головний член – було років вісімнадцять – виражений дієсловом-зв'язкою „бути” в минулому часі + кількісний числівник + Род. відм. іменника в множ.
10. Неприслівні поширювачі:

мені – суб'єктний детермінант, виражений особовим займенником *я* у дав. відм.;

тоді – детермінант обставинного типу з часовим значенням, виражений прислівником.

11. Семантична будова: *мені* (S) *було років вісімнадцять* (P) – двокомпонентна.

12. Комунікативна будова речення:

Мені тоді було років^T / вісімнадцять.^R

(T–R: нейтральний варіант висловлення).

13. Неускладнене.

14. Подільне.

15. Крапка в кінці речення.

Зразки розбору неповних речень

А Соломія все не поверталась. Десь заблудилась у плавнях (М. Коцюбинський).

1. Непитальне (розповідне).

2. Неокличне.

3. Стверджувальне.

4. Дійсний спосіб, минулий час, вивідна форма парадигми.

5. Двоскладне з пропущеним підметом.

6. [N₁] Vf

7. Поширене.

8. Неповне як за формою, так і за семантикою; контекстуальне.

9. Присудок зablудилась – простий дієслівний, виражений особовою формою дієслова.

10. Прислівний поширювач:

зablудилась (де?) у плавнях – обставинного типу (місця), виражений прийменником *у* та іменником *у місц.* відм.

Неприслівний поширювач:

десь – детермінантний член обставинного типу з локативною семантикою, виражений прислівником.

11. Семантична структура:

зablудилась (P) – однокомпонентна.

12. Комунікативна будова речення: наявна комплексна рема.

13. Неускладнене.

14. Подільне.

15. Крапка в кінці речення.

А біля школи – танці (О. Гончар).

1. Непитальне (розповідне).

2. Неокличне.

3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час, вихідна форма парадигми.
5. Двоскладне з пропущеним присудком.
6. N₁ [Vf].
7. Поширене.
8. Неповне тільки за формою; еліптичне.
9. Підмет танці – однослівний, номінативний, виражений називним відмінком іменника.
10. Неприслівний поширювач:
біля школи – обставинний детермінант із локативною семантикою, виражений прийменником біля та іменником у род. відм.
11. Семантична будова:
танці (S) – [тривають] (P) – двокомпонентна.
12. Комунікативна будова речення:
А біля^T школи –/^Rтанці.
(Т–R: експресивне висловлення).
13. Неускладнене.
14. Подільне.
15. Тире в еліптичному реченні (на місці пропущеного члена). Крапка в кінці речення.

Схема розбору еквівалентів речення (висловлень-комунікатів)

1. За комунікативною настановою.
  - 1.1. Питальний.
  - 1.2. Непитальний (розповідний, спонукальний, емоційно-оцінний).
2. За емоційним забарвленням.
  - 2.1. Окличний.
  - 2.2. Неокличний.
3. За характером предикативних відношень.
  - 3.1. Стверджувальний.
  - 3.2. Заперечний.
4. Морфологічне вираження комуніката.
5. Тип неподільної структури.
  - 5.1. Неподільна фразеологізована структура.
  - 5.2. Однослівний (нерозчленований) комунікат.
  - 5.3. Приєднувальна (парцельована) конструкція.
6. Пунктуація.

Зразки розбору еквівалентів речень

[*Яка радість у нас, Дмитре...]* – *Невже?* (М. Стельмах).

1. Питальне.

2. Неокличне.
3. Заперечне.
4. Виражений питальною часткою.
5. Неподільне (однослівний, нечленований комунікат).
6. Знак питання в кінці речення.

Що так, то так (Розм.).

1. Непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне (із значенням згоди).
4. Виражений повторами тих самих слів-часток.
5. Неподільне, фразеологізованої структури.
6. Крапка в кінці розповідного речення.

[Верес]. На піщаних ґрунтах (А. Калинчук).

1. Непитальне.
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Поширене: а) прислівним означальним узгодженим поширювачем *ґрунтах* (яких?) *піщаних*, вираженим прикметником в місц. відм.; б) детермінантним поширювачем зі значенням місця, вираженим прийменником *на* та іменником у місц. відм.
6. Власне приєднувальна конструкція.
7. Крапка в кінці розповідного речення.

Зразки розбору простих ускладнених речень

Життя – не прогулянка, не забава, а важка праця! (І. Цюпа).

1. Непитальне, розповідне.
2. Окличне.
3. Заперечно-стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час, вихідна форма парадигми.
5. Двоскладне.
6. $N_1 \text{ сор}_0 \text{ neg } N_1, \text{ neg } N_1, \text{ а } N_1$.
7. Поширене.
8. Повна реалізація структурної схеми.
9. Підмет життя – однослівний, номінативного типу, виражений наз. відм. іменника.
10. Присудок – *є не прогулянка, не забава, а праця* – складений іменний, виражений нульовою абстрактною зв'язкою (*є*) та іменною частиною у формі наз. відм.
11. Прислівні поширювачі: *праця* (яка?) важка – означальний поширювач, узгоджений, виражений прикметником у наз. відм.

12. Семантична структура: поліпропозитивне неелементарне речення, що охоплює три пропозиції:

- 1) *життя*^S – *не*^P *прогулянка*;
- 2) *життя*^S *не*^{P2} *забава*;
- 3) *життя*^S – *важка*^{P3} *праця*.

Кожна пропозиція – двокомпонентна (S; P).

13. Комунікативна будова речення: *Життя*^T / *не*^R *прогулянка*... (Т-Р: нейтральне висловлення).

14. Ускладнене сурядим рядом словоформ (присудків) *не прогулянка, не забава* – відкритий ряд, безсполучниковий з єднальними відношеннями (засіб зв'язку – інтонація переліку); ряд *не прогулянка, не забава, а праця* – закритий, сполучниковий, із протиставними відношеннями (засіб зв'язку – протиставний сполучник (*а*)).

15. Подільне.

16. Крапка в кінці розповідного речення. Тире між підметом і присудком.

Треба жити кожним днем, [не відкладаючи життя на потім]
(В. Крищенко).

1. Непитальне, розповідне (повиннісна модальність).

2. Неокличне.

3. Стверджувально-заперечне.

4. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час, вихідна форма парадигми.

5. Односкладне, дієслівного класу, безособове (модально-інфінітивне).

6. Praed Inf, (Part II–НК).

7. Поширене.

8. Повне.

9. Головний член треба жити виражений модально-предикативним прислівником та інфінітивом.

10. Поширювачі (прислівні): *треба жити* (яким чином?) кожним днем – обставинний, способу дії, виражений означальним займенником та іменником у оруд. відм.

11. Семантична структура: неелементарне поліпропозитивне речення, що охоплює дві пропозиції:

а) *треба*^P *жити кожним днем*;

б) *не відкладаючи*^P *життя на потім*.

Перша пропозиція однокомпонентна (P); друга – двокомпонентна (S; P).

12. Комунікативна будова речення: *Треба жити*^T / *кожним днем, не відкладаючи*^R *на потім* (Т-Р: нейтральне висловлення).

13. Ускладнене напівпредикативною дієприслівниковою конструкцією (Part II - НК):

а) відносна часовість – одночасність основної та додаткової дій (синтаксично теперішній час);

б) відносна модальність – реальна / реальна.

Формально-семантичні співвідношення: *Треба жити кожним днем, не відкладаючи життя на потім // Треба жити кожним днем і не відкладати життя на потім.*

14. Подільне.

15. Крапка в кінці речення. Кома при відокремленій обставині, вираженій дієприслівниковим зворотом.

[Усупереч зовнішній легковажності], Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О. Гончар).

1. Непитальне, розповідне.

2. Неокличне.

3. Стверджувальне.

4. Дійсний спосіб, синтаксично минулий час, вивідна форма парадигми.

5. Двоскладне.

6. N₁ Vf Inf

7. Поширене.

8. Повна реалізація структурної схеми.

9. Підмет *Люба* – однослівний, номінативного типу, виражений наз. відм. іменника.

10. Присудок *уміла зберігати* – складений дієслівний, виражений допоміжним дієсловом з модальним значенням та інфінітивом.

11. Прислівні поширювачі:

уміла зберігати (що?) *таємниці* – об'єктного типу, прямий, виражений іменником у знах. відм. без прийм.;

уміла зберігати (як?) *чесно* – обставинний, способу дії, виражений прислівником;

чесно (якою мірою?) *напрочуд* – обставинний, міри та ступеня, виражений прислівником.

12. Семантична структура: Речення поліпропозитивне (неелементарне), що охоплює дві пропозиції:

а) *Люба^S напрочуд чесно *уміла^P зберігати таємниці^O*.*

б) *Усупереч зовнішній легковажності // незважаючи на те, що Люба^S була зовнішньолегковажною^P*.

Перша пропозиція – трикомпонентна (S, P, O); друга – двокомпонентна (S, P).

13. Комунікативна будова речення: *Усупереч зовнішній^R легковажності, / Люба напрочуд^T чесно *уміла зберігати таємниці* (R–T: нейтральне висловлення).*

14. Ускладнене пояснювально-уточнювальним препозитивним зворотом субстантивного типу з допустовим значенням; ускладнювач виражений сполукою іменника, прикметника та прийменника.

15. Подільне.

16. Крапка в кінці розповідного речення. Кома при відокремленій обставині.

Мужність, [як правило], скромна (П. Загребельний).

1. Непитальне, розповідне.
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час, вихідна форма парадигми.
5. Двоскладне.
6. N₁ сор₀ Adj
7. Непоширене.
8. Повна реалізація структурної схеми.
9. Підмет мужність – однослівний, номінативного типу, виражений наз. відм. іменника.
10. Присудок скромна – складений іменний, виражений нульовою абстрактною зв'язкою (бути) у теп. часі та іменною частиною у формі наз. відм. прикметника.
11. Семантична структура: Поліпропозитивне неелементарне речення, що охоплює дві пропозиції:
  - а) Мужність^S – скромна^P;
  - б) Це^S правило^P // правильно.Кожна з пропозицій – двокомпонентна (S, P).
12. Комунікативна будова речення: Мужність^T, / як правило, ^Rскромна (T–R: нейтральне висловлення).
13. Ускладнене вставною конструкцією іменного типу із суб'єктивно-модальним значенням, що вказує на узвичаєність повідомлюваного. Структурний підтип – вставне слово; посідає інтерпозицію. З основним складом речення зв'язане інтонацією, яка характеризується розривом цільної інтонації висловлення, прискореним темпом вимови, зниженим тоном, ослабленим наголосом.
14. Подільне.
15. Крапка в кінці розповідного речення. Кома при вставних словах.

Пролетіли – [де ж їх втримати?] – літа (В. Малишко).

1. Непитальне, розповідне.
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично минулий час, вивідна форма парадигми.
5. Двоскладне.
6. N₁ Vf
7. Непоширене.

8. Повна реалізація структурної схеми.
9. Підмет *літа* – однослівний, виражений називним відмінком іменника.
10. Присудок – *пролетіли* простий дієслівний, виражений відмінюваною формою дієслова.
11. Семантична структура: Поліпропозитивне неелементарне речення, що охоплює дві пропозиції:
  - а) *пролетіли*^P *літа*^S;
  - б) *де ж їх*^O *втримати*^P.
 Перша пропозиція двокомпонентна (S, P), друга також двокомпонентна (P; O).
12. Комунікативна будова речення: *Пролетіли*^R – *де ж їх втримати?* – *літа*^T (T–R: експресивне висловлення).
13. Ускладнене вставленою конструкцією, побудованою за схемою простого односкладного речення інфінітивного типу. Конструкцію вимовляємо з питальною інтонацією (включення). Виражає принагідне зауваження щодо основного повідомлення.
14. Подільне.
15. Крапка в кінці розповідного речення. Тире при вставлених конструкціях.

Тоскно, ах... (В. Сосюра).

1. Непитальне, розповідне.
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час, вихідна форма парадигми.
5. Односкладне, безособове (зв'язково-іменне).
6. Pread
7. Непоширене.
8. Повна реалізація структурної схеми.
9. Головний член *тоскно* виражений предикативним прислівником (категорія стану).
10. Семантична структура: *Тоскно* – монопропозитивне (P).
11. Комунікативна будова речення: *Тоскно*^R – комплексна рема, що вказує на емоційний стан мовця.
12. Ускладнене суб'єктивно-модальною формою – вигуком, який знаходиться у постпозиції щодо основного складу речення й увиразнює ставлення мовця до того, що він говорить, зокрема відчуття суму.
13. Подільне.
14. Три крапки в кінці речення. Кома при вигуках.

[*Україно тернова*], *не зів'януть твої корогви золоті!* (Т. Севернюк).

1. Непитальне, розповідне.
2. Окличне.
3. Заперечне (загальнозаперечне).
4. Двоскладне.
5. $N_1 \text{ neg } Vf$
6. Поширене.
7. Повна реалізація структурної схеми.
8. Підмет *корогви* – однослівний, номінативного типу, виражений наз. відм. іменника.
9. Присудок (*не*) зів'януть – простий дієслівний, координований з підметом у числі, виражений відмінюваною формою дієслова.
10. Прислівні поширювачі:
корогви (які?) золоті – означального типу, узгоджений, виражений прикметником у наз. відм.;
корогви (чий?) твої – означального типу, узгоджений, виражений займенником у наз. відм.
11. Семантична структура: Двокомпонентна (S, P). Поліпрозитивне: а) *не зав'януть твої корогви золоті*; б) *Україно тернова* – пропозиція звертання.
12. Комунікативна структура речення: *Україно тернова^T, / не зав'януть^R твої корогви золоті!*
13. Ускладнене поширеним звертанням, вираженим іменником у кличному відмінку та прикметником. Ускладнювач посідає препозицію щодо основного складу речення.
14. Подільне.
15. Знак оклику в кінці речення. Кома при виділенні звертання.

ЗРАЗКИ СТРУКТУРНИХ СХЕМ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ТА ЇХ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Умовні позначення

$S_1, S_2 \dots$ – предикативна одиниця

t – темпоральність:

t.t. – теперішній час;

t.m. – минулий час;

t.m.m. – майбутній час.

c – способовість:

c.d. – дійсний спосіб;

c.ум. – умовний спосіб;

c.n. – наказовий спосіб;

c.б. – бажальний спосіб.

p – результативність:

P^+ – доконаний вид;

P^- – недоконаний вид.

Зразки структурних схем

1. ¹Літа ніколи не повертаються до людини, а ²людина завжди повертається до своїх літ... (М. Стельмах).

$S_1 (\text{neg Vf t.t.; c.d.; p}^-)$, а $S_2 (\text{Vf t.t.; c.d.; p}^-)$.

2. ¹Старе те, що ²давно було новим (О. Довженко).

$[S_1 \text{ те сор}_0 \text{ Adj t.t.; c.d.; p}^-]$, $(S_2 (\text{що} \dots \text{ сор}_0 \text{ Adj t.t.; c.d.; p}^-))$.

3. ¹Не вчи плавати щук ²щука знає цю науку (Нар. творчість).

$S_1 \text{ neg Vf}_{\text{sing2}}(\text{c.n.; P}^-) : S_2 \text{ Vf}(\text{t.t.; c.d.; p}^-)$.

Схема розбору елементарного складносурядного речення (ССР)

1. Тип речення за комунікативною настановою.

1.1. Питальне.

1.2. Непитальне.

1.2.1. Розповідне.

1.2.2. Спонукальне.

1.2.3. Бажальне.

1.2.4. Комбіноване (розповідно-спонукальне, питально-спонукальне, розповідно-питальне та ін.).

2. Тип речення за емоційним забарвленням.

2.1. Окличне.

2.2. Неокличне.

3. За характером змісту предикативних відношень.

3.1. Стверджувальне.

3.2. Заперечне.

3.3. Стверджувально-заперечне.

4. За кількістю предикативних одиниць (ПО) – мінімальної структури (виокремити кожну частину та назвати її).

5. Структурна схема ССР (символічний запис).

6. Графічна схема ССР (рівнева або лінійна).

7. За типом структури:

7.1. Відкрита / замкнута.

7.2. Гнучка / негнучка.

8. Структурно-семантичні підтипи ССР (див. схему-класифікацію).

9. Характеристика засобів зв'язку (див. схему-класифікацію).

10. Розбір кожної ПО за схемою простого речення (ПР), урахуваючи їх комунікативно-інтонаційну несамостійність.

11. Пунктуація.

Зразки розбору складносурядних речень

З чорного¹ неба капали зорі, й пливла² по ньому білим шумом небесна ріка (М. Коцюбинський).

1. Непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Складносурядне речення мінімальної структури (2 ПО).
5. S_1 (Vf t. м., с. д., р⁻), й S_2 (Vf t. м., с. д., р⁻).

6.

1

 , й

2

 .

7. Відкрита структура, негнучка.
8. Єднальні відношення між предикативними одиницями із семантикою одночасності подій.
9. Засіб синтаксичного зв'язку:

й – сполучник сурядності, єднальний, одиничний, неповторюваний.

10. Кома в складносурядному реченні.

Перша ПО З чорного неба капали зорі побудована за схемою простого речення.

1. Стверджувальне.
2. Дійсний спосіб, синтаксично минулий час, вивідна форма парадигми.
3. Двоскладне ;
4. $N_1 Vf$.
5. Поширене.
6. Повне, підмет зорі однослівний, номінативний, виражений називним відмінком іменника;
7. Присудок капали простий дієслівний, виражений особовою формою дієслова.
8. Поширювачі (прислівні):
неба (якого?) чорного – означального типу (узгоджений), виражений прикметником.
Неприслівний поширювач: *зорі капали (звідки?) з неба* – обставинний детермінант із локативною семантикою, виражений прийменником з та іменником у род. відм.

9. Семантична структура речення: *зорі (S)* – *капали (P)* – двокомпонентна.

10. Комунікативна будова речення:

З чорного неба^T капали / зорі^R

(T–R: нейтральне висловлення).

11. Неускладнене.
12. Подільне.

Примітка: другу ПО розбираємо за аналогічною схемою.

Їлося б¹ смачно, **так** ² робити лячно (Нар. творчість).

1. Непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Складносурядне речення мінімальної структури (2 ПО).
5. S₁ (Vf c_{ум.}, p⁻), так S₂ (cop₀ Adj t_{м.}, c._{д.}, p⁻).
6.

1	,	так	2	.
---	---	-----	---	---
7. Закрита структура, негнучка.
8. ССР, що допускає другий сполучний елемент, із протиставно-обмежувальною семантикою.
9. Засіб синтаксичного зв'язку: *так*, що виступає у значенні сполучника.
10. Кома в складносурядному реченні.
11. Розбір кожної ПО за схемою ПР.

Схема розбору елементарного складнопідрядного речення

1. Тип речення за комунікативною настановою.

- 1.1. Питальне.
- 1.2. Непитальне.
  - 1.2.1. Розповідне.
  - 1.2.2. Спонукальне.
  - 1.2.3. Бажальне.
- 1.3. Комбіноване.
  - 1.3.1. Розповідно-питальне.
  - 1.3.2. Розповідно-спонукальне.
  - 1.3.3. Спонукально-питальне тощо.

2. Тип речення за емоційним забарвленням.

- 2.1. Окличне.
- 2.2. Неокличне.

3. За характером змісту предикативних відношень.

- 3.1. Стверджувальне.
- 3.2. Заперечне.
- 3.3. Стверджувально-заперечне.

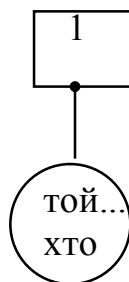
4. За кількістю предикативних одиниць (мінімальної структури).

5. **Визначити головну та підрядні частини** (підкреслити предикативні центри, пронумерувати ПО, звернути увагу на засоби зв'язку між ПО та до чого стосується підрядна частина).
6. **Визначити позицію підрядної ПО щодо головної.**
  - 6.1. Препозиція.
  - 6.2. Інтерпозиція.
  - 6.3. Постпозиція.
7. **Графічна схема (рівнева або лінійна). Структурна схема.**
8. **Тип підрядного зв'язку між ПО.**
  - 8.1. Прислівний / Корелятивний / Детермінантний.
  - 8.2. Передбачуваний / Непередбачуваний.
9. **Тип структури СПР.**
  - 9.1. Нерозчленована / Розчленована.
  - 9.2. Гнучка / Негнучка.
10. **Тип підрядної ПО (див. схему-класифікацію).**
11. **Повна характеристика засобів зв'язку між ПО.**
  - 11.1. Підрядні сполучники:
    - 11.1.1. Асемантичні.
    - 11.1.2. Семантичні.
  - 11.2. Сполучні слова.
  - 11.3. Корелятивні пари.
12. **Пунктуація.**
13. **Кожну ПО розібрати за схемою ПР, урахувавши її комунікативно-інтонаційну несаможиттєвість.**

Зразок розбору складнопідрядного речення

Тільки той¹ збирає урожай, хто невтомно ниву засіває² (Л. Дмитерко).

1. Непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. СПР мінімальної структури (2 ПО).
5. Перша ПО – головна; друга ПО – підрядна, посідає постпозицію щодо головної і маркована засобом синтаксичного зв'язку.
- 7.

8. Друга ПО стосується першої (головної) і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану, негнучку структуру на основі корелятивного зв'язку.
9. Тип підрядної частини – займенниково-співвідносна (ототожнювальна).
10. Засіб зв'язку: корелятивна пара – анафоричний елемент + сполучне слово (*той ... хто*).
11. Кома у СПР.

Перша ПО *Тільки той збирає урожай* побудована за схемою ПР:

1. Стверджувальне.
2. Дійсний спосіб, теперішній час, вихідна форма парадигми.
3. Двоскладне.
4. Pron Vf.
5. Поширене.
6. Повне.
7. Підмет *той* – номінативний однослівний, виражений вказівним займенником у Н. в.
8. Присудок *збирає* – простий дієслівний, виражений особовою формою дієслова.
9. Поширювач прислівний:
збирає (що?) урожай – об'єктного типу (прямий), виражений іменником у знах. відм.
10. Семантична структура:
той (S) – *збирає* (P) – *урожай* (O) – трикомпонентна;
11. Комунікативна будова речення: *Тільки той^R / збирає урожай^T*.
(Т–R: нейтральне висловлення).
12. Неускладнене.
13. Подільне.

Примітка: другу ПО розбираємо за аналогічною схемою.

СХЕМА РОЗБОРУ ЕЛЕМЕНТАРНОГО СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

- 1. Тип речення за комунікативною настановою.**
  - 1.1. Питальне.
  - 1.2. Непитальне.
    - 1.2.1. Розповідне.
    - 1.2.2. Спонукальне.
    - 1.2.3. Бажальне.
  - 1.3. Комбіноване.
- 2. Тип речення за емоційним забарвленням.**
  - 2.1. Окличне.

- 2.2. Неокличне.
- 3. За характером змісту предикативних відношень.**
- 3.1. Стверджувальне.
- 3.2. Заперечне.
- 3.3. Стверджувально-заперечне.
- 4. За кількістю предикативних одиниць** – мінімальної структури (назвати ПО).
- 5. Графічна схема** (рівнева або лінійна). **Структурна схема.**
- 6. Тип структури СБР:**
- 6.1. Відкрита.
- 6.2. Закрита.
- 6.2.1. Типізована.
- 6.2.1.1. З анафоричним елементом у першій предикативній одиниці.
- 6.2.1.2. Із незаміщеною синтаксичною позицією у першій предикативній одиниці.
- 6.2.1.3. Із факультативною позицією заключної частки у другій предикативній одиниці.
- 6.2.2. Нетипізована структура.
- 6.2.2.1. Із пояснювальними відношеннями.
- 6.2.2.2. Із уточнювальними відношеннями.
- 6.2.2.3. Із зіставно-протиставними відношеннями.
- 7. Засіб синтаксичного зв'язку** (інтонація).
- 8. Пунктуація.**
- 9. Кожну ПО розібрати за схемою ПР**, враховуючи її комунікативно-інтонаційну несамостійність.

Зразок розбору складного безсполучникового речення

Не ¹ вважай на врожай – усю ²землю засівай (Нар. творчість).

1. Непитальне (спонукальне).
2. Неокличне.
3. Заперечно-стверджувальне.
4. СБР мінімальної структури.
- 5.
- 1

—

2

.
6. Структура замкнута, нетипізована із зіставно-протиставними відношеннями.
7. Засіб зв'язку – інтонація.
8. Тире між частинами складного безсполучникового речення, коли їхній зміст різко протиставляється.

Перша предикативна одиниця: Не вважай на врожай побудована за схемою простого речення:

1. Заперечне (загальнозаперечне).
2. Спонукальне.
3. Односкладне дієслівного типу, означено-особове (відмінювано-дієслівний підтип).
4. Структурна схема: $neg Vf_{sing 2}$.
5. Поширене.
6. Повна реалізація структурної схеми.
7. Головний член не вважай виражений особовою формою дієслова (2-га ос. одн., наказового способу) із заперечною часткою **не**.
8. Поширене прислівним поширювачем об'єктного типу (непрямим) не вважай (на що?) на врожай, виражений іменником у знах. відм. з прийм.
9. Семантична структура: двокомпонентна (Р, О).
10. Комунікативна будова речення: Не вважай^T / на врожай^O (Т–Р: нейтральне висловлення).
11. Неускладнене.
12. Подільне.

Примітка: другу ПО розбираємо за аналогічним зразком.

СХЕМИ ТА ЗРАЗКИ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ (СКЛАДНИХ УСКЛАДНЕНИХ РЕЧЕНЬ)

Схема розбору ускладнених складносурядних та ускладнених безсполучникових складних речень

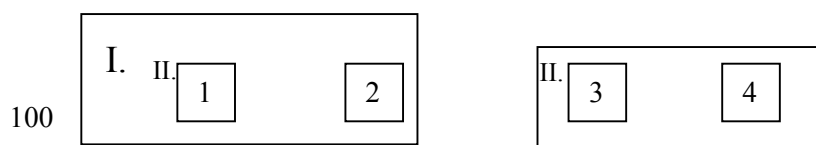
1. Функціональний тип речення (за комунікативною настановою).
  - 1.1. Питальне.
  - 1.2. Непитальне.
    - 1.2.1. Розповідне.
    - 1.2.2. Спонукальне.
    - 1.2.3. Бажальне.
  - 1.3. Комбіноване (розповідно-питальне; розповідно-спонукальне та ін).
2. Тип речення за емоційним забарвленням.
  - 2.1. Окличне.
  - 2.2. Неокличне.
3. За характером змісту предикативних одиниць.
  - 3.1. Стверджувальне.
  - 3.2. Заперечне.
  - 3.3. Стверджувально-заперечне.
4. Тип речення за кількістю предикативних одиниць (указати кількість ПО, пронумерувавши їх та виокремивши граматичні основи).
5. Тип ускладненого складного речення за характером синтаксичного зв'язку:

- 5.1. Із сполучниковим сурядним.
- 5.2. Із безсполучниковим зв'язком.
6. Графічні схеми речення (рівнева та лінійна).
7. Кількість рівнів членування.
8. Характеристика компонентів (структурно-семантичних блоків) на першому рівні членування за схемою складних елементарних (складносурядних або складних безсполучникових) речень.
  - 8.1. Для елементарних складносурядних речень.
    - 8.1.1. Тип структури.
      - 8.1.1.1. Відкрита / Закрита.
      - 8.1.1.2. Гнучка / Негнучка.
    - 8.1.2. Структурно-семантичний підтип складносурядного елементарного речення.
    - 8.1.3. Семантико-синтаксичні відношення.
    - 8.1.4. Засіб зв'язку.
  - 8.2. Для елементарних безсполучникових складних речень:
    - 8.2.1. Тип структури.
      - 8.2.1.1 Відкрита / Закрита.
      - 8.2.1.2. Типізована / Нетипізована.
    - 8.2.2. Структурно-семантичний підтип елементарного безсполучникового складного речення.
    - 8.2.3. Семантико-синтаксичні відношення.
    - 8.2.4. Засіб зв'язку.
9. Характеристика компонентів на другому (третьому тощо) рівні членування:
  - 9.1. За схемою елементарного простого речення.
  - 9.2. За схемою елементарного складносурядного речення.
  - 9.3. За схемою елементарного безсполучникового речення.
10. Пунктуаційний аналіз.

Зразки розбору ускладнених складносурядних та безсполучникових складних речень

Хоч¹ поїдьте ви у ліс, а² я тут посиджу, хоч³ посиджу я за вас, а⁴ ви їдьте, діду (С. Руданський).

1. Речення непитальне (спонукально-розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Охоплює чотири предикативні одиниці.
5. Складне ускладнене речення зі сполучниковим сурядним зв'язком.
- 6.

А

Б

II. [ ] : II. [ ] — [ ]

7. Речення має два рівні членування.

8. На першому (логіко-синтаксичному) рівні членування розглянемо одиницю, побудовану за схемою елементарного складного безсполучникового речення:

A : B

Структура негнучка, закрита, нетипізована, з пояснювальними відношеннями. Засіб зв'язку – інтонація.

9. На другому (структурно-семантичному) рівні членування розглянемо окремо компоненти:

A та B

Структурно-семантичний блок А побудовано за схемою елементарного простого речення: Слово не горобець.

1. Заперечне (загальнозаперечне).
2. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час, вихідна форма парадигми.
3. Двоскладне.
4. Структурна схема $N_1 \text{ neg } N_1$.
5. Непоширене.
6. Повне.
7. Підмет – слово – однослівний, номінативний, виражений іменником у називному відмінку.
8. Присудок – не горобець – складений іменний, виражений нульовою абстрактною зв'язкою (дієслово *бути* в теп. ч.) + іменна частина у формі називного відмінка іменника.
9. Семантична будова. Пропозиція має реченнєве оформлення, двокомпонентна (S, P).
10. Неускладнене;
11. Подільне.

Структурно-семантичний блок Б побудовано за схемою елементарного безсполучникового складного речення:

3 — 4

Структура закрита, типізована, з факультативною позицією заключної частки (*то* або *так*). Семантико-синтаксичні відношення обумовленості (умовно-наслідкові). Засіб зв'язку – інтонація.

Пунктуація: 1. Двокрапка між двома реченнями, що входять до складу безсполучникового складного речення, якщо друге речення розкриває зміст першого. 2. Тире в безсполучниковому складному реченні, якщо в другій його частині подано висновок або наслідок дії першого. 3. Крапка в кінці речення.

Схема розбору ускладнених складнопідрядних речень

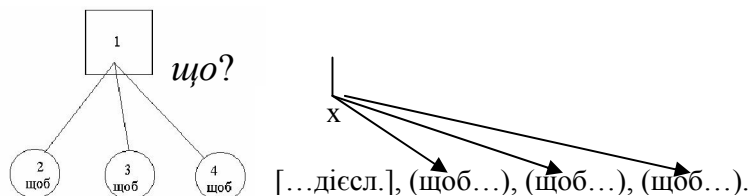
1. Функціональний тип речення (за комунікативною настановою):
  - 1.1. Питальне.
  - 1.2. Непитальне:
    - 1.2.1. Розповідне.
    - 1.2.2. Спонукальне.
    - 1.2.3. Бажальне.
  - 1.3. Комбіноване (розповідно-питальне, розповідно-спонукальне чи ін.).
2. Тип речення за емоційним забарвленням.
  - 2.1. Окличне.
  - 2.2. Неокличне.
3. За характером змісту предикативних одиниць.
  - 3.1. Стверджувальне.
  - 3.2. Заперечне.
  - 3.3. Стверджувально-заперечне.
4. Тип речення за кількістю ПО (вказати кількість ПО, пронумерувавши їх та виділивши граматичні основи) та характером синтаксичного зв'язку.
5. Визначити головну та підрядні частини.
6. З'ясувати позицію підрядних ПО щодо головної або інших ПО.
  - 6.1. Препозиція.
  - 6.2. Інтерпозиція.
  - 6.3. Постпозиція.
7. Графічні схеми (рівнева та лінійна).
8. Підтипи ускладнених складнопідрядних речень.
  - 8.1. Речення з послідовною підрядністю.
    - 8.1.1. Однорідною.
    - 8.1.2. Неоднорідною.
  - 8.2. Речення з однорідною супідрядністю.
    - 8.2.1. Одночленною.
    - 8.2.2. Різночленною.
  - 8.3. Речення з неоднорідною (різночленною) супідрядністю.
  - 8.4. Речення з комбінованою (однорідною та неоднорідною) супідрядністю.
  - 8.5. Речення з послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю.
  - 8.6. Речення з послідовною підрядністю та неоднорідною супідрядністю.

- 8.7. Речення з послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю (змішаного типу).
9. Характеристика предикативних одиниць за схемою елементарного складнопідрядного речення.
- 9.1. Типи підрядного зв'язку між предикативними одиницями:
- 9.1.1. Прислівний / Корелятивний / Детермінантний.
- 9.1.2. Передбачуваний / Непередбачуваний.
- 9.2. Тип структури.
- 9.2.1. Нерозчленована / Розчленована.
- 9.2.2. Гнучка / Негнучка.
- 9.2.3. Тип підрядної предикативної одиниці.
- 9.4. Характеристика засобів зв'язку.
10. Пунктуація.

Зразки розбору ускладнених складнопідрядних речень

1. Я¹ люблю, щоб сонце² гріло, щоб гукали³ скрізь громи, щоб⁴ нове життя будило рух і гомін між людьми (П. Грабовський).

1. Речення непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Охоплює чотири ПО, поєднані між собою підрядним зв'язком.
- 5–6. 1-ша ПО – головна, 2-4 ПО – підрядні, марковані синтаксичними засобами зв'язку й перебувають у постпозиції щодо головної.
- 7.

8. Ускладнене складнопідрядне речення з однорідною одночленною супідрядністю.
9. 2, 3, 4 ПО стосуються 1-ої ПО і пов'язані з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану негнучку структуру на основі прислівного передбачуваного зв'язку.
- Тип підрядних: з'ясувальні. Засіб синтаксичного зв'язку – асемантичний сполучник **щоб**.
10. Пунктуація. Кома для відокремлення у складнопідрядному реченні підрядних частин, уведених сполучниками або сполучними словами, від головної та від інших підрядних. Крапка в кінці речення.

2. Соняшники¹ високо попіднімали свої жовті голови, щоб мерцій² погрітися на сонці, котре³ дугою світу збігало через гору і осідало золотим піском аж ген за ставом на луках (Панас Мирний).

1. Речення непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Охоплює три ПО, поєднані між собою підрядним зв'язком.
- 5–6. 1-ша ПО – головна; 2,3 ПО – підрядні, марковані синтаксичними засобами зв'язку й перебувають у постпозиції щодо головної.
7. Ускладнене складнопідрядне речення з послідовною неоднорідною двоступеневою підрядністю.
8. 2-га ПО стосується 1-ої ПО і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи розчленовану гнучку структуру на основі детермінантного непередбачуваного зв'язку.

Тип підрядного: зумовленості (мети).

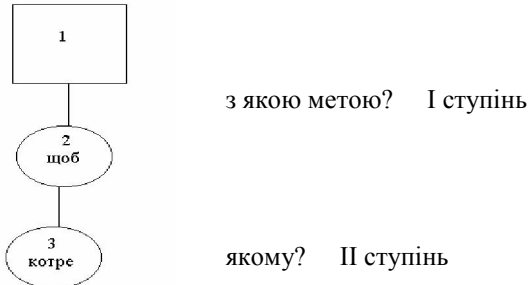
Засіб синтаксичного зв'язку – асемантичний сполучник *щоб*.

3-тя ПО стосується 2-ої ПО і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану негнучку структуру на основі прислівного передбачуваного зв'язку.

Тип підрядного: присубстантивне (означальне).

Засіб синтаксичного зв'язку: сполучне слово – *котре*.

9.

з якою метою?   якому?

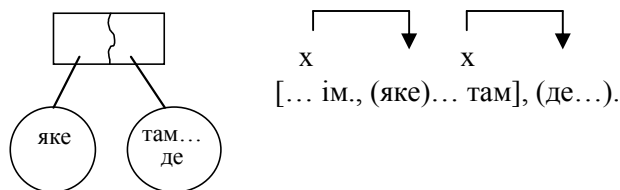
[   ], (щоб ім.), (котре).

10. Пунктуація. Кома для відокремлення у складнопідрядному реченні підрядних частин, уведених сполучниками або сполучними словами, від головної та від інших підрядних. Крапка в кінці речення.

3. Живі потреби люблячого серця, яке ще не² охололо, спонукають¹ дитину бачити і любити життя навіть там, де досвідчений розум не³ бачить нічого живого й одухотвореного (П. Юркевич).

1. Речення непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувально-заперечне.
4. Охоплює три ПО, поєднані між собою підрядним зв'язком.
- 5–6. 1-ша ПО головна; 2,3 – підрядні, марковані синтаксичними засобами зв'язку: 2-га ПО посідає інтерпозицію щодо головної, а 3-тя ПО – у постпозиції.

7.

8. Ускладнене складнопідрядне речення з неоднорідною різночленною супідрядністю.
9. 2-га ПО стосується 1-ої ПО і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану негнучку структуру на основі прислівного передбачуваного зв'язку.

Тип підрядного: присубстантивно-означальне.

Засіб синтаксичного зв'язку : сполучне слово – *яке*.

- 3-тя ПО стосується 1-ої ПО і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану негнучку структуру на основі корелятивного передбачуваного зв'язку.

Тип підрядного: займенниково-співвідносне (ототожнювальне).

Засіб синтаксичного зв'язку: анафоричний елемент + сполучне слово (корелятивна пара – *там...де*).

10. *Пунктуація*. Кома для відокремлення у складнопідрядному реченні підрядних частин, уведених сполучниками або сполучними словами, від головної та від інших підрядних. Крапка в кінці речення.

СХЕМА РОЗБОРУ УСКЛАДНЕНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ РІЗНИМИ ВИДАМИ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ

1. Функціональний тип речення (за комунікативною настановою:
  - 1.1 Питальне.
  - 1.2. Непитальне.
    - 1.2.1. Розповідне.
    - 1.2.2. Спонукальне.
    - 1.2.3. Бажальне.
  - 1.3. Комбіноване (розповідно-питальне, спонукально-питальне та ін.).
2. Тип речення за емоційним забарвленням.
  - 2.1. Окличне.
  - 2.2. Неокличне.

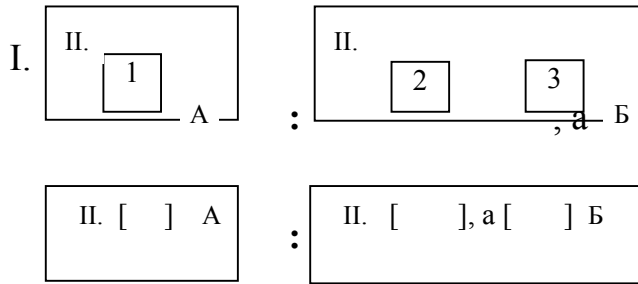
3. За характером змісту предикативних одиниць.
  - 3.1. Стверджувальне.
  - 3.2. Заперечне.
  - 3.3. Стверджувально-заперечне.
4. Тип речення за кількістю ПО (вказати кількість ПО, пронумерувавши їх та виділивши граматичні основи).
5. Тип ускладненого речення за характером синтаксичного зв'язку.
  - 5.1. Речення із сурядним і підрядним зв'язком:
    - 5.1.1. Із сурядністю відкритої структури та підрядністю.
    - 5.1.2. Із сурядністю закритої структури та підрядністю.
  - 5.2. Речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком:
    - 5.2.1. Із провідною складносурядною основою.
    - 5.2.2. Із провідною основою складного безсполучникового речення.
  - 5.3. Речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком:
    - 5.3.1. Із провідною основою складного безсполучникового речення.
  - 5.4. Речення із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком:
    - 5.4.1. Із провідною складносурядною основою.
    - 5.4.2. Із провідною основою складного безсполучникового речення.
    - 5.4.3. Із провідною основою складнопідрядного речення.
6. Графічні схеми (рівнева та лінійна).
7. Кількість рівнів членування.
8. Характеристика компонентів (структурно-семантичних блоків) на першому рівні членування:
  - 8.1. За схемою елементарного складносурядного речення.
  - 8.2. За схемою елементарного безсполучникового речення.
9. Характеристика компонентів на другому (третьому тощо) рівні членування:
  - 9.1. За схемою елементарного простого речення.
  - 9.2. За схемою елементарного складносурядного речення.
  - 9.3. За схемою елементарного складнопідрядного речення.
  - 9.4. За схемою елементарного безсполучникового речення.
10. Пунктуаційний аналіз.

ВРАЗКИ РОЗБОРУ УСКЛАДНЕНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ

1. Зростає¹ внутрішня ніяковість: хтось² ризикує життям, а я³ стою під хатою на всякий випадок (І. Багмут).

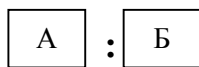
1. Речення непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Охоплює три предикативні одиниці.
5. Ускладнене складне речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком, із провідною основою складного безсполучникового речення.

6.

7. Речення має два рівні членування.

8. На I-ому (логіко-синтаксичному) рівні членування синтаксична одиниця, побудована за схемою елементарного безсполучникового складного речення:

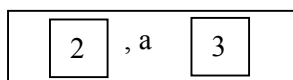
Структура негнучка, нетипізована з пояснювально-уточнювальними відношеннями. Засіб зв'язку – інтонація.

9. На II-ому (структурно-семантичному) рівні членування розглянемо окремо компоненти А та Б.

Структурно-семантичний блок А побудовано за схемою ПР: Зростала внутрішня ніяковість

1. Стверджувальне.
2. Дійсний спосіб, синтаксично минулий час, вивідна форма парадигми.
3. Двоскладне.
4. Структурна схема N₁ Vf.
5. Поширене.
6. Повне.
7. Підмет – ніяковість – однослівний, номінативний, виражений іменником у називному відмінку.
8. Присудок – зростала – простий дієслівний, виражений особовою формою дієслова.
9. Прислівний поширювач ніяковість (яка ?) внутрішня – означального типу (узгоджений).
10. Семантична будова: елементарне просте речення. Пропозиція має реченнєве оформлення, двокомпонентна (S, P).
11. Неускладнене.
12. Подільне.

Структурно-семантичний блок Б побудовано за схемою елементарного складносурядного речення:

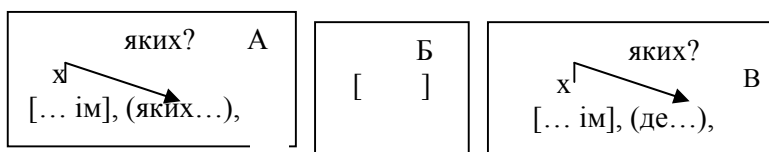
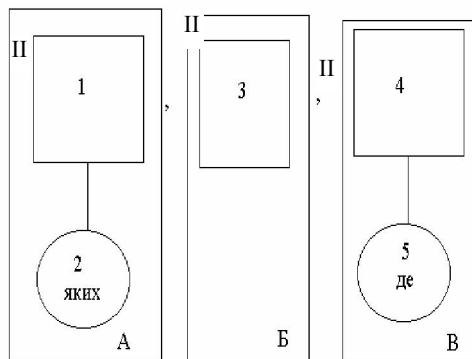

Структура гнучка, закрита (з одним показником зв'язку), зіставні відношення. Засіб синтаксичного зв'язку – сурядний, протиставний сполучник *а*.

Пунктуація. 1. Двокрапка в складному безсполучниковому реченні, в якому друга частина розкриває зміст першої. 2. Кома для відокремлення речень, що входять до складносурядного речення. 3. Крапка в кінці речення.

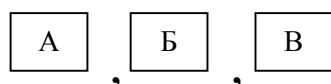
2. *Безліч¹ пташиних гнізд, яких ніхто² не руйнує, океан³ повітря, не отруєного нічим, гармонія⁴ буття, де⁵ відчуваєш себе тільки часткою чогось великого* (О. Гончар).

1. Речення непитальне (розповідне).
2. Неокличне.
3. Стверджувально-заперечне.
4. Охоплює п'ять ПО.
5. Ускладнене складне речення з підрядним та безсполучниковим зв'язком, зокрема з провідною основою складного безсполучникового речення.
- 6.

7. Речення має два рівні членування.

8. На першому (логіко-синтаксичному) рівні членування виділяються структурно-семантичні блоки А, Б, В, що побудовані за схемою елементарного безсполучникового речення:

Структура відкрита, гнучка, єднальні відношення із семантикою одночасності подій. Засіб синтаксичного зв'язку – інтонація.

9. На другому рівні – структурно-семантичному: структурно-семантичний блок А побудований за схемою елементарного складнопідрядного речення.

Перша ПО – головна, друга ПО – підрядна частина, маркована засобом синтаксичного зв'язку й знаходиться у постпозиції щодо головної.

Перша ПО стосується другої ПО і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану структуру на основі прислівного передбачуваного зв'язку. Тип підрядного – присубстантивно-означальне. Засіб зв'язку – сполучне слово *який*.

На цьому ж рівні членування – структурно-семантичний блок Б, побудований за схемою елементарного простого речення: *...океан повітря, [не отруєного нічим]*:

1. Стверджувальне.
2. Дійсний спосіб, синтаксично теперішній час, вихідна форма парадигми.
3. Однокладне, іменного класу, номінативне.
4. Структурна схема: N₁.
5. Поширене.
6. Повне.
7. Головний член – *океан повітря* – виражається метафоричним семантично-неподільним словосполученням.
8. Семантична будова: елементарне просте речення. Пропозиція має реченнєве оформлення, однокомпонентна.
9. Неускладнене.
10. Подільне.

На цьому ж рівні членування розглянемо структурно-семантичний блок В, що побудований за схемою елементарного складнопідрядного речення.

4-та ПО – головна, 5-та ПО – підрядна, маркована засобом синтаксичного зв'язку, знаходиться в постпозиції щодо головної.

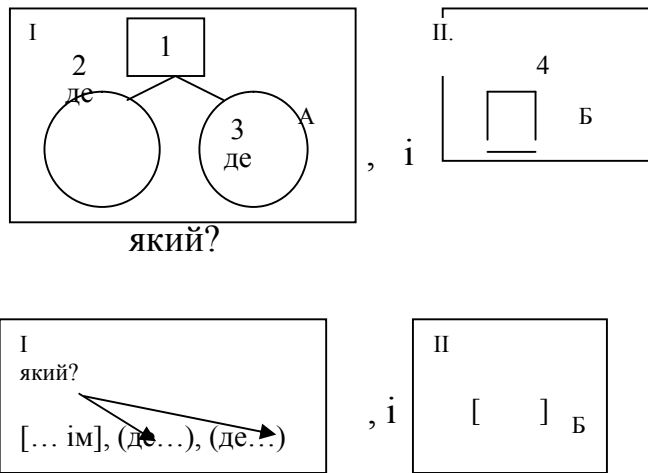
5-та ПО стосується 4-ої ПО і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану структуру на основі внутрішнього прислівного передбачуваного зв'язку. Тип підрядного речення – присубстантивно-означальне. Засіб зв'язку: сполучне слово *де*.

Пунктуація. Кома для відокремлення ПО, що входять до складного речення з безсполучниковим і підрядним зв'язком. Крапка в кінці речення

3. *Її життєпис – то як ¹роман, сповнений драматизму, де ²було нерозділене кохання, де ³були й конфлікти з близькими людьми, і ⁴причиною всьому були та ж одержимість, нездоланна відданість мистецькому покликанню* (О. Гончар).

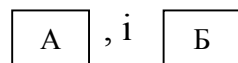
1. Непитальне (розповідне).

2. Неокличне.
3. Стверджувальне.
4. Охоплює чотири ПО.
5. Ускладнене складне речення з сурядним та підрядним зв'язком, зокрема із сурядністю закритої структури і підрядністю.
- 6.

7. Речення має два рівні членування.

8. На першому (логіко-синтаксичному) рівні членування структурно-семантичні блоки А та Б, побудовані за схемою елементарного складносурядного речення:

Структура негнучка, закрита, з єднально-поширювальними відношеннями та причиново-наслідковою семантикою. Засіб зв'язку – сурядний, єднальний сполучник *і*.

9. На другому структурно-семантичному рівні членування – структурно-семантичний блок А побудований за схемою ускладненого складнопідрядного речення (3 ПО), з однорідною одночленною супідрядністю.

1-ша ПО головна; 2, 3 ПО – підрядні, марковані засобом синтаксичного зв'язку, перебувають у постпозиції щодо головної.

2, 3 ПО стосуються 1-ої ПО і пов'язані з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану структуру на основі прислівного передбачуваного зв'язку. Типи підрядних – присубстантивно-означальні. Засіб зв'язку – сполучні слова (*де*).

На цьому ж рівні членування – структурно-семантичний блок Б, побудований за схемою елементарного простого речення: ...Причиною

всьому були та ж одержимість, нездоланна відданість мистецькому покликанню.

1. Стверджувальне.
2. Дійсний спосіб, синтаксично минулий час, вивідна форма парадигми.
3. Двоскладне.
4. Структурна схема: N₁ сор N₅
5. Поширене.
6. Повне.
7. Підмети – одержимість, відданість – однослівні, номінативні, виражені формою називного відмінка іменника.
8. Присудок – причиною були – складений іменний, виражений абстрактною зв'язкою бути в минулому часі та іменною частиною у формі орудного відмінка іменника.
9. Прислівні поширювачі:
були причиною (чому?) всьому: об'єктного типу;
відданість (чому?) покликанню
одержимість (яка?) та ж,
відданість (яка?) нездолан означального типу.
покликанню (якому?) мистецькому

10. Семантична будова:

Двокомпонентна (S, P).

11. Ускладнене сурядним рядом підметів (*одержимість, відданість*) – ряд відкритий, безсполучниковий.

12. Подільне.

13. *Пунктуація*: 1. Тире між підметом і присудком, вираженими Н.в. іменників, за умови відсутності зв'язки. 2. Кома при виділенні дієприкметникового звороту після означуваного слова. 3. Кома для відокремлення ПО, що входять до складного речення з підрядним і сурядним зв'язком. 4. Крапка в кінці речення.

СХЕМА РОЗБОРУ ПЕРІОДУ

1. Аналізоване речення – період. Виділити ПО, підкреслити предикативні центри.
2. Графічна схема.
3. Засновок – попередня (основна) частина періоду, її значення.
4. Висновок – заключна частина періоду.
5. Яку синтаксичну конструкцію становить собою період?
  - 5.1. Складнопідрядне речення.
  - 5.2. Складносурядне речення.
  - 5.3. Складне безсполучникове речення.
  - 5.4. Просте ускладнене речення.
  - 5.5. Складну синтаксичну конструкцію з різними типами синтаксичного зв'язку.

6. Якими синтаксичними одиницями є компоненти засновку?
- 6.1. Складна синтаксична конструкція з підрядним зв'язком:**
- 6.1.1. З однорідною супідрядністю.
- 6.1.2. З неоднорідною супідрядністю.
- 6.1.3. Із послідовною супідрядністю.
- 6.1.4. Із комбінованою супідрядністю.
- 6.2. Складна синтаксична конструкція із сурядним зв'язком.
- 6.3. Складна синтаксична конструкція з недиференційованим зв'язком.
- 6.4. Складна синтаксична конструкція з різними типами зв'язку.
- 6.5. Просте речення, ускладнене сурядними рядами словоформ.
7. За схемою якого речення побудовано висновкову частину?
8. Розділові знаки в реченні-періоді.
9. Розбір кожної ПО за схемою простого речення.

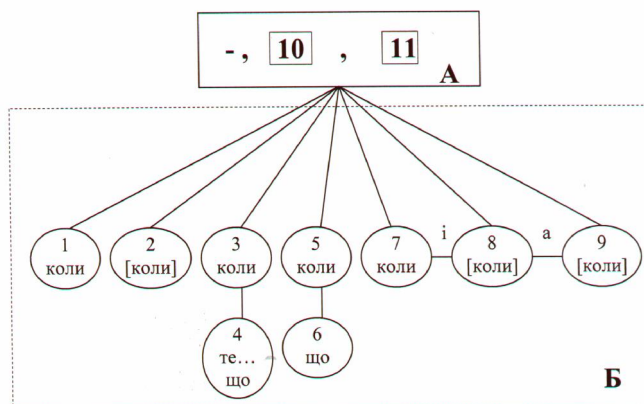
Зразки розбору

І. *Коли¹ ви в місті живете і жити вже немає сили, коли³ набридло вам і те, що⁴ вчора ви ще так любили, коли⁵ і ваші лікарі, і ліки їх, і друзі зрадні говорять вам уже згори, що⁶ помогти вони безраді, коли⁷ самі ви лишились один, покинутий, забутий, і⁸ стане круком світ увесь, а⁹ небо келихом отрути, – не все¹⁰ ще втрачено для вас, ¹¹це ліки є на ваші рани... (Олександр Олесь).*

1. Аналізоване речення – це період.
2. Засновок – дев'ять перших ПО, що мають часове значення.
3. Висновок – десята ПО й одинадцята ПО.
4. Період становить собою складну синтаксичну конструкцію з різними типами синтаксичного зв'язку (безсполучниковим і підрядним).
5. Компоненти засновку (структурно-семантичний блок Б) побудовані за схемою СПР ускладненої структури і становлять собою підрядні ПО:
  - 1, 2, 3, 5, 7, 8, 9 ПО пов'язані зі структурно-семантичним блоком А підрядним зв'язком, утворюючи розчленовану структуру на основі детермінантного непередбаченого зв'язку. Підрядні часові. Засіб зв'язку – асемантичний сполучник – коли. 3 ПО, 5 ПО ускладнені залежними від них підрядними.
  - 4-та ПО стосується 3-ої ПО і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану структуру на основі корелятивного зв'язку. Підрядне займенниково-співвідносного типу (вміщувальне). Засіб зв'язку – корелятивна пара те ... що.
  - 6-та ПО стосується 5-ої ПО і пов'язана з нею підрядним зв'язком, утворюючи нерозчленовану структуру на основі прислівного передбачуваного зв'язку. Підрядне семантичного типу – з'ясувальне. Засіб зв'язку – асемантичний сполучник що.

6. Висновкову частину (структурно-семантичний блок А) побудовано за схемою складного безсполучникового речення мінімальної структури. Структура відкрита зі значенням одночасності. Засіб зв'язку – інтонація.

7. Графічна схема:

8. Розділові знаки:

Коли ви в місті живете¹, і жити вже немає сили², коли набридло вам і те², що вчора ви ще так любили², коли і ваші лікарі³, і ліки їх³, і друзі зрадні говорять вам уже згорі², що допомогти вони безрадні², коли самі ви лишитесь один⁴, покинутий⁴, забутий⁴, і стане круком світ увесь⁵, а небо келихом отрути⁶, – не все ще втрачено для вас⁷, ще ліки є на ваші рани ... (О.Олесь).

а) **пунктограма 1.** Відсутність розділового знака у СПР, супідрядні частини якого пов'язуються неповторюваним сполучником *і*;

б) **пунктограма 2.** Кома між частинами складнопідрядного речення;

в) **пунктограма 3.** Кома між однорідними членами речення з повторюваним сполучником *і*;

г) **пунктограма 4.** Відокремлення однорідних постпозитивних непоширених означень;

г) **пунктограма 5.** Кома між супідрядними частинами СПР, поєднуваними протиставним сполучником *а*;

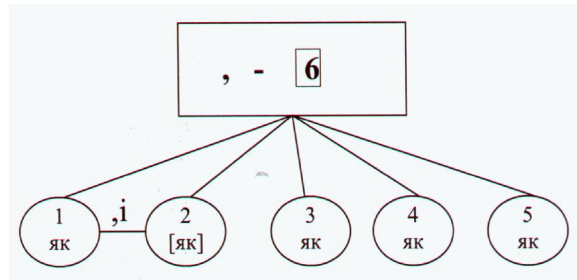
д) **пунктограма 6.** Кома і тире між засновковою та висновковою частинами періоду;

е) **пунктограма 7.** Кома між частинами складного безсполучникового речення.

Як¹ ідеши ти білою тропою і² зимове сонце блисне враз, як³ над широчінню сніговою за алмазом спалахне алмаз, як⁴ зненацька у людській розмові дружній голос душі стрепене, як⁵ зблисне у посмішці раптовій юне личко, – ⁶спогадай мене (М. Рильський).

1. Аналізоване речення – період.

2. Графічна схема:

3. Засновок – 5 перших предикативних одиниць, що мають часове значення.

4. 6 ПО – **висновок**, побудований за схемою ПР.

5. Період становить складну синтаксичну конструкцію з підрядним та сурядним зв'язком.

6. **Компоненти засновку** (1-5 ПО) становлять собою підрядні ПО, що перебувають у препозиції.

1–5 ПО стосується 6-ої ПО і пов'язані з нею підрядним зв'язком, утворюючи розчленовану гнучку структуру на основі детермінантного непередбачуваного зв'язку; підрядні – часові; засіб зв'язку – асемантичний сполучник *як*.

7. **Висновкова частина** побудована за схемою ПР.

Спогадай мене.

1. Стверджувальне.

2. Наказовий спосіб, ірреальна модальність, вивідна форма парадигми.

3. Однокладне, дієслівного класу, означено-особове (відмінювано-дієслівне). Vfsing₂.

4. Поширене.

5. Головний член – *спогадай* – виражений дієсловом у наказовому способі 2 ос. однини.

6. Прислівний поширювач об'єктного типу, непрямий *спогадай* (кого?) *мене*.

7. Двокомпонентне.

8. Неускладнене (Р, О).

9. Подільне.

10. Розділові знаки:

Як ідеши ти білою тропою¹ і зимове сонце блисне враз², як над широчінню сніговою за алмазом спалахне алмаз², як зненацька у людській розмові дружній голос душу стрепене², як зблисне в посмішці раптовій юне личко³, – спогадай мене (М. Рильський).

а) **пунктограма 1**. Відсутність розділового знака в ССР, супідрядні частини якого пов'язуються неповторюваним сполучником *і*;

б) **пунктограма 2**. Кома між частинами СПР;

в) **пунктограма 3.** Кома і тире між засновковою та висновковою частинами періоду.

Зразок розбору тексту

Уривок із новели О. Гончара “На косі”:

1. Далі вже нічого нема – самий простір, саме безмежжя 2. Зализень суші – вузька коса, відділившись від степу, простяглася у відкрите море. 3. Крізь обрій, крізь небо пронизалася і далі пішла – не видно їй кінця. 4. Загубилася в імлах. 5. Коса довга, вузька, з вимоїнами... 6. Зараз вона суха, в сухих палаючих пісках, у колючій рослинності, у лементі птаства. 7. Безліч пташиних гнізд, яких ніхто не руйнує, океан повітря, не отруєного нічим, гармонія буття, де відчуваєш себе тільки часткою чогось великого.

Це складне синтаксичне ціле (ССЦ) є поєднанням кількох речень, що характеризуються відносною завершеністю мікротеми: коса. Воно визначається композиційно-тематичним членуванням, яке полягає в можливості виділити в ньому зачин (початок думки – 1-ше речення), середню частину (розвиток, виклад теми) і кінцівку (7-ме речення), у якій підводиться підсумок всього вислову (як змісту, так і синтаксичної структури).

Граматичні особливості цього тексту нібито приховані у структурах речень, але їх легко виявити при детальнішому розгляді компонентів змісту, які подає текст, а саме:

Далі нічого нема

Далі самий простір

Далі саме безмежжя

Зализень суші – вузька коса

Вона віддалилась від степу

Вона простяглася у відкрите море

Пронизалася крізь обрій і небо

Пішла далі

Не видно їй кінця

Загубилася в імлах

Коса довга

вузька

з вимоїнами

Зараз коса суха

в сухих палаючих пісках

у колючій рослинності

у лементі птаства

Безліч пташиних гнізд

Їх ніхто не руйнує

Океан повітря

Воно нічим не отруєне

Гармонія буття

Тут почуваєш себе часткою чогось великого

Отже, 23 компоненти змісту об'єднано у 7 речень. Окрім змістового зв'язку, речення поєднуються у ССЦ за допомогою різних структурних засобів, зокрема:

- 1) лексичних (повтори окремих слів, вживання особових і вказівних займенників: 2 речення – коса, 3 речення – їй, 5 речення – коса, 6 речення – вона);
- 2) морфологічних (співвідношення видо-часових і способових форм присудків);
- 3) синтаксичні засоби:
  - а) паралелізм структури речень: односкладні речення як головні ПО в складнопідрядних реченнях (*Безліч пташиних гнізд, яких... Гармонія буття, де...*);
- 4) ритмомелодична оформленість – паузи між окремими реченнями відчутно коротші від пауз, що відокремлюють ССЦ одне від одного.

Структура цього ССЦ: ланцюжкова.

1 речення – найбільш самостійне, повнозначне. 2–7 речення – немов „чіпляються” одне за одне, розгортаючи думку.

СХЕМА ПУНКТУАЦІЙНОГО РОЗБОРУ РЕЧЕНЬ

1. Вид розділового знака.

1.1. **Одиничний знак.**

1.1.1. Крапка.

1.1.2. Двокрапка.

1.1.3. Три крапки.

1.1.4. Крапка і кома.

1.1.5. Тире.

1.1.6. Знак питання.

1.1.7. Знак оклику.

1.2. **Парні знаки.**

1.2.1. Дві коми.

1.2.2. Два тире.

1.2.3. Дужки.

1.2.4. Лапки.

2. Тип розділового знака за функцією.

2.1. Відділювальний.

2.2. Розділювальний.

2.3. Виділювальний.

3. Формулювання правила.

4. Назвіть (якщо це можливо) варіант розділового знака.

5. Функція використання розділового знака.

5.1. Виділення речень у тексті.

5.2. Оформлення окремого речення як закінченого, так і незакінченого.

5.3. Позначення межі між сурядним рядом словоформ.

- 5.4. Позначення межі між предикативними частинами складного речення.
- 5.5. Виокремлення ускладнювальних компонентів простого ускладненого речення.
- 5.6. Виокремлення сурядних рядів з узагальнювальними компонентами.
- 5.7. Виокремлення слів автора й власне прямої мови у конструкціях прямої мови.
- 6. Особливості пунктуації залежно від функціонального призначення тексту.
  - 6.1. Науковий стиль.
    - 6.1.1. Перевага знаків, що мають логіко-граматичне обґрунтування.
    - 6.1.2. Відсутність інтонаційних і смислових знаків.
    - 6.1.3. Нормативне вживання розділових знаків.
  - 6.2. Офіційно-діловий стиль.
    - 6.2.1. Стандартне вживання розділових знаків.
  - 6.3. Публіцистичний та художній стиль.
    - 6.3.1. Вираження логічного / емоційного змісту.
    - 6.3.2. Наявність нормативних / індивідуально-авторських знаків.
    - 6.3.3. Багатозначність і поліфункціональність розділових знаків.
    - 6.3.4. Вираження мелодики тексту.

Зразок пунктуаційного розбору речень

Замилування кущем шипшини¹, на якому палають червоні ягоди, стрункою яблунькою¹, на якій залишилось кілька пожовклих листків^{1,2}, кущем помідорів⁴, обпалених диханням першого заморозку⁴, –³ все це пробуджує в людині лагідне, дбайливе ставлення до живого², прекрасного⁵ (В. Сухомлинський).

Аналізоване речення за будовою – складнопідрядне речення багатокомпонентної структури – період.

Основні пунктограми:

- пунктограма 1.** Кома у складнопідрядному реченні; ○ ○ ○ ○
- пунктограма 2.** Кома між однорідними членами речення;
- пунктограма 3.** Тире перед узагальнювальним словом;
- пунктограма 4.** Кома для виділення відокремлених означень;
- пунктограма 4, 3.** Кома і тире між засновковою та висновковою частинами періоду;
- пунктограма 5.** Крапка в кінці речення.

Пунктограма 1:

- 1. Розділовий знак – парний (коми).
- 2. За функцією – знак розділювальний.
- 3. Правило: для відмежування в складнопідрядному реченні підрядних речень, уведених сполучниками або сполучними словами, від головних і від інших підрядних ставляться коми [“Український правопис”, 1993, с. 141].
- 4. Варіантів розділового знака немає.
- 5. Позначення межі між предикативними частинами складного речення.

6. Речення виписане з тексту публіцистичного стилю, тому аналізовані розділові знаки вжито для вираження логічного, емоційного характеру змісту.

ТРЕНУВАЛЬНІ ВПРАВИ

Вправа 1. Зробити синтаксичний розбір речення, морфологічний та фонетичний аналіз підкреслених слів.

1. Той, хто по-справжньому любить Батьківщину, – в усіх відношеннях справжня людина (В. Сухомлинський). 2. Справжня любов до своєї країни немислима без любові до своєї мови (М. Шумило). 3. Живі потреби люблячого серця, яке ще не охолело від досвіду, спонукають дитину бачити й любити життя навіть там, де досвідчений розум не бачить нічого живого й одухотвореного (П. Юркевич). 4. Фундамент, на якому стоїть школа і будується все, що робиться в школі, – це різнобічні знання, багате розумове життя, широта кругозору кожного вчителя (В. Сухомлинський). 5. У кожного з нас є той найдорожчий у світі берег, від якого починалась наша дорога в життя і куди ми не завжди повертаємось (І. Цюпа). 6. Хто любить творити красу, той ніколи не буде байдужим до праці, бо всяка праця на благо людини – прекрасна (В. Сухомлинський). 7. О рідна мово! Ти – крона й корінь рідного народу: батьків, дідів, і прадідів, і пра.... І час твою не вичовгає вроду, не висотає Ворскли і Дніпра... (Д. Луценко). 8. Рідна мова – це най-особистіша і найбагатша сфера обстоювання свого „я”, коли воно є, своєї особистої і національної гідності (І. Дзюба). 9. Народні казки – перші блискучі спроби народної педагогіки, і я не думаю, щоб хто-небудь був спроможний змагатися в цьому випадку з педагогічним генієм народу (К. Ушинський). 10. І тільки б знати, що недаремно в світі цим топтав дорогу, сиву од століть... (Леся Українка). 11. Не повернуть минулого ніколи: воно пройшло і вже здається миттю (М. Рильський). 12. Для того, щоб створити щось красиве, треба нести красу в душі (Ю. Мушкетик).

Вправа 2. Зробити синтаксичний аналіз речень і морфологічний розбір підкреслених слів.

1. Скільки тої праці треба докласти, довготерпеливої, мудрої і зовні такої буденної, щоб виплекати посіяне, щоб викрасувалась нива колосом і сталося оте одвічне диво творення (О. Гончар). 2. Найщасливішими хвилинами своєї праці я вважаю ті наснажені думкою й творчістю хвилини, коли слово і мисль зливаються в дитячій душі в бурхливий потік (І. Цюпа). 3. Звичайі народу – це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а й в його історичному минулому (О. Воропай). 4. Як леміш плуга очищується від іржі і стає дзеркально чистим, коли плуг щодня оре землю, так і душа людини світлішає, коли вона в труді долає труднощі, мужньо зустрічаючи невдачі, не тішачись успіхами і завжди прагнучи до того, чого вона ще не досягла (В. Сухомлинський). 5. Мета наша десь у тумані, за мо-

роком ночі, але ми готові, здається, хоч все життя іти, аби лиш досягти її (О. Гончар). 6. Коли народ усім своїм життям присягне діло праве боронити, – його ніяким не розбить громам, ніким океанам не залити (М. Рильський). 7. Українська мова для мене – це море, в якого немає dna й берегів і яке настільки багатоплинне й невичерпне, що ніколи не встановити межі при пізнанні її феномена (В. Шевчук). 8. Те найкраще, що створене зусиллями окремих народів, і світова культура в цілому завдячують своїми здобутками людям самовідданим, одержимим, тим, що труднощів не лякались, що здатні були до праці майже подвижницької (О. Гончар). 9. Хіба не вірите, що скоро день засвітить, що сонце наше вже з-за обр'ю встає, що хід його спинить ніщо не зможе в світі і цвіту нашого ніщо вже не уб'є! (Олександр Олесь). 10. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел отроцества, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму (О. Довженко). 11. Прикро, звичайно, буває, коли чуєш з чийсь уст сканцеляризовані неоковирності чи тролейбусні вulgаризми або коли навіть автор вимовляє зі сцени широковідоме слово перекручено, з неправильним наголосом (О. Гончар). 12. Не шукай принад світу, бо ти посланий у нього не задля задоволень, а задля чорної, яка може залишитися й неоплаченою, праці (В. Шевчук).

Вправа 3. Зробити синтаксичний розбір речення, орфографічний та орфоепічний аналіз підкреслених слів.

1. Куди б доля не закинула людину, але їй завше має світити отой найперший і найдорожчий вогник великої любви до отчого краю (В. Скуратівський). 2. Скинути з плечей і віддати останню сорочку – це залишитися живим, а скинути сорочку духу – віддати свою душу, самознищитися (Б. Харчук). 3. І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна (Олександр Олесь). 4. Велику чародійну силу перетворень мають наші вечірні ріки і броди, коли в них тоне й не тоне місяць, коли в таємничих ямбах очеретів затишає птиця, коли біля невигадливих прибережних осель, віддаляючи їх від городів, стоять не тини, а зношені рибальські сіті, коли на подвір'ях у пошані доживають свій вік старі човни (М. Стельмах). 5. Ми щасливі і горді, що маємо дорогу спадщину наших визначних майстрів, художників слова, кращі зразки, неосяжне багатство національної мови, в яке треба проникати і яке треба вивчати і вдосконалювати (К. Гордієнко). 6. На світі можна жити без еталонів. Порізному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у квартирку, з-за воріт. Від того світ не зміниться нітрохи, А все залежить від твоїх зіниць. В широких – відбивається вся епоха, У звужених – збіговисько дрібниць (Л. Костенко). 7. В серпневі дні, коли обжинки світлі справляє сита, медвяна земля, і кулики дзвенять на узбережжях, мережкою гаптуючи пісок,

а ластівки малечу навчають повітря сизе різати грудьми, – в серпневі дні розширюється обрій і розгортає крила далечінь (М. Рильський). 8. Враження було таке, що йому завжди тісно, що душа його прагне майданів і площ, моря людських облич, до яких міг би звертатись, і чи не тому й вибрав наймасовіше з мистецтв? (О. Гончар). 9. Дощ босоніж входить в ниви, гне сережки срібний колос, жито схлипує й сміється, подає пшениця голос (М. Стельмах). 10. Та не однаково мені, як Україну злії люде присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять... Ох, не однаково мені (Т. Шевченко).

Вправа 4. Зробити синтаксичний розбір речення, морфемний і морфологічний аналіз підкреслених слів.

1. Правди в брехні не розмішуй, не ганьби все підряд, без пуття, бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (В. Симоненко). 2. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу... (Панас Мирний). 3. Кобзарі – це речники етносу, його віри в прийдешнє, його історичного оптимізму (О. Бердник). 4. Перед негодою не гнись і перед радістю будь гідним. Щоб стати долі сином рідним, Прошу тебе: не запізнись! Не запізнись писати листи із щастям ніжнього кохання, З відлунням першого спіткання і небажанням самоти (О. Андрієнко). 5. Пригадай собі голос матері, як хочеш почути совість, пригадай собі руки милої, як хочеш повернути щастя, і дівчинці семилітній з лялькою на руках, сивий чоловіче, дай дорогу (Д. Павличко). 6. Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко). 7. Жити потрібно, не віддаючись на волю великих пристрастей, жити без ненависті й без хворобливої любви, споглядати світ і брати собі в душу (Ю. Мушкетик). 8. Слова повинні бути покірні чуттям і помислам твоїм, і рими мусять бути вірні, як друзі в подвигу святім (М. Рильський). 9. Де я не бував, де не їздив, з якими тільки людьми не зустрівся і хто тільки не вдовольняв мою спрагу знайомств та пізнання чужої душі, завжди із своїх мандрів я повертався до батька й матері (Є. Гуцало). 10. Нехай поляжю при межі, Хай кров і плоть моя зотліла, Але не зраджу в самоті Моєї віри і надії (А. Малишко).

Вправа 5. Зробіть аналіз фразеологізмів, виокремивши їх із наведених речень.

1. – От як може чоловік жити, коли має олію в голові! (М. Стельмах). 2. А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуд мити... (М. Коцюбинський). 3. В мене роботи не по шию, а просто з головою! (І. Нечуй-Левицький). 4. Ні, він [Дмитро] не стане поперек дороги своєму

друзі! (М. Стельмах). 5. *Стара лисиця писком риє, а хвостом слід замітає* (Н. тв.). 6. *Почалося бабине літо* (А. Давидов). 7. *Те ще се ти мені байки плетеш, на глум здіймаєш чи смієшся в вічі? Нема ніде нічого, а вона якогось дуба смаленого править та обіцяє груші на вербі* (Леся Українка). 8. *Федько аж світиться: і справді, йому здорово щастило в житті! Тітка так і вихваляється перед гостями: „А небіж мій – чули? – у сорочці народився! Тому й щастить хлопцеві: він як у Бога в усі живе”*. Після смерті невістки, узявши на виховання Федька, Надія Василівна сказала собі: „Оце ж, мабуть, і щастя моє. Буду хлопчика в люди виводити, а заміж не піду” (І. Муратов). 9. *Він світ не раз збирався здивувати, але пригода трапилась така, що не зумів Пегаса осідлати і пересів тоді на ішака* (В. Симоненко). 10. *Зірветься день листком каштановим, впаде у Лету, як в траву* (Т. Андрушко).

Вправа 6. Зробити синтаксичний аналіз речення.

1. *Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтесь в хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій – і вам відкриється багато поетичних таємниць, ви почуєте голоси великих творців, імена яких розгубила історія...* (М. Стельмах). 2. *Є ж люди на землі – а то б не варто й жити, – Що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать* (М. Рильський). 3. *Буває, що любити – це лише радість, а буває, що це майже повсякчасні муки і біль* (О. Гончар). 4. *Чим більше дізнаєтеся про своїх предків, тим мудрішими і впевненішими будете, тим шляхетніше себе почуватимете* (О. Макаренко). 5. *Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі...* (Панас Мирний). 6. *Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду, Тільки той віддав всю душу, Все, що зміг, народу* (Олександр Олесь). 7. *Хотів би, щоб ти з подробицями написав мені, як ти гризеш цемент науки, де працюєш і чи вистачає тобі тих грошей хоч на цигарки* (Гр. Тютюнник). 8. *Торжествують: він не помилявся, не змочив – ні разу! – підшов, проти вітру – жоден раз! – не пхався, але ж він нікуди і не йшов* (В. Симоненко). 9. *Коли чари і радість заслоняються серпанком сумнівів, коли замість насолоди величезна праця дорогого вашому серцю колективу художників усупереч вашій волі викликає у вас критичний напрям думок, і радість огортає вас зовсім не в кожній залі, і питання, одне гостріше за другого, починають хвилювати вас і не дають спокою, – важко тоді братись за перо* (Б. Лобач-Жученко). 10. *Хіба оті, без німбів, без імен, на тій дорозі в Київ із Лубен, або оті, під лісом, із Волині, – хіба вони не більші мученики нині?!* (Л. Костенко). 11. *Ми всі із хліба виростали, сину, із праці себто – чуда із чудес, – яка нас охрестила на Людину, піднявши з чотирьох до піднебесь* (Б. Олійник).

Вправа 7. Зробити синтаксичний розбір речення та фонетичний аналіз підкреслених слів.

1. Немає мудріших, ніж народ, учителів; У нього кожне слово – це перлина, Це праця, це натхнення, це людина... (М. Рильський). 2. Відколи пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвисти їхніх крил, гудіння малинових жорен, і присвист, і зітхання ковша, коли він вбирає в себе зерно (М. Стельмах). 3. Коли озеро стає болотом – тяжко, а коли людина – то страшно (М. Стельмах). 4. А пісня лється дуже мелодійна, урочиста, виявляє дуже силу України, розлягається живою силою по тих степах... (І. Нечуй-Левицький). 5. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжятий, а люди на панщині хапали серпами панський хліб (І. Нечуй-Левицький). 6. Кирило і Мефодій побачили, що вірують багато, і що багато божих дітей по світу народжується, і що вони цілком позбавлені духовної поживи (Т. Книш). 7. Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво (М. Стельмах). 8. Квіти чудові на рушникові вишиті з ніжністю серця колись (Я. Семенюк). 9. І, надлетівши, зморена бджола відчує стебел плавне колихання... (В. Стус). 10. Отчий дім, щедро наповнений родинними переказами та любов'ю матері, приїмені луки, ліс, чисті ставки з білими лілеями – ось той Зелений Буквар, по якому майбутній вчений Левко Симиренко охоче вчився читати книгу природи (І. Кравченко).

Вправа 8. Зробити синтаксичний розбір речення, фонетичний і словотвірний аналіз підкреслених слів.

1. Новинки НТР з'їда вогонь минуцості, та вічне диво дивне, сучасне всім вікам – це ти, Людино (С. Йовенко). 2. Дитинство живе в людині від початку до кінця її життєвого кола, бо це найкраща частина її центру, вічно освіжаюча субстанція, яка утримує її в чистоті й оптимізмі (У. Самчук). 3. У чітке та старанно відшліфоване слово вкладає поет величну і незнищенну думку та ідею, яка робить його митцем, що говорить устами народу, котрий прагне бути державною незалежною нацією (О. Сліпушко). 4. Навіщо бундючистись пихато і гріться в похвалах. Слова не ртуть. Мало великим себе уявляти – треба великим бути (В. Симоненко). 5. Нехай і паморозь лягла, і сивий день вклонився жити, твоїх дощів осіння мла Рідніш чужинського блакиту (В. Симоненко). 6. В Японії, наприклад, є понад сто мовознавчих центрів, де різнобічно вивчають такий складний організм, яким є мова (О. Сербенська). 7. Ні жайворонка в небі, ні чорногуза в траві, ящірки поснули в землі, цвіркуниці позамерзли на смерть, і трави всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в вирій, – осінь (Ю. Яновський). 8. Якби всі ті, хто землю боронив, та повставали сіяти й орать, то врожаї з розораних могил змогли б півсвіту хлібом годувать (Г. Чубач). 9. Коли я стою перед витвором старогрецької скульптури, сповненої гармонії й світла, або дивлюсь на картини Рафаеля, читаю світлу лірику Пушкіна, або слухаю українські народні пісні, що вражають нев'янучою

співучою красою, – я не перестаю дивуватися, як творці цих шедеврів у реальному, звичайному, земному вміли знаходити піднесене, вічне (О. Гончар). 10. Якщо позабудеш стежину до хати, яку дитинчам навпростець протоптав, І матір, і рід свій, і слово крилате, То, значить, чужинцем бездушним ти став (Р. Братунь). 11. Коли опустяться на землю сутінки, і ранні зорі попливуть по небу, і теплі роси упадуть на трави, далеко-далеко від села, аж за річку Переграйкою, спалахне багаття (В. Москалець). 12. Як він любив цю переджнив'яну і жнив'яну пору, коли після всіх тривог тиха містерія нив ставала радістю душі, коли, дивлячись на схилений колос, ясніли людські душі і щось добре шептали вуста (М. Стельмах). 13. На світ і на себе варто дивитися трохи вибагливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололеді, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й ближніх (В. Підмогильний).

Вправа 9. Зробити синтаксичний аналіз речення і лексичний розбір підкреслених слів.

1. І в епіцентрі логіки і стресу, де все змішалось – рідне і чуже, цінує розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні стереже (Л. Костенко). 2. Недаром старі люди кажуть: теплий квітень, мокрий май – буде жито, як гай! (Л. Дмитерко). 3. О мово українська! Ти – вода з кринички, над якою гнуться верби, холодна, і прозора, і проста, а без води я вже давно помер би... (Ю. Бедзик). 4. Сам Бог велів любити Україну – нещасний край манкуртів і заброд, – Любїть її не ідолопоклонно, а як життя, як долю, як народ! (І. Гнатюк). 5. Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і квалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини – немоцних батьків, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами та байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького (П. Куліш). 6. Федорові Несторовичу пригадалося, як у дитинстві шльопав босими ногами по розбитій чередою степовій дорозі, як крута пилюка гарячими струмочками цідилася крізь пальці, а вітерець виносив з-поміж кіп теплий дух спілого жита (Гр. Тютюнник). 7. Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті мости, коли на бліде, втомлене небо з'являються крадькома несмілі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще кращими і ще глибшими, Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня (М. Коцюбинський). 8. Дорогою до села Василі втішали мене, що, мовляв, на той рік приймуть і тебе, що їхня форма до того року вже приноситься, а в мене буде нова, що вони однак будуть зі мною товаришувати – грати у два голоси на балалайках вечорами в неділю, а я на бубні вибивати (Гр. Тютюнник). 9. Відколи люд живе, І жито жовте, і волошки сині, Відколи небо голубе пливе На нашій, на зеленій Україні! – В серцях плугатарів і квалів, В дівочій пісні, в пісні парубочій, І там, де біль, і

там, де правий гнів, І там, де щастям променіють очі, Найбільше ж там, де повстання пожеар, Найбільше, там, де полум'я і порив, Живе один з найбільших в світі творів – Шевченка невмирущого “Кобзар” (М. Рильський). 10. А небо уночі – беззоряна рідля, бо зерна зір ще кільчаться у лоні, й тверда долоня поля в скиртах-мозолях, як матері натруджена долоня... (Є. Гуцало). 11. Крізь весняні шуми рік і лісів, крізь гамір торговиці світової, крізь невгаваючий рев ненажерливості людської і злости – чую тебе, свята велика молитво безталанного нашого народу (Б.Лепкий). 12. Голос був спокійний, але рішучий, кожде слово дзвеніло, як вилите з бронзи (Б. Лепкий).

Вправа 10. Зробити синтаксичний і пунктуаційний розбір речення.

1. Скосив, підняв, обмолотив, урятував – честь тобі, хвала, зоставив на землі, притоптав, прикотив колесами, зневажив – ганьба довічна! (П. Загребельний). 2. У цій дохристиянській молитві-колядці говориться про те, що з самісінького початку світу (зауважимо собі), коли ще не було ні неба, ні землі, ні сонця, ні місяця, ні зір, а було лишень одне синєє море, серед безодні того синього моря вже стояло дерево – зелений явір (М. Ткач). 3. Від усього поруйнованого серця бажаю кожному з нас зробити більше за мене і, склавши колісь у прекрасному майбутньому трудовії свої руки, не будучи ніким ні перебільшеним, ні засудженим, ні заплямованим і зневаженим, оглядаючи шлях свій і рідні народні “лани широкополі”, засіяні невмирущими словами з душами чистими, не спустошеними брехнею, взаємною ненавистю, жадністю, жорстокістю, кар’єризмом, зітхнути легко, тихо і щасливо і втішитись думкою, яка не судилась мені, що мріяв усе життя про творення добра: благословен труд, і день, і дім (О. Довженко). 4. Де я не бував, де не їздив, з якими тільки людьми не зустрічався і хто тільки не вдовольняв його спрагу знайомств та пізнання чужої душі, завжди із своїх мандрів я повертався до батька й матері (Є. Гуцало). 5. І хоч часами плутана була моя стезя, і помацки проходу серед страшних шукав я перешкод, і помилки робив я неминучі, і сто разів зривався я із кручі, – завжди мене мій рятував народ (І. Кочерга). 6. Пил земний на стопах, і пісок на устах, і доторки холодних вод небесних і земних на лиці й на всім тілі, і вітер в очах, і запах трав і молодого листя, і шум дерев, і крик птахів – все в тобі й з тобою, а тебе вже немає (П. Загребельний). 7. Коли затихне грім останніх гармат і аероплани накреслять у небесах слово “мир” усіма мовами, коли не повернуться додому стільки дорогих і любих, коли мільйони людей повернуться не в оселі, а на згарища і, оглядаючись, не пізнають ні вулиць, ні сіл, ні людей своїх, і не знайдуть уже ніколи тих, до кого прагнули їхні серця, – тоді тільки побачить людство, який страшний шлях воно пройшло... (О. Довженко). 8. Якось, покружлявши біля хлібопекарні, де ще недавно з жовтих дерев’яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий дух, Климко з Зульфатом зайшли на базар (Гр. Тютюнник). 9. З багатьох античних міфів на мене чи не найбільше враження справив міф про людинолюбця Прометея, який ніби вкрав у богів

вогонь, щоб передати його людям, і міф про Ікара, першу людину, що знялась на крилах у небо (Б. Антоненко-Давидович). 10. Галя вже знала, що казкова хата стоїть недалеко від церкви, з віконечок видно Дніпро і далеко гори округи й гаї, що в його сад величенький і має він пасіку... (Ю. Яновський).

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Зробити лексичний розбір виділених слів, проаналізувати фразеологізми за схемою.

Криниця у нашому обійсті

*Відома істина: людина може значно довше прожити без їжі, ніж без води. Ковток прозорої джерелиці рятує мандрівників, поновлює сили **хліборобам** у спекотливі днини, дарує радість пастухам.*

*Здавна в народі кажуть: яка криниця – такий і **господар**, який поріг – така й господиня. У цій **приповідці**, немов у дзеркалі, відбилася не лише людська працьовитість, а й охайність, адже споконвіків люди намагалися оздобити своє обійстя мистецькими витворами, надати йому вигадливих форм, прикрасити багатую фантазією. І особливо це стосується криниць – цих найсвятіших місць.*

Над колодязями зводили всіляких форм дашки. Вони мають і практичну доцільність – вода завжди залишається чистою.

*З особливим смаком люди оздоблювали і зовнішнє цямриння. Біля кожного обійстя на Прикарпатті, немов маленькі дивовижні **музейчики**, стоять криниці з вежами, поверх яких прикріплено **флюгер** або вирізьблено зображення голуба.*

*Традиційно обіч криниць висаджують калину. Це **дерево** не тільки прикрашає місце, а й оберігає воду від спеки. З ранньої весни духмяніють тут квіти, гудуть бджоли, витьохкують солов'ї, а восени на рябчастих гілках багровіють пучки соковитих ягід. У дбайливих господарів обіч колодязя ще й **клумба** з квітами сусідитиме чи проляже вузький з природного каменю **пішник** й полив'яний кухоль.*

*Криниця у нашому обійсті. Це не тільки господарські зручності, а й висока естетична потреба, свідчення мистецького смаку, **фантазії**. Вода із семи криниць. Це не лише поетичне порівняння, художній прийом, а й глибока народна пошана до живих джерел.*

(За В. Скуратівським)

Завдання 2. Зробити синтаксичний розбір речень, проаналізувати фразеологізми за схемою.

І. Дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього...

Після цього ми з дідом Perezирнулися, усміхнулися, мати посварилась на мене бровами і кулаком, а бабуся вирішила повести свого безклепкого внука до церкви. Там я мав і покаятись, і набратись розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. та я не дуже цим журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові

літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якимось втулявся аж у п'ятки і на в'язах стирчала макітра...

(М. Стельмах)

П. – Що тобі, Мартохо, треба? – питаю. – Чого вертишся, як чорт у баклазі?

– А хіба я завжди не верчусь перед тобою, як сорока на тину?

– Буває, що коло носа в'єшся, а в руки не даєшся...

– Ой, Хомонько-дукачику! Ой, Хомонько-карбованцю! Та хіба вже я така слизька, що й обома не вдержиш?.. Добра тобі хочу.

– Якого добра? Чи не отого добра, від якого шукають другого добра?

– Одарку Дармограїху знаєш?

– Оце ота хитра, мов щука, та все ж таки не з'їсть йорша з хвоста?

– Вона, Хомонько! Спить, а кури бачить... Дуже мене просила за тебе. Просила, вмовляла, золоті гори обіцяла. Щоб я тебе позичила їй на літо й на осінь, на якогось півроку.

Очі мої стали рогом, як в отого чортополоха, що з телячим хвостом надумав у вовки сунутись.

– Як то позичити? Чи я підрешіток, щоб позичити?.. Мартохо, схаменись, бо ти вже так допозичалась, наче тебе дурний старорежимний піп хрестив, тільки намарне в воду не пустив...

– Не дивись на мене, Хомонько, мов собака на висівки... Трохи поживеш у Дармограїхи, тебе не убуде, а в нашій хаті прибуде (Є. Гуцало „Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий”).

Завдання 3. Перепишіть текст, поставивши потрібні розділові знаки і записавши правильно слова (вибрати правильну орфограму). Зробіть орфографічний, графічний, орфоепічний та пунктуаційний аналіз.

Отчий дім

Старен...кий підсліпуватий іноді навіт... горбатий але рідний до бол(і,ю) рідний. Усе бачив він на своєму віку все вистраждав і вистояв він нездолан...ий як та земля на якій він стоїт... Він може десят... раз(ів) погоріти до(тла) але досить.. якогос... мален...кого паростк(у,а) як у нім знову тепл(т...с,ці)я жит...я і знову підбілюют... підфарбовують... пр(е,и)ч(и,е)-пурюють... його обсівають... мал...вами обгороджують... б(е,и)резовим тином або лісою і знову чистими вікнами він диви(т...с,ці)я на сіл...с...ку вулицю в кін...ці якої ставлять... та ставлять... нові хати. Коли(ж) він дуже старен...кий і починає х(е,и)литися а нового поставити ні(за)що то його нишком підп(е,и)рают... дубовими стовпами (з)тил...ної сторони і він знову стоїт... (на)перекір (не)годам. Але коли навіт... руйнують... його то (де)що берут... з нього для нового дому так бат...ко щос... передає синові а син

своєму синові. Од...ні вм(е,и)рают... інші народжую(т...с,ці)я і на тому віками стоїт... отчий дім...

І нехай ви ж(и,е)вете в кам...яних палацах нехай люстри сяют... над вами але якщо ви ж(и,е)вете чес...но і тому інколи буває вам трудно то вам мило (з,с)гадати осін...є бе(з,с)доріж...(а,я) той отчий дім в якому поч(и,е)налося ваше жит...я. Від вас залежит... що ви залиш(е,и)те своїм дітям... Шануйте те що залиш(е,и)но вам у спадок труді(т...с,ці)я на більше. І якщо (не)виходит... вам жити в отчому домі може тісно (не)зручно там а може в(е,и)ликі діла в(и,е)ршите (в)дал(е,и)ні від нього то хоч поїд...те поглян...те на нього. Провідайте подвір...я в якому пройшли ваші перші весни це вам (з,с)годи(т...с,ці)я для сер...я і для душі для вашої щоден...ої праці бо крім шаноби до людей до простих людей які породили вас ви біл...ше нічого (не)вин(е,и)сете з отчого дому

(За В.Земляком)

Завдання 4. Зробіть морфемний і словотвірний аналіз виділених слів.

Чао, бамбіно!

Ти мене починаєш втішати, Мар'яно. Якщо насправді в малюванні писанок побачила ілюстрацію до теми “Труд переростає у красу”, їй-Бо, прудко зростаєш у моїх очах... Вільна праця – тема вельми цікава. Замислився оце над нею і загадав про повстання Спартака. Як ти гадаєш, чому повстання відбулося? Адже жили раби не дуже й кепсько. Я тут **переглядав** підручник Римського права і виявив: за **вбивство** раба тяжко карали, за знуцання – також, та й становище рабів, висловлюючись **по-сучасному**, їхній правовий статус доволі ліберальний – мали змогу одружуватись, **заробивши** гроші, викуплялися і відтак ставали **рівноправними** громадянами. Доходило до того, що в Римі навіть імператори були **вихідцями** з рабів. Отже, становище більш-менш стерпне, і раптом – **вибух**, революція. **Звичайнісінькі** істоти, на яких до того ніхто не звертав уваги, наважилися на протест, небезпечний і **руйнівницький**. Дивись, як захоплююче! Замість того, щоб довгими роками **животіти**, **вислужуючись** та **принижуючись**, люди вирішують: **віддати** життя або здобути волю. Знехтувано **найдорожчим** у людині в ім'я, очевидно, ще дорожчого. Ось що значить *homo sapiens* – істота розумна.

Коли читатимеш роман Джованьйолі, зверни увагу на болісну резигнацію-скаргу Спартака одному старому **служці**. Вождь повстанців гірко казав:

– У Римі є 9 мільйонів рабів, а до мого війська зібралося ледве **сотня** тисяч.

І ще там мовиться, що, напевно, мають рацію **римляни** – є народи **холопської** вдачі, придатні лише на виконання, а не творчість. Цікаво те, що автор **книжки**, італієць – учасник руху карбонаріїв. Його батьківщина в минулому столітті постійно нуртувала повстаннями за звільнення з-під ярма

австрійської монархії. Тому в його романі чимало думок, ніби звернених в історію, а промовляють до сучасників.

(В. Марченко)

Завдання 5. Зробіть морфологічний аналіз виділених слів.

Олесь Гончар

*Він із роду Котляревського, Шевченка, Франка, Довженка. Він свідомо обрав **обов'язок** повірника **українського** народу в часи **жорстокі**, лукаві, **однозначно** недобрі для **Вітчизни**. Здійснювався присуд більшовицької імперії: Україна **повинна** була **розчинитися**, загубитися **серед** „**нової** історичної спільності – **радянського** народу”. **Хтось** мусив цьому **спротивитися**, **проти** цього повстати. Такі люди знайшлися, і **попереду них** – Олесь Гончар.*

*Може, **надто пізно**, але добре, **що ми** зрозуміли: **ось** Людина, **котрій** Богом дано говорити від імені свого і від імені народного. Гончар став **не** лідером України, **а її речником**, духовним батьком **нації**.*

*Власним прикладом **він** **утверджував** **безсмертя** **рідного** слова, розбудовував **храм рідної** культури. **Вроджений** інтелігент, людина світової культури, на нашій рідній, покривдженій землі, він наче **підіймався** над побутом, **показуючи** цінності й надбання українського народу.*

*У серпні **1991** року нашій Батьківщині було **повернуто незалежність**, **вистраждану** нашими попередниками і сучасниками. **Всі тоді** відчули: на її олтар було **покладено мільйони** жертв, пролито моря невинної крові. **Рубінами** на нім сяє чиста кров юного Олесья Гончара, а на державному знамені **золотіють** його мудрі мислі.*

(За Р. Лубківським)

Завдання 6. Зробіть синтаксичний розбір текстів. Схарактеризуйте речення за схемами.

Пісня мого народу

*Тисячі літ живе народ наш на плодючій, прекрасній землі. Розметаний по **широких степах**, між велетенськими ріками і лісами, поздираний **нападниками** й **загарбниками** без міри, без пуття, але єдиний, дужий і добрий до всього живого, ростучого й текучого, до сонця, зірок, вітрів і роси. Скільки було **зздрісних**, **охочих**, **ворожих**, які хотіли **зіпхнути** народ цей з його землі, **погнобити**, **знищити**, **пустити в непам'ять**. **Здавався** він усім чужинцям таким добрим, **лагідним** і **безпомічним**, **що сам** упаде в руки, як **перестиглий плід**. **А він** стояв **уперто**, **непохитно**, **вороги ж** гинули **безслідно**, **та над їхніми могилами** лунали **не прокляття**, бо народ наш **не вмів ненавидіти**, **не молитви**, бо **не переймалися** тут **надмірною вірою** в богів, **а в жито-пшеницю**, **в мед і бджолу**, - **линула до самого неба** пісня „**Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?**”, „**Ой не шуми, луже, зелений байраче**”.*

Веснянки й колядки, пісні купальські й русальні, балади, могутні думи про боротьбу із загарбниками, пісні побутові – вся історія народу у цьому безмежному материкові високої поезії, історія, як казав Гоголь, „жива, яскрава, сповнена фарб істини”. В піснях своїх народ не тільки виспівував, виливав свою душу і свій геній, але й оберігав і зберігав цю душу.

(За П. Загребельним)

Пісня й мова

Світ, на щастя, зачарований піснею. Проте у нас мало симпатичних пісень про сучасність – ми співаємо про вербу, про калину, про гірке кріпацтво... Так, ці пісні ще довго будуть нас чарувати, але ж має розвиватись глибина і ширина! Має нарешті з'явитись в Україні нова українська пісня – не наших пращурів, спасибі їм, а наша! Треба ж показати, на що ми, праправнуки славних предків, здатні, а не тільки співати те, що до нас віками створювалось.

Недоброю традицією стало жалкувати, скиглити, ридати над нещасною долею України, нічого заради України не роблячи. Ми впевнені: кожен, хто хотів би прислужитися державі, має працювати – оберігти слово, пісню (а це душа народу!) – все це має робитися не плакальниками і не песимістами.

Часто сперечаються щодо визначення української пісні: що тут головне? На нашу думку, головна ознака – мова, бо мова і пісня – це як кисень і легені. Ми – співуча нація, талановита, і в пісні наша мова має утверджуватись. Написана американим чи й марсіанином, але українською мовою – це теж буде українська пісня. І навпаки, написана бодай і нашим земляком, але чужою мовою, то вже не наша пісня.

(За В. Крищенком)

Вечір

Щось неказанно чарівне й зворушливе криється в природі, коли під місяцем бовваніють чи іскряться розмивчастим відливом чубаті полукипки. Тоді здається: ось-ось на житніх стернях побачиш саме літо, що йде, неначе утомлена жниця, і само собі дивується – чого воно тільки не заробило, чого тільки не зародило навкруги!

Як тихо і славно у полі! Від стерні і снопів підіймаються пахоці відволоженого жита, а зверху снується солодка теплінь липового цвіту. А може, цей дух розтікається не від липового шляху, а обтрушується з ласкавої місячної пороші, що тремтить над тобою, збирається на кожній зернині пшеничного колосу і, зав'язавшись у краплини, радісно й трепетно падає на землю.

Чи зможе художник змалювати такий петрівчанський вечір? Щоб і невидиме літо йшло по стернях, щоб і полукипки, мов живі хліборобські надії, дихали житнім хлібом, щоб і місячна в'язь в'язалась на червоній пшениці, щоб і росиця падала з неї, мов світла сльоза? Ні, такого не намалюєш – тільки побачити зможеш. То й дивись, чоловіче, поки маєш молоде серце!

Завдання 7. Перепишіть текст, поставивши потрібні розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми за схемою.

Музика вдарила мари і вступаючи на майдан усі розташувалися за призначенням прапори поставили перед головним наметом кухар та його помічники подалися до кухні а всі що приймали посвячення виладналися в три ряди обличчям до прапорів замикаючи собою четвертий бік майдану. Біля їх ніг розташувалися музиканти. І знову почалися танці. Гості змішалися з майстрами та їх родичами. Одні танцювали інші випробували силу в боротьбі а більшість сиділа вздовж наметів і поважно курила милуючись з молоді.

За годину до півдня був готовий обід і поки кухарі наливали повні чани баранячої чорби і плову і накладали миски й блюда шашлику по наметах урочисто мили руки. Потім підмайстри внесли до кожного намету по п'ять столів з дерева або з шкур кожен на двадцять їдців. Столи були круглі з пов'язаними навколо рушниками замість салфеток. На кожному стояв кошик пухкого білого хліба і п'ять блюд та стільки ж ложок скільки людей могло вміститися навколо. Хто не потрапив до столів той розташувався на траві на майдані і всім вистачило і чорби і курячого плову і шашлику і халви і горіхів. Почесним гостям подавали запашний шербет з трояндовою олією гарячу каву...

(За З. Тулуб)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Г. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібн. / Л. Г. Авксентьев, В. С. Калашник, В. Ф. Ужченко. – Х., 1997.
2. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською : [монографія] / Й. Ф. Андерш. – К., 1987.
3. Арполенко Г. П. Числівник української мови : [монографія] / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К., 1980.
4. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посібн. / Н. д. Бабич. – Львів, 2003.
5. Баранник Д. Х. Словосполучення : [навч. посібн. з синтаксису української мови] / Д. Х. Баранник, О. Ю. Баранник. – Дніпропетровськ, 2007.
6. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К., 2004.
7. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К., 2008.
8. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів, 2010.
9. Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи : [монографія] / Ф. С. Бацевич. – К., 2005.
10. Бацевич Ф. С. Очерки по функціональній лексикології : [монографія] / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов, 1997.
11. Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К., 1993.
12. Безпояско О. К. Морфеміка української мови : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К., 1987.
13. Блик О. П. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія: навч. посіб. / О. П. Блик. – К., 1988.
14. Бондар О. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К., 2006.
15. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження : наукова монографія / О. І. Бондар. – Одеса, 1996.
16. Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Твори : у 5-ти т. / Л. А. Булаховський. – К., 1975 – 1981. – Т. 2.
17. Вакарюк Л. Українська мова: Морфеміка і словотвір : навч. посібн. / Л. Вакарюк, С. Панцьо. – Тернопіль, 1999.
18. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець / [монографія]. – К., 1980.

19. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К., 1987.
20. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К., 1988.
21. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К., 1992.
22. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К., 1993.
23. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К., 1983.
24. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. члена-кор. НАН України І. Вихованця. – К., 2004.
25. Глазова О. П. Українська орфографія : навч. посібн. / О. П. Глазова. – Харків, 2004.
26. Глазова О. П. Українська пунктуація : навч. посібн. / О. П. Глазова. – Харків, 2004.
27. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові : монографія / Г. М. Гнатюк. – К., 1982.
28. Голянич М. Внутрішня форма слова і дискурс : монографія / Марія Голянич. – Івано-Франківськ, 2008.
29. Горецький П. Й. Історія української лексикографії : монографія / П. Й. Горецький. – К., 1963.
30. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська / Ін-т мовознавства; відп. ред. І. Р. Вихованець. – К., 1991.
31. Городенська К. Сполучники української мови : монографія / К. Г. Городенська. — К., 2010.
32. Горпинич В. О. Географічні назви в українській мові: складні питання словозміни, творення, правопису та наголошення : посібн. / В. О. Горпинич, Т. Р. Антонюк. – Дніпропетровськ; К., 1999.
33. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999.
34. Горпинич В. О. Українська морфологія : навч. посібн. / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 2002.
35. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці, 1999.
36. Гуйванюк Н. В. Співвідношення об'єктивної та суб'єктивної модальності в реченні : навч. посібник / Н. В. Гуйванюк, В. А. Чолкан. – Чернівці, 1997.
37. Гуйванюк Н. В. Синтаксис неповного речення. Еквіваленти речень : навч.-метод. посібн. / Н. В. Гуйванюк, А. М. Агафонова, С. Т. Шабат-Савка. – Чернівці, 2007.

38. Гуйванюк Н. В. Українська мова : Схеми. Таблиці. Тести (Рекоменд. Міністерством освіти і науки України як навч. посібник для студентів вищих навч. закладів) / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кардашук, О. В. Кульбабська. – Львів, 2005.

39. Гуйванюк Н. В. Складні ускладнені речення: Теоретично-практичний блок (Рекоменд. Міністерством освіти і науки України як навч. посібник для студентів вищих навч. закладів) / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська. – Чернівці, 2003.

40. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення: еквіваленти речення) : [монографія] / П. С. Дудик. – К., 1973.

41. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення: Синтаксис. Речення. Класифікація речень. Односкладні речення. Неповні речення. Еквіваленти речення : навч. посібн. із навч.-контр. завд., вправами. – Вінниця, 1999.

42. Дудик П. С. Просте ускладнене речення : [підручник] / П. С. Дудик. – Вінниця, 2002.

43. Дятчук В. В. Семантична структура і функціонування лексики української мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К., 1983.

44. Етимологія української мови : навч. посібн. для вищих навч. закл. / О. І. Потапенко, Л. П. Кожуховська, Л. Е. Довбня та ін. – 2-е вид. доп. і випр. – К., 2003.

45. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика : монографія. – К., 1982.

46. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посібн. / Т. Є. Єщенко. – К., 2009.

47. Жайворонк В. Українська етнолінгвістика : нарис / Віталій Жайворонк. – К., 2007.

48. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова : [підручник] / М. А. Жовтобрюх / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 1984.

49. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної літературної української мови : [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – Ч. I. – К. : Вища шк., 1972.

50. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк, 1996.

51. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : у 2-х ч. / А. П. Загнітко. – Ч. I. – К. : ІЗМН, 1996.

52. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2001.

53. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2006.

54. Загнітко А. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум : науково-навч. посібн. / Анатолій Загнітко. – Донецьк, 2006.

55. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2006.
56. Заборна М. Просте речення. Складні випадки аналізу : навч. посібн. для студ. вищих пед. навч. закл. / Марія Заборна. – Тернопіль, 2002.
57. Іваненко З. І. Система приєднаних конструкцій адвербіального значення : [монографія] / З. І. Іваненко. – К., 1981.
58. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові : [підручник] / Н. Л. Іваницька. – К., 1986.
59. Іваницька Н. Л. Синтаксис простого речення: Складні випадки аналізу : навч. посібн. / Н. Л. Іваницька. – К., 1989.
60. Історія української мови. Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін. – К., 1983.
61. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення : [підручник] / Л. О. Кадомцева. – К., 1985.
62. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посібн. / М. У. Каранська – К., 1995.
63. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови : навч. посібн. / Ю. О. Карпенко. – Одеса, 1996.
64. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української мови: будова та реалізація : монографія / Є. А. Карпіловська. – К. 1999.
65. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови : навч. посібн. / Н. Ф. Клименко. – К., 1998.
66. Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови : навч. посібн. / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К., 1998.
67. Клименко Н. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики : монографія / Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. І. Савченко. – К., 1982.
68. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові : монографія / Н. Ф. Клименко. – К., 1984.
69. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К., 2008.
70. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Львів, 1958. – Ч. 1. – Львів, 1961. – Ч. 2.
71. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови : підручник / А. П. Коваль. – Вид. 3. – К., 1987.
- Козачук Г. О. Практичний курсу української літературної мови : навч. посібн. для вузів / Г. О. Козачук, Н. Г. Шкурятяна. – К., 1993.
72. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – К., 1999.
73. Кочерган М. П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. – Львів, 1980.

74. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : навч. посібн. / Марія Крупа. – Тернопіль, 2005.
75. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. – 2-е вид. – Ч. II. – К. : Рад. шк., 1965.
76. Орфоепія сучасної української мови: модульний курс : [навч. посібник] / О. В. Кульбабська, Ю. М. Пацаранюк. – Чернівці, 2007.
77. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст. : бібліографічний покажчик / Т. Кульчицька. – Львів, 1999.
78. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / І. К. Кучеренко / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Вид. 2-ге, уточн. й доп. – Вінниця, 2003.
79. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація : монографія / Ж. В. Колоїз. – К., 2007.
80. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : підручник. – К., 1983.
81. Леута О. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / Олександр Леута. – К., 2008.
82. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична структура української мови / Л. А. Лисиченко. – Харків, 1997.
83. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української літературної мови : підручник / Л. А. Лисиченко. – Харків, 1976.
84. Лінгвістичний аналіз : практикум / за ред. Г. Р. Передрій. – К., 2009.
85. Мала філологічна енциклопедія : [довідник] / укл. : О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007.
86. Марко В. П. Аналіз художнього твору : навч. посібн. / В. П. Марко. – К., 2013.
87. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові : монографія / І. Г. Матвіяс. – К., 1974.
88. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К., 2003.
89. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К., 1966.
90. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк, 2004.
91. Мойсієнко А. К. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис простого ускладненого речення : [підручник] / А. К. Мойсієнко. – К., 2006.
92. Морфемна структура слова / [відп. ред. М. М. Пешак]. – К., 1979.
93. Москаленко Н. А. Українська сучасна літературна мова: Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз : навч. посібн. / Н. А. Москаленко, М. М. Фащенко, Ф. Н. Смагленко. – Київ-Одеса, 1980.
94. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : монографія / Василь Ожоган; НАН України, Ін-т української мови. – К., 1997.

95. Плющ М. Я. Граматика української мови в таблицях : навч. посібн. / М. Я. Плющ, Н. Я. Грипас. – К., 2004.
96. Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови : підручник. – 3-тє вид., перероб. і доповн. / Олександр Пономарів. – Тернопіль, 2000.
97. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К., 2001.
98. Русанівський В. М. Структура українського дієслова : [монографія] / В. М. Русанівський. – К., 1971.
99. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К., 1988.
100. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики: аналітичний огляд / О. О. Селіванова. – К., 1999.
101. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава, 2006.
102. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / Олена Селіванова. – Полтава, 2008.
103. Селіванова О. Нариси з української фразеології: психокогнітивний та етнокультурний аспекти : монографія / Олена Селіванова. – Київ–Черкаси, 2004.
104. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : навч. посібн. для студ. філол. ф-тів ун-тів / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К., 1994.
105. Словотвір сучасної української мови : [підручник] / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К., 1979.
106. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг / Леся Ставицька. – К., 2005.
107. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності в структурі словосполучення та речення / М. І. Степаненко. – К., 1997.
108. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ столїття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – 2-ге вид., переробл. – К., 2005.
109. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. А. П. Грищенко. – К., 1997.
110. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / керівник авт. колективу А. П. Медушевський. – К., 1975.
111. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / за ред. М. Я. Плющ. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К., 2000.
112. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. – 1969.
113. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969.
114. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1972.

115. Сучасна українська літературна мова. Фонетика / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969.
116. Сучасна українська мова : [підручник] / за ред. О. Д. Пономарева. – К., 1994.
117. Сучасна українська мова : [підручник] / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – 3-тє вид., стереотип. – К., 2001.
118. Сучасна українська мова: Синтаксис : [навч. посібн.] / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К., 2005. – 270 с.
119. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика : [підручник] / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бовдаренко. – К., 2010.
120. Сучасна українська мова: Морфологія. Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бовдаренко. – К., 2010.
121. Ткаченко Є. М. Українська мова: Пунктуація: правила, вправи, диктанти : навч. посібн. / Є. М. Ткаченко. – Харків : Консум, 2001.
122. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія : [підручник] / Н. І. Тоцька. – К., 1981.
123. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібн. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К., 2007.
124. Українська мова : [енциклопедія]. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004.
125. Українська мова : тестові завдання : навч. посібн. / за ред. М. Л. Микитин-Дружинець. – К., 2010.
126. Український правопис. – 4-е вид., випр. і доп. – К., 1993.
127. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик. – Львів, 2000.
128. Хміль Ф. І. Ділове спілкування : навч. посібн. / Ф. І. Хміль. – К., 2004.
129. Хрустик Н. М. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір: Практикум : навч. посібн. для студ. філолог. спец. вузів / Н. М. Хрустик, Л. І. Хаценко ; відп. ред. : О. І. – Одеса, 2005.
130. Шевченко Л. Ю. Сучасна українська літературна мова : довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко; за ред. О. Д. Пономарева. – К., 1996.
131. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем : [монографія] / В. А. Широков. – К., 2004.
132. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / І. Б. Штерн. – К., 1998.
133. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К., 2004.
134. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові : [монографія] / К. Ф. Шульжук. – К., 1986.
135. Ющук І. П. Українська мова : підручник / І. П. Ющук. – К., 2003.

136. Яцимирська М. Т. Сучасна українська мова. Пунктуація : навч. посібн. / М. Т. Яцимирська. – Львів, 2002.

137. Яшенкова О. В. Основи теорії комунікації : навч. посібн. / О. В. Яшенкова. – К., 2011.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ КОРПУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Алексієнко Л. А. Граматичний словник українських дієслів : у 2-х ч. / Л. А. Алексієнко, І. В. Козленко. – К., 1998–2000.
2. Аркушин Г. Словник евфемізмів / Г. Аркушин. – Луцьк–Люблін, 2005.
3. Батюк Н. О. Фразеологічний словник : на допомогу вчителю. – К., 1996.
4. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К., 2007.
5. Башнякова Н. П. Російсько-український словник синонімів / Н. П. Башнякова, Г. П. Вишневецька, Г. М. Пилинський, Л. О. Родніна та ін. / за ред. М. Пилинського. – К., 1995.
6. Белей Л. Словник старослов'янсько-український / Любомир Белей, Олег Белей. – Львів, 2001.
7. Бирик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт ; за ред. Л. О. Пустовіт. – К., 1998.
8. Бурячок А. А. Словник українських рим / А. А. Бурячок, І. І. Гурин. – К., 1979.
9. Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови / А. А. Бурячок. – Вид. 2, допрац. – К., 2002.
10. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови / Н. П. Бутенко. – Львів, 1979.
11. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко. – Львів, 1989.
12. Бучко Д. Словник української ономастичної термінології / Дмитро Бучко, Наталія Ткачова. – Харків, 2012.
13. Ващенко Л. О. Тлумачний словник-мінімум української мови / Л. О. Ващенко, О. Т. Єфімов. – К., 2000.
14. Ващенко В. С. Синонімічний словник-мінімум української мови / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1972.
15. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., 2003.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., 2003.
17. Ганич Д. Словник лінгвістичних термінів / Д. Ганич, І. Олійник. – К., 1985.
18. Годована М. П. Словник-довідник назв осіб за видом діяльності / М. П. Годована. – К., 2009.

19. Головащук С. І. Українське літературне слововживання : словник-довідник / С. І. Головащук. – К., 1995.
20. Горбач О. Арго в Україні / Олекса Горбач. – Львів, 2006.
21. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники / Городенська К. Г. – К., Херсон, 2007.
22. Горпинич В. О. Словник географічних назв України (Топоніми та відтопонімні прикметники) : близько 25 000 слів / В. О. Горпинич. – К., 2001.
23. Граматичний словник української літературної мови : словозміна / В. І. Критська, Т. І. Недозим, Л. В. Орлова та ін. – К., 2011.
24. Гринчишин Д. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – К., 2004.
25. Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. – К., 1986.
26. Грінченко Б. Словарь української мови / Зібрала ред. журн. „Киевская старина” / Борис Грінченко. – К., 1997.
27. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів / О. І. Дей. – К., 1969.
28. Демська О. Словник омонімів української мови / О. Демська, І. Кульчицький. – Львів, 1996.
29. Деркач П. Короткий словник синонімів української мови / П. Деркач. – К., 1960.
30. Жайворонок В. Велика чи мала літера : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К., 2004.
31. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К., 2006.
32. Загнітко А. П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк, 2007.
33. Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. / укл. Г. В. Болдирев, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко та ін.; редкол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. – Т. I. – 1982; Т. II. – 1985; Т. III. – 1989.
34. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 2001.
35. Івченко А. О. Орфографічний словник української мови. – Харків: Фоліо, 2001. – 528 с.
36. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови / А. О. Івченко. – Харків, 2001.
37. Інверсійний словник української мови / укл. : С. П. Бевзенко, О. І. Бондар, З. І. Волосевич та ін. / відп. ред. С. П. Бевзенко. – К., 1985.
38. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К., 2001.

39. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – К., 1995.
40. Карачун В. Я. Орфографічний словник наукових і технічних термінів : понад 30 000 слів / В. Я. Карачун. – К., 1999.
41. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови / Є. А. Карпіловська. – К., 2002.
42. Карпіловська Є. А. Активні ресурси сучасної української номінації : ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко та ін. – К., 2013.
43. Клименко Н. Ф. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. – К., 1998.
44. Коваль А. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми, літературні цитати, образні вислови / А. Коваль, В. Коптілов. – Вид. 2-е перероб. і доп. – К., 1975.
45. Коваль А. Крилате слово : довідкове вид. / А. Коваль. – К., 1983.
46. Коваль А. П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К., 2001.
47. Коломієць М. П. Словник іншомовних слів / М. П. Коломієць, Л. П. Молодова. – К., 1998.
48. Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський; за ред. М. М. Пилинського. – К., 1985.
49. Коломієць М. П. Словник фразерлогічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський; за ред. В. О. Винника. – К., 1988.
50. Короткий тлумачний словник української мови / за ред. Д. Г. Гринчишина. – К., 1988.
51. Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів / М. Кочерган. – К., 1997.
52. Кротевич Є. Словник лінгвістичних термінів / Є. Кротевич, Н. Родзевич; за заг. ред. Є. В. Кротевича. – К., 1957.
53. Культура мови на щодень / авт. кол. : Н. Я. Дзюбишина-Мельник, Н. С. Дужик, с. Я. рмоленко та ін. – К., 2000.
54. Ленець К. В. Короткий російсько-український словник контрастивної лексики / К. В. Ленець, Л. О. Ставицька. – К., 2002.
55. Лучик А. А. Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова / А. А. Лучик. – К., 2004.
56. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України : 3700 географічних назв / В. В. Лучик. – К., 2014.
57. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / А. П. Мартинюк. – Харків, 2012.
58. Мацько Л. І. Російсько-український та українсько-російський словник: Відмінна лексика / Л. І. Мацько та ін. – К., 1996.

59. Мовчун Л. В. Правопис і будова слова : словник для учнів : понад 10600 слів / Л. В. Мовчун. – К., 2006.
60. Морфемний словник : близько 36 000 слів / укл. : Л. М. Полюга. – К., 1983.
61. Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії / О. І. Нечитайло. – К., 1987.
62. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х томах / укл. : В. В. Яременко, О. Сліпушко. – К., 2004.
63. Нові слова та значення : словник / укл. : Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К., 2009.
64. Обернений частотний словник сучасної художньої прози. – К., 1998.
65. Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924.
66. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К., 1991.
67. Орфографічний словник української мови / укл. : С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К., 1999.
68. Орфоепічний словник української мови : у 2-ох т. / укл. : М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун. – К., 2001.
69. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний. – Вид. 2-е, випр. – К., 1964.
70. Погрібний М. Орфоепічний словник (А–Я) / М. Погрібний. – К., 1984.
71. Полюга Л. М. Морфемний словник : близько 45 000 слів / Л. М. Полюга. – К., 2009.
72. Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / Л. М. Полюга; за ред. Л. С. Паламарчука. – 2-ге вид., доп. і випр. – К., 1999.
73. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови / Л. М. Полюга. – К., 2001.
74. Пономарів О. Д. Фонема Г та Г' : словник і коментар. – К., 1997.
75. Пустовіт Л. О. Словник іншомовних слів та термінологічних словосполучень / Л. О. Пустовіт. – К., 2000.
76. Редько Ю. Сучасні українські прізвища : словник-довідник / Ю. Редько. – К., 1966.
77. Російсько-український словник / за ред. д. філол. наук., проф. В. В. Жайворонка. – К., 2003.
78. Російсько-український словник іншомовних слів / укл. : Т. П. Мартиняк; за ред. проф. А. П. Яреценка. – Харків, 1999.
79. Русско-украинский словарь синонимов / под. ред. Н. Н. Пилинського. – К., 1995.
80. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К., 1995.

81. Скрипник Л. Г. Власні імена людей : словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська; за ред. В. М. Русанівського. – К., 1996.
82. Сліпушко О. Словник іншомовних слів: Слова та словосполучення / О. Сліпушко. – К., 2007.
83. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці, 2005.
84. Словник гідронімів України / укл. : І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін. – К., 1979.
85. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1985.
86. Словник іншомовних слів : 10 000 слів / укл. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К., 2000.
87. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних сполучень / укл. Л. О. Пустовіт, С. І. Скопенко, Г. М. Сюта, І. В. Цимбалюк. – К., 2000.
88. Словник лінгвістичних термінів / укл. : Левицький В. В., Іваницька М. Л., Іваницький Р. В. – Чернівці, 1996.
89. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3-х т. – Харків, 1978–1979.
90. Словник мови Шевченка : у 2-х т. / ред. кол. : В. С. Ващенко (відп. ред.) та ін. – К., 1964.
91. Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / гол. ред. Лук'янюк К. М.; укл. : Бабич Н. Д., Колесник Н. С., Лук'янюк К. М. та ін. – Чернівці, 2002.
92. Словник синонімів української мови : у 2-х томах / А. А. Бурячок, Г. М. Гратюк, С. І. Головащук та ін. – К., 1999–2000.
93. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка та ін. – Вид. 3-є. – К., 2005.
94. Словник скорочень в українській мові : понад 21 000 скорочень / укл. : Н. Д. Гула, В. В. Жайворонок, Л. П. Жарова та ін.; за ред. Л. С. Паламарчука. – К., 1988.
95. Словник сполучуваності слів української мови : найуживаніша лексика / укл. : Сахно І. П., Сахно М. М. – Дніпропетровськ, 1999.
96. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х т. / ред. колегія : Л. Л. Гумецька (голова) та ін. – К., 1977–1978.
97. Словник труднощів української мови : біля 15 000 слів / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. М. Пазак та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 1989.
98. Словник українських морфем : близько 40 000 слів / Л. М. Полюга. – Львів, 2001.
99. Словник української мови : у 11-ти т. – К., 1970–1980.
100. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / ред. Д. Гринчишин (відп. ред.), У. Єдлінська, Л. Полюга та ін. – Вип. 9. – Львів, 1983–2002.

101. Словник української мови : у 20-ти т. / Український мовно-інформаційний фонд НАН України; за ред. В. М. Русанівського. – Т. 1–5. – К., 2010–2015.
102. Ставицька Л. Український жаргон / Леся Ставицька. – К., 2005.
103. Сучасний орфографічний словник : 50 000 слів : Для школярів, абітурієнтів, студентів, викладачів. – Харків, 2001.
104. Тлумачний словник української мови / укл. : Ковальова Т. В., Коврига Л. П. – Харків, 2002.
105. Тлумачний словник української мови / за ред. В. С. Калашника. – Харків, 2004.
106. Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом / Г. М. Удовиченко. – К., 1968.
107. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. / Г. М. Удовиченко. – К., 1984. – Т. 1; Т. 2.
108. Український орфографічний словник / укл. : М. М. Пещак та ін. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – К., 2002.
109. Український орфографічний словник: Орфографічний словник української мови : близько 143 000 слів / за ред. Л. М. Полюги. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – К., 2002.
110. Українсько-російський словник : у 6-ти т. / гол. ред. чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченко. – К., 1953–1963.
111. Фразеологічний словник української мови / укл. : В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К., 1999. – Т. I; Т. II.
112. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / за ред. Л. С. Паламарчука. – К., 1993. – Кн. 1; Кн. 2.
113. Частотний словник сучасної української художньої прози : у 2-х т. / редкол. : Н. П. Дарчук, В. І. Критська, В. С. Перебийніс (голова) та ін. – К., 1981. – Т. I; Т. II.
114. Шило Н. Російсько-український словник: термінологічна лексика / Ніна Шило. – К., 2004.
115. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків, 1993.
116. Яременко В. Новий тлумачний словник сучасної української мови / В. Яременко, О. Сліпушко; за ред. В. Бусла. – К., 1998.
117. Яценко І. Морфемний аналіз : словник-довідник : у 2-х т. / І. Яценко; за ред. Н. Ф. Клименко. – К., 1980–1981.

ОСНОВНІ ЕЛЕКТРОННІ СЛОВНИКИ

Словник іншомовних слів. – <http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml>

Український лінгвістичний портал. – <http://ulif.org.ua>

Онлайн-словники компанії „Медіалінгва” на Meti. Англійська, французька, німецька, італійська, іспанська мови: понад 25 тематичних словників. – <http://multilex.meta.ua/>

Словник „Весна” (українсько-білорусько-польсько-російсько-англійський тлумачний словник). Граматика української мови. – <http://www.slovnyk.org.ua/>

Словники й енциклопедії в онлайн режимі. – <http://dic.acade-mic.ru/>

Я розмовляю українською. Словник „Антисуржик”. – <http://www.arkas-proswita.iatp.org.ua/>

Українські онлайн словники. Лінгвістичні мовні ресурси та розваги. „CyberMova logo” – англійсько-український, англійсько-український Про, українсько-англійський словники. – <http://Nn-gresua.tripod.com/>

Українські неологізми. (Сайт присвячений проблемі засвоєння нових термінів в українській мові). – <http://words.volyn.net/>

Українсько-польський Інтернет-словник. – <http://www.slovnyk.free.komrel.net/>

Словник української мови в 11 томах / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. – Київ: Наукова думка, 1970–1980. Онлайн: inmo.org.ua і sum.in.ua.

Словник української мови: у 20-ти т. / Український мовно-інформаційний фонд НАН України; за ред. В. М. Русанівського. – К.: Наукова думка, 2010. – Т.1. А – Б. – 911 с. (Онлайновий доступ до першого тому (необхідна реєстрація)).

Словники на сайті Мова (Лінгвістичний портал) <http://www.mova.info/Page.aspx?l1=61>

Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ) на сайті *Словопедія*

Вікісловник uk.wiktionary.org Прямий доступ до українського Вікісловника

Всесвітній словник української мови на сайті worldwidedictionary.org

КРИТЕРІЙ ТА ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ (ESTS)

„Відмінно” (А) – студент вільно й у повному обсязі володіє програмовим матеріалом курсу, уміє безпомилково визначити фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні явища сучасної української мови, пояснити граматичні особливості; вміє аналізувати мовні й позамовні явища, закономірності, порівнює, систематизує, конкретизує їх; робить власні висновки на ґрунті спостережень, моделює мовні і позамовні поняття та закономірності; прогнозує подальший розвиток мовних явищ; переносить раніше вивчені знання й уміння в нову ситуацію; самостійно обирає аспект запропонованої теми, висловлює власну позицію, наводить приклади, аргументи, ілюструє відповідь власними прикладами; володіє нормами української літературної мови; усне та письмове висловлювання студента вирізняється стильовою виразністю та комунікативною доцільністю.

„Добре” (В) – студент вільно й у повному обсязі володіє програмовим матеріалом мовознавчих курсів, уміє безпомилково визначити фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні явища сучасної української мови, пояснити процеси, що в ній відбуваються; вміє аналізувати мовні й позамовні явища, закономірності, порівнює, систематизує, конкретизує їх; робить власні висновки на ґрунті спостережень, моделює мовні та позамовні поняття та закономірності; прогнозує подальший розвиток мовних явищ; переносить раніше вивчені знання і вміння в нову ситуацію; обирає самостійно аспект запропонованої теми, висловлює власну позицію, наводить приклади, аргументи, ілюструє відповідь власними прикладами; володіє нормами української літературної мови; усне та письмове висловлювання студента вирізняється стильовою виразністю та комунікативною доцільністю. Студент добре володіє теоретичним матеріалом, але під час конкретного аналізу допускає незначні неточності, які не впливають на загальний результат; окремі похибки та неточності, які не впливають на загальну стрункність знань і свідчать про розуміння теоретичного і практичного матеріалу.

„Добре” (С) – студент загалом володіє програмовим матеріалом курсу, уміє визначити фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні явища сучасної української мови, пояснити процеси, що в ній відбуваються; за аналізу мовних й позамовних явищ допускає окремі незначні помилки; моделює мовні та позамовні поняття, явища та закономірності, проте власні висновки на ґрунті спостережень викликають труднощі; не завжди послідовно застосовує раніше засвоєні знання в новій ситуації; допускає окремі неточності у термінології, окремі похибки у доборі ілюстративного матеріалу; мовлення студента відзначається деякими порушеннями літературних норм

української мови. Але загалом студент добре володіє теоретичним матеріалом, під час конкретного аналізу допускає незначні неточності, які не впливають на загальний результат; окремі похибки і неточності, які свідчать про розуміння студентом теоретичного і практичного матеріалу.

„Задовільно” (D) – студент досить загально володіє програмовим матеріалом курсу, уміє визначити деякі фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні явища сучасної української мови, але не вміє пояснити процеси, що в ній відбуваються; за аналізу мовних й позамовних явищ допускає серйозні помилки; не завжди послідовно застосовує раніше засвоєнні знання в новій ситуації; неточності у термінології, помилки у доборі ілюстративного матеріалу, не вміє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між мовними явищами. Мовлення студента відзначається порушеннями літературних норм української літературної мови. Студент поверхово володіє теоретичним матеріалом, під час конкретного аналізу допускає помилки; неповно розкриває спеціальні питання, закономірності, не зовсім точно трактує поняття і терміни. Практичний аналіз тексту виконує взагалі правильно, однак допускає суттєві неточності. Загалом студент володіє мінімальними знаннями, які дають змогу в майбутньому виконувати свої фахові функції.

„Задовільно” (E) – студент поверхнево володіє програмовим матеріалом курсу, уміє визначити деякі фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні явища сучасної української мови, але не вміє пояснити процеси, що в ній відбуваються; аналіз мовних й позамовних явищ викликає труднощі; не вміє застосувати раніше засвоєні знання в новій ситуації; плутається у термінології, допускає грубі помилки у доборі ілюстративного матеріалу, не вміє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між мовними явищами. Мовлення студента відзначається грубими порушеннями літературних норм української мови; практичний аналіз мовного матеріалу виконує, однак допускає суттєві неточності і грубі фактичні помилки. Загалом студент володіє мінімальними знаннями, які дають змогу в майбутньому виконувати свої фахові функції.

„Незадовільно з можливістю перездачі” (F_x) – студент поверхово володіє програмовим матеріалом курсу, не уміє визначити деякі фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні явища сучасної української мови, пояснити процеси, що в ній відбуваються; аналіз мовних й позамовних явищ не виконує; не вміє застосувати раніше засвоєні знання в новій ситуації; допускає грубі помилки у доборі ілюстративного матеріалу, не вміє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між мовними явищами; мовлення студента відзначається грубими порушеннями літературних норм української мови. Студент не володіє термінологією, не розуміє значень конкретних теоретичних і практичних питань. Обсяги теоретичних знань і практичних навичок такого студента не достатні для виконання фахових обов'язків.

„Незадовільно з обов’язковим повторним курсом” (F) – студент демонструє повне незнання програмового матеріалу; потребує повторного вивчення курсу.

ДЕРЖАВНА ПІДСУМКОВА АТЕСТАЦІЯ З МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вступні зауваги

Методика навчання української мови – один із профільних предметів на факультетах української філології вищих навчальних закладів, який теоретично і практично готує студентів до професійної діяльності вчителя української мови в середній школі та інших навчальних закладах.

Курс методики української мови покликаний:

а) формувати в майбутніх учителів національне свідоме ставлення до української мови як рідної та державної, розуміння її значення як предмета шкільного навчання і засобу вивчення інших предметів;

б) збагачувати майбутніх учителів знаннями у сфері методики української мови, на основі яких вони могли б домагатися свідомого і міцного засвоєння учнями програмового матеріалу з української мови, ефективно організовувати навчальну діяльність школярів із цього предмета, формувати пізнавальну самостійність учнів;

в) формувати у студентів професійно-методичні вміння;

г) навчати студентів, майбутніх учителів, самостійно працювати з навчально-методичною літературою;

д) стимулювати науково-методичну творчість студентів, прагнення вдосконалювати свою педагогічну освіту, прищеплювати творче ставлення до вчительської праці.

Традиційно зміст курсу методики мови охоплює такі розділи: методика української мови як наука; загальні питання навчання української мови в школі (цілі, зміст, принципи, методи навчання, типи і структура уроків); методика вивчення окремих розділів курсу (методика вивчення фонетики та орфоєпії, лексики, словотвору і граматики, орфографії і пунктуації, стилістики і розвитку зв'язного мовлення учнів); методика позакласної роботи.

Професійна підготовка вчителів української мови і літератури можлива за умови глибокого розуміння студентами мети і змісту навчання української мови в школі, умов мотиваційного забезпечення навчальної діяльності з цього предмета та її успішної організації, формування пізнавальної самостійності учнів. У програмі з рідної мови для загальноосвітніх навчальних закладів зазначено, що „основна мета її вивчення в середніх навчальних закладах України полягає у формуванні національного свідомого, духовно багатого мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови – її стилями, формами,

жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (слухання, читання, говоріння, письмо)».

Відповідно до поставленої мети в шкільній програмі передбачає розв'язання таких завдань на сучасному етапі реформування навчання української мови в основній і старшій ланці середньої школи: виховання потреби у вивченні рідної мови (насамперед мовленнєвої потреби, про що пишуть як психологи, так і методисти); формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів через прилучення через мову до культурних надбань рідного народу й людства; вироблення в школярів умінь та навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях під час сприймання, відтворення і створення власних висловлювань із дотриманням українського мовленнєвого етикету; засвоєння учнями базових орфоепічних, граматичних, лексичних, правописних, стилістичних умінь і навичок; ознайомлення учнів з мовною системою як основною для формування мовних і мовленнєвих умінь та навичок. Ці завдання зумовлюють поєднання в навчальному процесі чотирьох змістових ліній мовного курсу – культурологічної, комунікативної, лінгвістичної, діяльнісної.

Зорієнтуватися в новітньому методичному просторі студенту-бакалавру допоможе другий розділ пропонованого видання, у якому систематизовано та узагальнено теоретичний і практичний матеріал із методики викладання української мови. У ньому увиразнено роль і завдання вивчення цього базового курсу; акцентовано увагу на актуальних питаннях викладання української мови на сучасному етапі, особливостях методики вивчення в ЗНЗ фонетики, лексики, морфології, синтаксису тощо; ураховано основні професійні вміння та навички, якими мають оволодіти студенти, зокрема: вміння конкретизувати мету уроку, добирати дидактичний матеріал і відповідні методи, планувати навчальні дії; вміння реалізувати навчальні, розвивальні й виховні цілі на кожному уроці; формулювати запитання і завдання, організовувати роботу на уроках із розвитку зв'язного мовлення.

Рівень завдань, зорієнтованих на практичне застосування, варіює від легкого до поглибленого відповідно до опрацювання теоретичного матеріалу, що урізноманітнює самостійну роботу студента, робить її цікавою, дає змогу розкрити творчий потенціал. Практичні завдання, що послідовно запропоновані до кожної теми, орієнтовані на вміння випускника систематизувати вивчений матеріал, робити виважені висновки й аргументувати обрану позицію.

ПРОГРАМА З МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Методика української мови як наука і навчальна дисципліна

Предмет, зміст, цілі, структура та інші особливості курсу методики. Внесок видатних вітчизняних методистів у розвиток методичної думки. Зв'язок методики з філософією, психологією, дидактикою, мовознавством та іншими науками. Урахування вікових і індивідуальних можливостей учнів, психологічні особливості навчальної діяльності учнів. Мова і література в школах нового типу та ВНЗ. Методи дослідження: теоретичний аналіз літератури; вивчення досвіду роботи школи, цілеспрямовані спостереження за діяльністю учнів, моделювання навчального процесу, різні види експерименту, анкетування, індивідуальні бесіди. Актуальні проблеми сучасної методичної науки.

Загальні питання навчання української мови у школі. Українська мова як предмет навчання в школі. Освітнє значення української мови як навчального предмета. Мета і зміст навчання української мови в школі. Види знань, умінь і навичок з української мови. Психологічні і психолінгвістичні основи навчання української мови. Основні нормативні документи, на які спирається методика навчання української мови: Державний стандарт, Концепція навчання української мови, Програми з української мови. Навчання української мови в умовах реформування освіти.

Принципи навчання української мови. Реалізація загально-дидактичних принципів у навчанні української мови. Принципи науковості і доступності; тісного взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку учнів у навчальному процесі; принцип діяльнісного підходу до навчального процесу, принцип мотиваційного забезпечення навчальної діяльності, принцип міжпредметних зв'язків, принцип операційності у вивченні мови. Власне методичні принципи навчання української мови.

Засоби навчання української мови. Підручник як провідний засіб навчання. Особливості чинних підручників з української мови. Реалізація в підручнику принципів і цілей навчання. Засоби унаочнення, їхні види. Технічні засоби в навчанні мови. Комп'ютер як засіб оптимізації навчального процесу. Інші засоби навчання. Обладнання шкільного кабінету української мови.

Урок української мови. Моделювання уроку української мови як організаційної форми навчальної діяльності. Компоненти навчальної діяльності на уроках української мови. Завдання в системі уроку української мови як засіб керування навчальною діяльністю учнів. Функції навчальних

завдань на уроках української мови та шляхи їх реалізації. Види завдань. Роль дидактичного матеріалу в реалізації функцій навчальних завдань. Текст як засіб органічного поєднання культурологічного, комунікативного, лінгвістичного і діяльнісного компонентів змісту уроку української мови. Структура уроку. Проблема структури уроку в науково-методичній літературі. Варіантність структури уроку. Структура і тип уроку. Інтегровані уроки, їх значення. Аналіз уроку.

Планування навчального процесу з української мови: календарні, тематичні і поурочні плани, технологічні карти уроку.

Методи навчання української мови. Метод як одна з головних категорій методики. Проблема методів і їх класифікації в науковій літературі. Основні напрями навчальної діяльності учнів на уроках української мови та їх методичне забезпечення. Організація діяльності учнів, спрямованої на сприймання та осмислення навчального матеріалу у процесі його викладання учителем. Організація частково-пошукової діяльності учнів (евристична бесіда). Організація самостійного засвоєння учнями знань шляхом вивчення параграфа підручника. Організація самостійного осмислення учнями навчального матеріалу у процесі спостережень над мовою і мовленням. Організація відтворення учнями одержаних знань (відтворювальна бесіда, зв'язне висловлювання учнів на лінгвістичну тему). Організація операційної діяльності учнів, спрямованої на застосування одержаних знань і формування навчально-мовних, правописних і комунікативних умінь. Організація процесів сприймання, відтворення і продукування учнями усного і писемного мовлення, збагачення учнів мовними засобами та формування нормативного мовлення. Системне використання методів навчання на уроках української мови.

Формування пізнавальної самостійності школярів у вивченні рідної мови. Система роботи над розвитком уміння школярів самостійно здійснювати пізнавальну та практичну діяльність у сфері рідної мови. Організація процесу здобування учнями досвіду опанування предметних знань і вмінь, досвіду застосування знань та здійснення за їх допомогою самостійної діяльності у сфері мови й мовлення. Оволодіння способами роботи з теоретичним і практичним матеріалом, способами засвоєння знань і способами їх застосування, перетворення мовних і мовленнєвих знань у способи дії.

Організація перевірки знань учнів та умінь і навичок з української мови. Види і способи перевірки знань, умінь і навичок учнів. Тестування у процесі вивчення української мови.

Методика мовленнєвого розвитку учнів

Мовленнєвий розвиток учнів як методична проблема. Мовлення як діяльність. Питання мовленнєвого розвитку учнів в історії методичної науки. Основні види мовленнєвої діяльності і мовленнєвих умінь. Слухання й

читання, їх види. Говоріння і письмо. Збагачення учнів мовними засобами та формування нормативного мовлення як складники мовленнєвого розвитку.

Понятійна та операційна основа роботи над формуванням мовленнєвих умінь. Монологічне і діалогічне мовлення. Текст, його структура. Комунікативна спрямованість тексту. Види зв'язку між складниками тексту, мовні засоби вираження міжфразового зв'язку. Типові помилки в побудові текстів. Типи мовлення. Змістові і функціональні відмінності між розповіддю, описом, роздумом. Структурні та мовні особливості кожного типу висловлювання. Поєднання різних типів мовлення у структурі текстів. Стили мовлення. Функції висловлювань. Функціональні стилі. Жанри різних стилів мовлення. Засоби створення стильового колориту тексту. Нейтральні і стилістично забарвлені мовні засоби. Стилійстичне оформлення висловлювання кожного типу, його залежність від призначення тексту. Засвоєння учнями основних понять та способів дії як основа роботи над формуванням монологічного мовлення учнів. Навчання діалогічного мовлення. Діалог як форма повсякденного спілкування, інші різновиди діалогів. Репліки учасників діалогу. Мовні особливості реплік.

Переказ у системі роботи над формуванням мовленнєвих умінь. Значення переказу як виду роботи. Добір текстів до переказу. Види переказів, значення та особливості проведення кожного з них. Підготовка до переказу. Лінгвістичний аналіз тексту під час підготовки докладного переказу.

Твір як вид роботи над формуванням мовленнєвих умінь. Значення твору як виду роботи. Види творів. Взаємозв'язок переказів і творів у системі формування мовленнєвих умінь. Підготовка до твору. Робота над змістом мовлення. Робота над планом. Робота над мовним оформленням твору.

Оформлення ділових паперів. Документи з високим і низьким рівнем стандартизації. Реквізити документів. Мовні кліше у ділових паперах.

Опрацювання газетних жанрів. Суспільне значення виступів у періодичній пресі. Інформаційна замітка, замітка на дискусійну тему, стаття на морально-етичну тему, інші жанри.

Українська мова в школах нового типу

Виховання в учнів властивостей нормативного мовлення. Формування в учнів поняття про властивості вправного мовлення. Правильність як відповідь чинним мовним нормам та формування нормативного мовлення в учнів. Навчання школярів свідомого вибору з-поміж синонімічних і співвідносних засобів мови тих, що найбільше сприяють вираженню змістової інформації та реалізації комунікативних цілей у конкретній ситуації спілкування з метою досягнення точності мовлення. Засвоєння учнями лінгвістичних засобів, що сприяють точності мовлення. Навчання школярів логічного викладу думок у різних типах і стилях мовлення. Оволодіння школярами основними мовними засобами виразного мовлення. Формування в учнів поняття про багатство

мови, вираження змістової інформації, доречність добру й організації засобів мови, що роблять мовлення відповідними до ситуації.

Формування в учнів мовленнєвого етикету. Мовленнєвий етикет як одна з форм мовленнєвої діяльності та методична проблема. Теоретичні засади формування мовленнєвого етикету. Засвоєння учнями правил мовленнєвого етикету в процесі навчання української мови. Навчання школярів висловлюванням на лінгвістичну тему. Висловлювання на лінгвістичну тему в шкільних підручниках. Аналіз учнівських висловлювань на лінгвістичну тему. Формування в школярів умінь структурувати різні типи висловлювань на лінгвістичну тему. Навчання школярів доповіді та інших видів публічних виступів. Навчання доповіді як соціальна та методична проблема. Умінь, необхідні для підготовки й виголошення доповіді. Учнівська доповідь як мовний витвір. Основні етапи навчання доповіді. Введення поняття про доповідь як різновид усного й писемного мовлення. Підготовка доповіді. Виголошення доповіді та її аналіз. Добір дидактичного матеріалу для навчання доповіді та інші види публічних виступів. Взаємозв'язок мовних та позамовних засобів вираження в публічному виступі.

Методика вивчення основних розділів курсу української мови

Методика вивчення фонетики, орфоенії, графіки та орфографії. Місце розділу в шкільному курсі української мови та основні підходи до його вивчення. Практичні цілі вивчення розділу: виховання в учнів орфоепічно-правильного, фонетично-виразного мовлення; розвиток звукової культури мовлення, оволодіння учнями фонетичною нормою; формування орфоепічних навичок, вироблення вмінь і навичок правильно артикулювати фонемі, удосконалення дикції; виховання вміння володіти голосом (змінювати його за висотою, силою, темпом, тембром), збагачення учнів фонетичними засобами виразності мовлення; оволодіння навичками звуко-буквенного розбору з метою формування орфоепічних і правописних умінь, чіткого розмежування звуків і літер з метою розуміння відповідності чи невідповідності між вимовою і написанням; формування вміння розпізнавати орфограми на основі звукового аналізу; особливості вивчення фонетики, орфоенії, графіки й орфографії української мови в школах з іншою мовою навчання. Робота з орфоепічним словником. Специфіка дидактичного матеріалу для уроків фонетики.

Методика вивчення лексикології та фразеології. Зміст шкільного курсу з лексики і завдання його вивчення. Функціонально-комунікативний підхід до вивчення лексики і фразеології. Методика ознайомлення учнів з лексичним значенням слова, багатозначністю слова, прямим й переносним значенням та вживанням, із синонімами, омонімами, антонімами, архаїзмами та іншими лексичними категоріями, вивчення яких передбачає чинна програма. Методика вивчення фразеології української мови. Збагачення учнів лексични-

ми засобами мови та фразеологізмами. Вироблення навичок роботи зі словниками різних типів.

Методика вивчення будови слова й словотвору. Значення й завдання вивчення розділів „Будова слова” і „Словотвір”. Зв’язок у вивченні значущих частин слова (морфем) і способів словотворення з фонетикою, лексикою, орфографією, орфоепією. Шляхи подолання труднощів у виділенні основи (похідної і непохідної), кореня, префікса, суфікса. Розкриття значення морфем; уточнення й збагачення лексичного запасу учнів у процесі вивчення морфемної будови слова; вироблення орфографічних навичок. Практичне засвоєння способів словотвору. Морфемний, словотвірний аналіз слів.

Методика вивчення частин мови. Значення й завдання вивчення частин мови в шкільному курсі. Зв’язок вивчення частин мови з фонетикою, орфографією. Вивчення частин мови на синтаксичній основі. Наступність у вивченні частин мови. Методика вивчення загальних понять про частини мови на основі їх лексичних значень, морфологічних ознак, синтаксичної ролі, особливостей сполучуваності. Практичне формування понять „граматичне значення” і „граматична форма”. Функціонально-комунікативний підхід до вивчення частин мови, розвиток мовлення учнів у ході опрацювання розділу.

Методика вивчення орфографії. Значення орфографії та її місце в шкільному курсі української мови, завдання навчання орфографії. Короткий огляд методики вивчення орфографії. Причини орфографічних помилок, запобігання їм. Поняття про орфограму. Класифікація орфограм. Залежність навчання орфографії від принципів українського правопису. Труднощі у вивченні орфографії, шляхи їх подолання. Система роботи над орфографічними помилками. Методика виправлення, обліку та класифікація помилок. Норми й критерії оцінки орфографічних навичок учнів. Аналіз орфографічних помилок. Єдиний шкільний режим грамотного письма й культури мовлення. Робота з орфографічним словником.

Методика вивчення синтаксису. Значення й місце занять із синтаксису в шкільному курсі мови, зв’язок вивчення синтаксису з морфологією, лексикою, фонетикою, стилістикою. Взаємозв’язок комунікативного, структурного, семантичного, функціонального аспектів розгляду синтаксичних одиниць. Розвиток мовлення учнів у ході опрацювання синтаксичних тем. Методика ознайомлення з поняттями про словосполучення та речення, про зв’язки слів у словосполученнях і реченнях, про граматичну основу речень, про типи речень. Методика вивчення складного речення. Складне синтаксичне ціле як методична проблема. Робота над інтонаційним оформленням речень різних типів.

Методика вивчення пунктуації. Принципи української пунктуації. Місце пунктуації в шкільному курсі мови. Зв’язок у навчанні пунктуації з синтаксисом, розвитком мовлення і мислення учнів, з виробленням навичок виразного читання. Поняття про пунктограму. Види завдань із пунктуації. Робота над пунктуацією цілого тексту. Труднощі у вивченні окремих питань

пунктуації (розділові знаки при відокремлених членах речення, при вставних реченнях, у безсполучникових складних конструкціях тощо), способу їх подолання. Типи пунктуаційних помилок. Методика виправлення, обліку і класифікації помилок. Причини пунктуаційних помилок, запобігання їм. Виправлення помилок у пунктуаційному оформленні висловлювань.

Методика вивчення стилістики Роль і завдання стилістичної роботи. Стилiстичні поняття і методика опрацювання їх. Місце роботи зі стилістики у шкільному курсі мови. Початкове ознайомлення зі стилями. Використання як дидактичного матеріалу текстів різних стилів. З'ясування стилістичних можливостей виучуваних мовних одиниць. Види стилістичних вправ. Запобігання стилістичним помилкам і виправлення їх. Стилiстична робота в системі роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів.

Удосконалення мовлення й мовної грамотності учнів 10–12-х класів Узагальнення й систематизація знань з української мови, визначених програмою. Удосконалення мовних, мовленнєвих, стилістичних знань, умінь, навичок. Робота над мовленням у зв'язку з вивченням літератури, збагачення словника, удосконалення стилістичних навичок, спостереження над морфологічним, синтаксичними засобами вираження думки в різних мовних стилях, над найважливішими явищами орфографії й пунктуації. Розширення загальних відомостей про мову. Удосконалення навичок складання тез, конспектів, рецензій, анотацій, рефератів, підготовки публічних виступів. Аналіз творів й робота над піднесенням стилістичної, орфографічної та пунктуаційної грамотності учнів.

Позакласна робота з української мови

Значення позакласної роботи з української мови. Принципи організації позакласної роботи. Взаємозв'язок позакласної роботи з класними заняттями. Зміст позакласної роботи. Основні форми позакласної роботи: заняття мовного гуртка, проведення мовних тижнів, тематичних вечорів, читацьких конференцій, дитячих ранків на мовні теми, випуск стінгазети, виготовлення альбомів, журналів, наочних посібників, підготовка повідомлень і доповідей, підготовка виступів; виставки, мовні ігри, вікторини, конкурси, олімпіади. Елементи наукового дослідження у позакласній роботі.

Факультативні заняття з української мови. Факультативи з української мови як засіб здійснення диференційованого навчання, підвищення теоретичного і практичного рівня підготовки учнів з української мови, розвитку і поглиблення інтересу до української мови. Програми факультативних курсів. Специфіка роботи на факультативних заняттях.

СИСТЕМА ОРІЄНТИРІВ ДЛЯ САМОСТІНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ З КУРСУ „МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”

Тема. МЕТОДИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Студенти повинні усвідомити відомості про методику української мови як науку і навчальну дисципліну; самостійно працювати з навчально-методичною літературою.

Базові поняття: методика навчання української мови як наука, методика української мови як навчальна дисципліна, зв'язок лінгвометодики із суміжними дисциплінами, джерела розвитку методики мови, лінгводидактика, методи дослідження в методиці української мови, методична спадщина.

Методичні коментарі

Методика української мови – педагогічна наука, яка вивчає закономірності навчання школярів української мови, тобто зміст навчання, методи роботи вчителя, учнів, процеси засвоєння матеріалу, труднощі, ефективність рекомендованих методів і прийомів. Методика української мови, визначаючи зміст навчання, забезпечує школу навчальними програмами, підручниками та іншими посібниками; розробляє методичні посібники для вчителів і методичні вказівки для учнів; досліджує процеси засвоєння матеріалу учнями, оцінюючи на цій основі методи і прийоми.

Галузі та розділи методики української мови: методика української мови в початковій школі, середній школі, у ВНЗ; методика розвитку мовлення дітей у дитячому садку; методика української мови як рідної, як другої мови у національній школі і методика української мови для іноземців. У методиці української мови як рідної виокремлюють такі розділи: загальні питання методики; методика навчання грамоти, чи букваристика – складники методики початкового навчання; методика навчання читання; методика граматики; методика орфографії і пунктуації; методика розвитку усного та писемного мовлення учнів; методика позакласної роботи з української мови; методика факультативів. Виділяють також підрозділи: методика твору, методика словникової роботи, методика правопису ненаголошених голосних тощо.

Зв'язки методики української мови з іншими науками: з лінгвістикою – у визначенні змісту предмета, у врахуванні закономірностей функціонування мови; із педагогікою – у розробці основних освітньо-виховних завдань, спираючись на принципи і закономірності навчання; із психологією, спира-

ючись на закономірності мислення і мовлення, а також засвоєння знань, умінь і навичок, на закономірності розумового розвитку дітей, сприйняття, пам'яті та інших психічних процесів.

Методика української мови використовує методи дослідження, що їх застосовують у мовознавстві, педагогіці та в психології: спостереження, різні види експерименту (констатувальний, пошуковий, формувальний, контрольний), бесіди й анкетування, аналіз документації, узагальнення досвіду шкіл та вчителів.

Предмет методики української мови. Як і будь-яка інша наука, методика має свій предмет, тобто те, що вона вивчає. Предмет методики української мови – це процес оволодіння мовою (мовленням, письмом, читанням, граматиною, орфографією, фонетикою, орфоепією лексикою та ін.) в умовах навчання дітей у школі. Методика цікавиться змістом навчання, діяльністю вчителя та учнів; вивчає закономірності формування мовних понять, умінь і навичок мови. На відміну від психології та дидактики, методика вивчає не загальні закономірності навчання, а специфічні, пов'язані з конкретним мовним матеріалом: наприклад, закономірності формування орфографічних умінь і навичок, тенденції оволодіння синтаксисом тощо. Ураховуючи результати вивчення закономірностей навчання рідної мови, методика розв'язує свої прикладні завдання: випрацьовує такі методи і прийоми навчання, які забезпечують розв'язання виховних завдань, розвиток мислення та пізнавальної активності школярів, глибину і міцність знань, умінь, навичок.

Завдання методики української мови як науки поділяють на *фундаментальні та прикладні*. До *фундаментальних* належать дослідження процесів оволодіння учнями рідною мовою, мовленням, письмом, читанням, орфографічними навичками, системою граматичних понять, вивчення принципів і методів навчання української мови, цілей і завдань навчання, принципів відбору матеріалу для вивчення.

Прикладні завдання традиційно визначаються питаннями: *чого навчати? як навчати? чому так, а не інакше?*. „Чого навчати?” передбачає створення програм, підручників та інших посібників, які визначають зміст навчання української мови; „як навчати?” означає розробку методів, систем уроків, вправ, рекомендацій, написання методичних посібників для вчителів. Третє питання означає обґрунтування обраної методики, перевірку програм та підручників, порівняльне вивчення різних методик – методів і прийомів. Усі завдання методики взаємопов'язані: розв'язання прикладних завдань спирається на фундаментальні дослідження.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Визначте предмет і завдання методики навчання української мови як науки.
2. Яка роль рідної мови в реалізації Концепції національної освіти в Україні?
3. Розкрийте наукові основи і джерела розвитку методики навчання української мови в школі.
4. Визначте роль суміжних із лінгводидактикою дисциплін у створенні наукових основ навчання мови в школі.
5. Розкажіть про становлення і розвиток теорії та практики навчання рідної мови в Україні.
6. З'ясуйте значення наукової методики для практики навчання рідної мови в школі.
7. Яке значення має досвід педагогів-новаторів у подальшому вдосконаленні методики вивчення української мови? Розкажіть про передовий досвід навчання української мови одного з учителів-словесників.

Практичний блок

1. Підготуйте огляд посібників із методики української мови за останні три роки.
2. Порівняйте визначення методики української мови І. С. Олійника та О. М. Біляєва. Зробіть висновок, яке з них більшою мірою відповідає вимогам сьогодення.
„Методика викладання української мови як наука досліджує процес навчання української мови, розкриває закономірності засвоєння різних сторін мови, визначає і вмотивовує засоби передачі знань учням” [Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі / І. С. Олійник [та ін.]; за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989. – С. 6].
„Методика української мови – це педагогічна дисципліна, що визначає мету і завдання, принципи, зміст, форми і методи навчання, шляхи засвоєння учнями мовних та мовленнєвих умінь і навичок, формування засобами предмета національне мовної особистості” [Біляєв О. М. Методика мови як наука // Дивослово. – 2002. – № 11. – С. 20].
3. Підготуйте повідомлення про лінгводидактичну спадщину провідних вітчизняних учених ХХ ст.

Рекомендована література

1. Біляєв О. М. Методика мови як наука / О. М. Біляєв // Дивослово. – 2002 – № 1. – С. 20–24; 49–50.
2. Болтівець С. Іван Огієнко: мова як вираження національної психіки, душі й свідомості народу / С. Болтівець // Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 23–27.
3. Грушевський М. Про українську мову та українську школу / М. Грушевський. – К. : Веселка, 1991.

4. Державна національна програма „Освіта” (Україна ХХІ століття) // Освіта. – 1993. – 8 грудня.
5. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : підручник / С. О. Караман. – К. : Ленвіт, 2000.
6. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості : навч. посібн. / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989.
7. Левківський М. В. Історія педагогіки : навч. посібн. / М. В. Левківський. – Житомир : ЖДПУ, 2002.
8. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : навч. посібн. / за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2010.
9. Мовчан Т. Мова – явище космічне / Т. Мовчан // Літературна Україна – 1989. – № 43. – С. 46–48.
10. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – К., 1918.
11. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : навч. посібн. / І. С. Олійник [та ін.]. – К. : Вища школа, 1989.
12. Яворська С. Перші теоретичні праці з методики навчання мови / С. Яворська // Дивослово. – 2002. – № 12. – С. 46–49.

Тема. КОНЦЕПЦІЯ МОВНОЇ ОСВІТИ. ПІДРУЧНИКИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МЕТОДИЧНІ ПОСІБНИКИ

Студенти повинні знати зміст і структуру чинної програми з української мови для загальноосвітніх шкіл, шкільні підручники з мови, а також методичну літературу; розвивати фахові вміння і навички роботи з навчально-методичними джерелами.

Базові поняття: програма з української мови, Концепція мовної освіти, державний стандарт мовної освіти, підручник із мови, методичний посібник, пріоритети мовної освіти, технології навчання, тематичне опитування, поурочне планування.

Методичні коментарі

Українська мова в середній загальноосвітній школі – важливий навчальний предмет, опанування якого сприяє формуванню національно свідомої, духовно багаті мовної особистості. Вивчення рідної мови має освітнє, виховне і розвивальне значення.

Пріоритетні напрями мовної освіти, зміст і структуру шкільного курсу мови, технології його засвоєння визначено в Концепції мовної освіти.

Пріоритетні напрями мовної освіти

- особистісна орієнтація в навчанні;
- світоглядна основа мовної освіти;

- демократизація й гуманізація навчання мови і мовлення;
- диференціація навчання мови й мовлення;
- органічне поєднання навчання мови й мовлення;
- реалізація діяльнісного підходу до мовленнєвого розвитку;
- посилення практичної спрямованості шкільного курсу мови;
- забезпечення наступності змісту мовної освіти;
- використання в навчанні мови нових педагогічних технологій.

Практична спрямованість навчання мови зумовлює чотири наскрізні змістові лінії цього курсу: культурологічну, комунікативну, лінгвістичну й діяльнісну.

Змістові лінії

Культурологічна. Формування в учнів цілісного гуманістичного світогляду, ознайомлення їх з основним культурним набутком рідного народу і людства загалом, виховання патріотизму, моральних переконань, почуття прекрасного.

Комунікативна. Формування в учнів умінь створювати усні й письмові висловлювання різних жанрів, адекватно сприймати на слух діалог і монолог, використовувати різні прийоми фіксації почутого (прочитаного), користуватися різними видами питання, оцінювати сприйнятий текст.

Лінгвістична. Формування в учнів базового лінгвістичного кругозору, правильного уявлення про структуру рідної мови.

Діяльнісна. Розвиток розумових здібностей учнів.

Важливою умовою вивчення теоретичного матеріалу з мови й розвитку мовлення учнів є врахування *міжпредметних зв'язків* (із літературою, історією, математикою, образотворчим мистецтвом). На їх основі в практиці роботи вчителя-словесника поступово впроваджуються інтегровані уроки, що значно посилюють пізнавальну активність учнів.

Шкільний курс рідної мови єдиний з 1-го по 12-й клас, тому словесник, працюючи в середніх і старших класах, має знати відомості про мову і мовлення та вміння, набуті учнями в 1–4-х класах. На послідовність вивчення тем зазначеного курсу, на взаємозв'язок його розділів указується в програмі з української мови.

Змістові рівні мовної освіти

- дошкільна мовна підготовка;
- зміст навчання рідної мови в початковій школі;
- базовий компонент змісту курсу рідної мови (5–9-ті класи) навчання української мови в старшій школі.

Програма Міністерства освіти і науки України „Українська мова” (5–9; 10–12 класи) – державний документ, у якому стисло викладено основний зміст української мови як навчального предмета, обсяг знань, умінь і навичок, обов'язкових для засвоєння на різних етапах навчання в загальноосвітніх

зкладах України. Чинна програма з української мови, яку підготували співробітники лабораторії навчання української мови Інституту педагогіки АПН України Г. Т. Шелехова, М. І. Пентилюк, В. І. Новосьолова, Т. Д. Гнаткович, Н. Б. Коржова, порівняно з попередніми досконаліша за змістом і структурою, вона може бути одночасно календарним планом. Ця програма побудована з урахуванням принципів науковості, системності, наступності, перспективності. Значне місце в ній посідає повторення відомостей, набутих у попередніх класах, що забезпечує міцне засвоєння матеріалу. Робота за цією програмою передбачає широке використання інтерактивних методів навчання мови.

Перспективні технології навчання рідної мови

- особистісно зорієнтовані технології
- інформаційні технології
- технології модульного навчання
- технології саморозвитку
- технології життєтворчості
- технології інтегрованого навчання.

Реалізації змісту рідномовної освіти в школі сприяє система доопрацьованих підручників для 5–12-х класів, що ґрунтуються на діяльнісно-комунікативному підході до навчання. У їх основу покладено методику вивчення української мови укрупненими частинами з допомогою узагальнювальних таблиць і схем, методику розвивального навчання з допомогою пізнавальних, творчих, проблемно-ситуативних завдань.

Внесення істотних змін до змісту і структури шкільного курсу мови дасть змогу підвищити рівень навчальних занять.

Методичний посібник (посібник для вчителів) – книга для вчителя, у якій викладено будь-яке питання методики, описано систему роботи, методів чи прийомів навчання. Методичний посібник характеризується яскраво вираженою практичною спрямованістю, доступністю і допомагає вчителю в його щоденній діяльності. До методичних посібників уналежнюють також методичні (поурочні) розробки та посібники з предмета, що його викладають.

Методичні (поурочні) розробки – вид практичного посібника для молодого вчителя. Містить орієнтовне планування матеріалу з курсу української мови на півроку, на рік, а також орієнтовні конспекти (плани) уроків. Методичні розробки допомагають учителям глибше зрозуміти ідеї та можливості сучасних підручників української мови та інших посібників, полегшують працю вчителя.

Методичні розробки – орієнтовні зразки, які допоможуть учителю побудувати свій урок. Це засіб поширення кращого досвіду вчителів, проте розробки не повинні обмежувати творчу ініціативу вчителя. Методичні розробки особливо важливі при введенні нового підручника чи нової програми, що характерно для періоду реформи школи.

Навчальні посібники з української мови – друковані, зображувальні та звукові засоби навчання для школи, ВНЗ, ПТУ, ліцею тощо: збірники вправ, завдань із курсу української мови чи з її розділів, збірники текстів для аналізу, переказів та диктантів, навчальні кіно й телефільми, роздавальний матеріал (картки з дидактичними матеріалами), навчальні словники і довідники, наочні посібники (таблиці з граматики, орфографії, картини для розвитку мовлення тощо).

Наочні посібники з української мови – навчальні посібники, які забезпечують зорове сприйняття: таблиці з фонетики, граматики, лексики; схеми; словникові плакати для запам'ятовування правопису слів; картки для бесід, розповідей і творів; портрети вчених і письменників тощо. Засоби наочності поділяють на: 1) засоби зорової наочності (екранні, друковані); 2) засоби слухової і зорово-слухової наочності (звукові, екранно-звукові).

Методична преса: журнали – „Українська мова і література в школі”, „Українська мова і література в середніх школах, ліцеях, гімназіях, колегіумах”, „Дивослово”, „Початкове слово”, „Урок української”, „Рідна школа”; газета „Українська мова та література” тощо.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Розкрийте роль і місце рідної мови в системі шкільних курсів.
2. У чому сутність нового підходу до навчання української мови?
3. Викладіть зміст і мету навчання рідної мови в школі, основні положення Концепції мовної освіти.
4. Яких змін зазнала шкільна програма з української мови відповідно до вимог часу?
5. Чим пояснити введення до змісту чинної програми з української мови розділів „Лінгвістика тексту” (9-й клас) і „Елементи практичної риторики” (10–12-ті класи)?
6. Як відображено в шкільних підручниках з української мови компоненти змісту навчального предмета, закладені в Концепції мовної освіти й програмі?
7. Розкрийте сутність тематичного й поурочного планування начального матеріалу вчителем-мовником. Яка роль у плануванні належить програмі з мови і підручнику?
8. Назвіть відомі вам підручники і посібники з методики вивчення української мови. Яка роль належить їм та методичній пресі в розв'язанні завдань, що стоять перед шкільною мовною освітою?

Практичний блок

1. Законспекуйте „Пояснювальну записку” до чинної програми з української мови для 5–12-х класів.

2. Укладіть бібліографічний покажчик чинних підручників з української мови для 5–2 -х класів.

3. Випишіть основні положення статті Л. І. Мацько „Сучасні підходи до створення підручників з української мови: місце лінгвостилістики” [Дивослово. – 1999. – № 8. – С. 39–42].

4. Підготуйте огляд методичних посібників з української мови за останні п’ять років, згрупувавши їх за розділами (вивчення фонетики, лексики, морфології тощо, позакласна робота з мови).

5. Ознайомтеся з основними положеннями Концепції мовної освіти 12-річної школи. Які зміни, на вашу думку, потрібно внести до підручників з мови відповідно до цих положень (на прикладі одного підручника)?

6. Розробіть для кабінету української мови макет стенду „Рідномовні обов’язки громадян”, використовуючи подані нижче фрагменти з праці І. І. Огієнка „Наука про рідномовні обов’язки: Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства”.

Рекомендована література

1. Біляєв О. М. Проект стандарту освітньої галузі „Українська мова” / О. М. Біляєв М. С. Вашуленко та ін. // Державний стандарт загальної середньої освіти в Україні (проект). – Ч. 1. – К. : Генеза, 1997.

2. Календарне планування. Рідна мова, 5–12-ті класи / укл. : Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова. – К. : РІМО, РУТА, 2007.

3. Караман С. Технологічні підходи до створення посібників і підручників з української мови для гімназії / С. Караман, В. Тихоша // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 36–38.

4. Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. – 2002.–№ 8.– С. 59–65.

5. Мацько Л. Сучасні підходи до створення підручників з української мови: місце лінгвостилістики / Л. Мацько // Дивослово. – 1999. – № 8.– С. 39 – 42.

6. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2000.

7. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна 5–12-ті класи / за ред Л. Скуратівського – К. : Шкільний світ, 2005.

8. Єрмоленко С. Я. Українська мова : підручник для 5-го класу загальноосвітніх навч. закладів / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2015.

Тема. ЗАГАЛЬНОДИДАКТИЧНІ ТА ВЛАСНЕ МЕТОДИЧНІ (ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ) ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ МОВИ

Студенти повинні знати загальнодидактичні й власне лінгвістичні принципи навчання української мови; розвивати професійні вміння та навички добирати способи реалізації принципів навчання мови.

Базові поняття: загальнодидактичні принципи, закономірності навчання мови, лінгводидактичні принципи.

Методичні коментарі

Принципи навчання української мови, чи принципи методики української мови, – основні, вихідні теоретичні положення, які визначають вибір методів, прийомів, інших засобів навчання. Це, по-перше, принципи дидактики, що отримали методичну інтерпретацію відповідно до навчання української мови: принцип виховного навчання, принцип науковості, принцип систематичності навчання, взаємозв'язок у вивченні рівнів мови, розділів курсу, принцип доступності, принцип наочності, принцип свідомості й активності учнів у навчанні, принцип міцності, принцип індивідуалізації навчання, принцип зв'язку теорії з практикою. На основі закономірностей засвоєння мови та мовлення дітьми чи функцій мови виводять принцип уваги до матерії мови, принцип розуміння лексичних і граматичних мовних значень, принцип оцінки виразності мовлення, принцип розвитку мовного чуття, принцип залежності темпу збагачення мовлення від ступеня досконалості мовленнєво-творчих умінь учня. Деякі вчені виводять принципи із соціально-психологічних функцій мови (комунікативної, функції вираження думки, естетичної функції).

ЗАГАЛЬНОДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Виховне навчання української мови – один із найголовніших дидактичних принципів. Основні виховні можливості уроків української мови: а) чітка організація пізнавальної діяльності учнів, використання активної методики, атмосфера пошуку, високий рівень інтересів, вимогливість, творча взаємодопомога, атмосфера чесності та правдивості; б) виховання поваги й любові до рідної мови, вміння її цінувати, розуміння багатства мови, виражальних можливостей, створення гарного мовленнєвого середовища на уроці, розвиток відчуття мови, гарного смаку, використання кращих літературних творів, висока культура усного та писемного мовлення на уроці; в) використання для аналізу та вправ таких текстів, які своїм змістом виховують любов до Батьківщини, прагнення до вчинків, до всього прекрасного, благородного, високоморального, текстів, які відображають життя нашого народу, зокрема – місцевих матеріалів з використанням відповідної лексики; г) використання прийомів, які пов'язують теорію з практикою; д) доцільне і широке використання вправ зі зв'язного мовлення:

переказів, творів, оповідань тощо; е) зв'язок роботи на уроці з позакласною роботою з мови.

Єдність теорії та практики у навчанні української мови – один із принципів дидактики, який опирається на живе мовлення та на письмемний текст у засвоєнні граматики та інших теоретичних відомостей, а також полягає в застосуванні теоретичних знань у практиці письма, читання, усного мовлення, в оволодінні орфографією, орфоепією, культурою мовлення. У шкільному курсі української мови зазвичай практична діяльність учнів ґрунтується на теорії мови. Єдність теорії та практики забезпечується системами вправ, коментуванням, побудовою мовних конструкцій – словосполучень, речень, тексту т.п.

Зв'язок навчання з життям – дидактичний принцип, який полягає насамперед у практичній спрямованості навчання, в оволодінні учнями мовними вміннями та навичками, зокрема: навичками мовлення, читання, письма, сприйняття мовлення; вміннями робити доповіді, писати звіти, статті в газети, оволодіння „діловими письмом” – написанням протоколів, актів, заяв тощо.

Зв'язок навчання із життям забезпечується розумінням соціальної ролі мови й мовлення в усіх його виявах: у виробництві, навчанні, науці, мистецтві – художній літературі, теорії та музиці. Відрив теорії від практики несумісний із виконанням принципу зв'язку навчання з життям.

Індивідуальний підхід в умовах колективної роботи класу – один із принципів навчання. Передбачає знання і врахування інтересів, нахилів, рівня розвитку, прогалин у знаннях та вміннях кожного учня. На уроці – це увага вчителя до кожного учня, допомога індивідуального характеру, запитання і завдання, які виявляють індивідуальні можливості та недоліки в знаннях. Індивідуальний підхід враховує риси характеру, темпераменту учня. Поза уроком – це залучення до роботи у факультативах, у гуртках за інтересами, індивідуальна допомога невстигаючим тощо.

Мета уроку української мови – один із важливих його компонентів. Це чітко визначення того, до чого прагне вчитель, організовуючи урок. Погано сформульована мета уроку негативно відображається на єдності уроку, його спрямованості. Зазвичай визначають виховну мету: наприклад, домагатися підвищення пізнавальної самостійності, виховувати любов і повагу до рідної мови; навчальну мету – засвоєння певних понять, установлення закономірностей, вивчення правил тощо. Мета уроку полягає також у формуванні умінь і навичок, що їх учитель планує не на кожен окремий урок, а на комплекс уроків. У кінці уроку підбивають підсумки досягнення поставленої мети: чи досягнуто пізнавальної мети уроку, що нового засвоєно; які вміння закладено на уроці; у який спосіб формувалася самостійність, працелюбність, увага; чи пройшов урок як зразок багатства й виражальних можливостей рідної мови; чи формувалась на цьому уроці особистість учня

тощо. Мету уроку та її досягнення завжди враховують під час аналізу уроку директор, завуч та в ході оцінки уроку самим учителем (самоаналізу).

Наочність у навчанні української мови – один із дидактичних принципів, який полягає у формуванні в учнів уявлень та понять на основі живого сприйняття предмета і явищ, у даному випадку – явищ мови. „Наочним” матеріалом при цьому є насамперед мова – живе мовлення, взірці мовлення, як правило, художні твори, що слугують матеріалом для спостереження над мовою, для аналізу, вправ. Тому в методиці української мови ведуть мову про „слухову наочність”, особливо у вивченні фонетики, орфоєпії, інтонацій, орфографії. Під час засвоєння письма, орфографії суттєву роль відіграє зорова наочність. Засоби навчання, які реалізують принципи наочності, розрізняють: за характером матеріалу – словниковий та зображувальний, конкретні мовні одиниці та їхні моделі, схеми; за видами сприйняття (зоровому, слуховому, зорово-слуховому); за способами викладу матеріалу – за допомогою технічної апаратури чи без неї, у статистиці чи динаміці; за організаційними формами роботи з ними – фронтальна робота на основі демонстраційних посібників та індивідуальна на основі роздавального матеріалу.

Наступність у навчанні української мови – один із дидактичних принципів, який полягає в послідовності, систематичності розміщення матеріалу, з урахуванням уже вивченого, у перспективності вивчення матеріалу, в узгодженні рівнів та етапів навчально-виховної роботи. Умови дотримання наступності: а) знання тенденцій розвитку з дошкільного віку до 12-го класу в збагаченні словника, у синтаксисі мовлення учнів; б) розуміння того нового, що з’являється в розвитку мовлення учнів на кожному новому етапі навчання; в) узгодженість програм і підручників суміжних класів; г) розробка єдиного курсу української мови з 1-ого по 12-й класи; г) пропедевтика в молодших класах тих тем, які будуть вивчати в наступних класах; д) повторення, узагальнення матеріалу, який був вивчений учнями раніше; є) узгодженість норм і критеріїв оцінки знань та вмінь учнів у 1–12-тих класах з української мови. Наступність забезпечує також підготовка до уроків учителя. Обов’язковим є знання всіх етапів мовного розвитку, важлива умова наступності – планування роботи на тривалий термін, уміння бачити далеку перспективу. Наступність дотримується з врахуванням вікових можливостей учнів, без їхнього перевантаження.

Науковість у навчанні української мови – один із дидактичних принципів, згідно з яким учням надають лише перевірені, визначені в сучасній науці положення, не допускається викривлення матеріалу з метою його доступності, вводять терміни, уживані в певній науці, засвоєння основ науки передбачено з огляду на подальше його вивчення на більш високому науковому рівні.

Перспективність у навчанні української мови – елемент систематичності, послідовна підготовка учнів до засвоєння того матеріалу,

який вивчатиметься пізніше. Здійснюється шляхом уведення пропедевтичного ознайомлення з основами наступних розділів, тем. Наприклад, розділ „Синтаксис” дає учням попередні відомості, необхідні для повнішого розуміння курсу морфології, для розвитку мовлення учнів.

Практична спрямованість навчання української мови – один із аспектів дидактичного принципу єдності теорії та практики. Відображає мету й завдання навчання української мови. Зосереджує увагу на озброєнні учнів практичними вміннями і навичками з мови, які є необхідними для них в житті та подальшому навчанні різних предметів: оволодінні мовою, читанням, письмом, орфоепією, орфографією, інтонацією, виразністю усного мовлення та читання, навичкою сприйняття чужого мовлення, вміннями граматичного аналізу, в користуванні словниками тощо. Практична спрямованість навчання української мови не суперечить теоретичній роботі, засвоєнню знань: уся практична робота спирається на теоретичні знання, на правила, закономірності, мовні поняття.

Паралельно практична спрямованість не може ґрунтуватися лише на виконання вправ, що уможливають закріплення теорії; її мета – забезпечити потреби учнів у комунікації, пізнавальній діяльності, письмі, читанні тощо.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ

Лінгводидактика – термін, який уживають багато дослідників-методистів для позначення фундаментальної частини методики, у якій досліджують закономірності засвоєння мови, розв’язують питання змісту курсу мови на основі лінгвістичних досліджень, вивчають труднощі засвоєння матеріалу з мови та їх причини, визначають принципи і методи навчання тощо.

Розвиток логічного мислення на уроках української мови.

Логічне мислення – один із видів мислення, паралельно з предметно-діяльнісним і наочно-образним мисленням; воно безпосередньо пов’язане з мовою, реалізовується у двох формах – внутрішнього чи зовнішнього мовлення. Мовлення – канал розвитку думки, спосіб її формування. Тому розвиток мовлення учнів розглядають як найважливіший спосіб розвитку логічного мислення, що зумовлює запровадження всіх видів робіт із розвитку мовлення: збагачення й активізація словника, засвоєння граматичних форм мови, робота над зв’язним текстом, твори тощо.

Розвиток логічного мислення відбувається в навчальній діяльності, під час виконання завдань із граматики, орфографії, у мовному аналізі. Особливо ефективними є пізнавальні завдання, елементи проблемного навчання, побудова алгоритмів для розв’язання орфографічних завдань тощо.

Основою розвитку логічного мислення є засвоєння системи мовних понять, розуміння структури мови, закономірностей її функціонування. Умовою успіху є висока пізнавальна активність учнів, розвивальне навчання української мови.

Логіка в навчанні української мови. Логіка – наука про закони і форми мислення; вивчає закони мислення, форми думки: поняття, судження; зв'язки думки: умовиводи та їхні види. Логіка надає рекомендації для правильної побудови судження, для послідовного, обґрунтованого мислення, яке не містить протиріч і відповідно рекомендації для таких самих якостей мовлення. Логіку як самостійний предмет у школі не вивчають, але засади логіки є важливими для розвитку мовлення учнів, їх уводять через систему логічних вправ, через побудову доведень, суджень, прийомів виправлення логічних помилок.

Логічне мислення – один з видів мислення паралельно з предметно-дійовим і наочно-образним; це абстрактне, понятійне, мовленнєве мислення, яке становить другу сигнальну систему людини. Логічне мислення – це соціально-обумовлений, невідривно пов'язаний із мовленням психічний процес пошуку та відкриття суттєво нового, процес опосередкованого й загальненого відображення дійсності. Логічне мислення з'являється з чуттєвого пізнання та розвивається в пізнавальній, навчальній діяльності, виконанні завдань, у використанні прийомів активної пізнавальної діяльності учнів. Особливо велика роль мовлення як важливого каналу розвитку інтелекту, тобто логічного мислення. У процесі мовного оформлення (усного чи письмового) знань, результатів спостереження, дій, розв'язання завдань та ін. відбувається тренування механізмів мислення й мовлення. У процесі мовного оформлення думки відбувається формування власне думки, яка стає чіткішою, послідовнішою, зрозумілою для інших і для самого себе. Розвиток логічного мислення – одне із важливих завдань навчання української мови.

Логічні вправи – вид вправ із мови, які входять до системи розвитку мовлення в молодших і середніх класах. В основі логічних вправ лежать операції групування, виділення частин цілого, підпорядкування видових понять родовим, класифікації, порівняння, опису, визначення понять, побудови суджень та умовиводів, протиставлення та інші аналітичні й синтетичні операції. Логічні вправи виконують на словниковому матеріалі, а також шляхом побудови словосполучень, речень і зв'язних текстів.

Логічні помилки учнів – один із видів немовленнєвих помилок, які допускають учні у творах і в усному мовленні, а також пов'язаних із недотриманнями вимог логіки: пропущення суттєвих фактів чи деталей, якщо вони порушують зв'язність тексту; необґрунтовані висновки, які суперечать сказаному; уживання того самого терміна в різних значеннях в одному тексті без необхідності пояснень; висловлення в одному тексті двох поглядів з одного питання, які охоплюють одна одну; „логічне коло” у визначенні будь-якого поняття (наприклад, „міркування – це такий текст, у якому автор міркує”) помилкові судження, які постають унаслідок поєднання різнорівневих понять, що не зазнають зіставлення. Логічні помилки виправляють головним чином в індивідуальній роботі з учнями, на основі аналізу змісту твору.

Розвиток мовлення учнів – процес оволодіння мовленням: засобами мови (фонетикою, лексикою, граматиною, культурою мовлення, стилями) і механізмами мовлення – його сприйняття і висловлення своїх думок. Процес розвитку мовлення відбувається в дошкільному і шкільному віці, у дорослого.

Термін **розвиток мовлення** використовують також у вузькому методичному значенні – спеціальна навчальна діяльність учнів і вчителя, спрямована на оволодіння мовленням; відповідний розділ курсу методики української мови. Основні умови успішного розвитку мовлення учнів у школі: розвиток фізіологічних механізмів мовлення; потреби у спілкуванні, висловлюванні думки; наявність мовного середовища, яке сприяє розвитку мовлення учнів; наявність суттєвого, значущого матеріалу, що містить зміст мовлення; оволодіння теоретичними знаннями про мову, її закономірностями, постійне корегування мовлення, підпорядковане правилам, оволодіння культурою мовлення. Розвиток мовлення нерозривно пов'язаний із розвитком мислення, сприяє йому. У школі розроблена система розвитку мовлення учнів, яка охоплює організацію мовленнєвих ситуацій, мовного середовища, словникову роботу, синтаксичні вправи, роботу над текстом (зв'язним мовленням), інтонаціями, над виправленням і вдосконаленням мовлення. Уся робота з розвитку мовлення спирається на курс граматики, лексики, фонетики, словотвору, стилістики, а також на теорію мовлення і тексту, яка не входить у програму для учнів, але яку педагоги використовують як основу методики розвитку мовлення учнів.

Розвиток пам'яті в навчанні української мови. Пам'ять полягає в запам'ятовуванні, зберіганні та згодом у відтворенні людиною її знань, досвіду. На основі пам'яті діє мислення та уява. Види пам'яті: за змістом – рухлива, емоційна, образна і словесно-логічна (мовленнєва); за метою діяльності – мимовільна та довільна, за тривалістю збереження матеріалу – довготривала, короткотривала й оперативна. Для мовлення особливо важливі розвинуті механізми оперативної пам'яті, здатність швидко і точно актуалізувати необхідні слова, будувати словосполучення та речення. Риси гарної пам'яті: швидкість, точність і міцність запам'ятовування, готовність до відтворення, активність пам'яті. Для синтезу мовленнєвих висловлювань важливий значний обсяг оперативної мовленнєвої пам'яті. У системі навчання української мови необхідно запам'ятати достатню кількість слів та їх значень, словосполучень і способів сполучення слів у них. У мовній пам'яті важлива основа запам'ятовування і збереження в пам'яті: зорова пам'ять, слухова і логічна. Для розвитку пам'яті використовуються вправи із запам'ятовування текстів, відтворення їх з пам'яті, у тому числі письмове, запам'ятовування граматичних правил тощо.

Розвиток пізнавального інтересу до української мови. Один з елементів мотивації навчання, активне ставлення учнів до матеріалу і до самого пізнання, відповідний настрій учнів. У молодших школярів переважає інтерес до форм, прийомів пізнавальної діяльності, у старших – до змісту, до

самого предмета „Українська мова”. У методиці випрацьовують прийоми, види робіт, які пробуджують інтерес: цікаві прийоми, ігрові моменти, елементи змагань, добираються яскраві за змістом і формою тексти, використовують картини та інші наочні засоби, а також гумор. З-поміж видів робіт з української мови за ступенем інтересу учнів перше місце посідають творчі роботи – твори, перекази, усні розповіді, творчі перекази прочитаного, виразне читання і декламація, прийоми драматизації, розв’язання проблемних, пізнавальних завдань із граматики, орфографії, словотвору, складання алгоритмів орфографічних дій, схем, таблиць тощо. Високий інтерес до позакласної роботи з української мови.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. У чому полягають „принципи навчання”? На які принципи спираються сучасні лінгводидакти в методичних рекомендаціях?
2. Які загальнодидактичні принципи є провідними в навчанні мови?
3. Прокоментуйте принципи добору змісту навчання рідної мови, визначені в Концепції мовної освіти 12-річної школи.
4. Як мають реалізуватися відомі вам загальнодидактичні принципи під час вивчення конкретних тем з мови?
5. Установіть зв’язок між поняттями „закономірності навчання мови” і „лінгводидактичні принципи”.
6. Розкрийте сутність таких принципів навчання мови: функціонально-комунікативний, культурологічний, проблемно-пошуковий.
7. Як ви розумієте залежність навчання мови від єдності лінгвістичного та літературознавчого підходів до слова?

Практичний блок

1. Випишіть висловлювання педагогів про організацію навчання мови на основі конкретних загальнодидактичних принципів. Наприклад:

Принцип свідомості. „Знати граматику – це означає обов’язково наводити в кожному випадку правило. Багато грамотних людей давно забули точне формулювання правил, але пишуть без помилок. Знати граматику – це означає осмислити правило на численних фактах живої мови. Якщо правило завчене без усвідомлення достатньої кількості фактів, учень на деякий час запам’ятає його, але знати не буде, а через те швидко забуде” [Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. | В. О. Сухомлинський. – Т 4. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 253)].

2. Випишіть із підручника для 5-го класу „Рідна мова” (автори Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б. – 2005 р.) два проблемно-ситуативних завдання. Яка мета цих завдань? У чому полягає ефективність їх використання на уроках мови?

3. Укладіть таблицю „Принципи добору змісту навчання рідної мови” за матеріалами Концепції мовної освіти 12-річної школи (українська мова як рідна).

4. Підготуйте повідомлення про реалізацію принципів навчання в досвіді вчителів-словесників Чернівецької області.

Рекомендована література

1. Біляєв О. М. Методика вивчення рідної мови в школі : підручник / О. М. Біляєв, В. Я. Мельничайко та ін. – К. : Рад. школа, 1987.

2. Концепція мовної освіти 12-річної школи. Українська мова як рідна // Дивослово. – 2002. – № 8. – С. 59–65.

3. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2010.

4. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : підручник / І. С. Олійник, В. Т. Іваненко та ін. – К. : Вища школа, 1989.

5. Плиско К. М. Принципи, методи і форми навчання української мови : навч. посібн. / К. М. Плиско. – Х. : Основа, 1995.

6. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5–12-ті класи. – К. : Шкільний світ, 2015.

Тема. МЕТОДИ І ПРИЙОМИ НАВЧАННЯ МОВИ

Студенти повинні знати специфіку методів навчання мови, основні їх функції, розвивати вміння та навички використовувати ефективні методи і прийоми, урахувавши конкретні умови вивчення мовного матеріалу.

Базові поняття: методи навчання, прийоми навчання, проблемно-ситуативні завдання, система вправ, засоби навчання, технологія навчання.

Методичні коментарі

Методи навчання української мови – способи взаємодії вчителя та учнів при керівній ролі вчителя, спрямовані на досягнення мети навчання. Методи навчання української мови – це комплекс послідовності навчальних дій вчителя і учнів. Традиційно виділені методи за окремими розділами навчання: комунікативний метод навчання, звуковий аналітико-синтетичний метод навчання грамоти, метод конструювання мовних одиниць, рецептивно-імітаційний метод, метод пояснювального читання в початкових класах, літературно-художній метод, ідейно-естетичний метод тощо.

Класифікація методів (за О. М. Біляєвим)

Усний виклад учителем матеріалу (розповідь, пояснення). Мета цього методу – подати учням навчальну інформацію і забезпечити її сприйняття, осмислення, запам'ятовування. Саме завдяки розповіді, поясненню є

можливість послідовно викладати матеріал, виділяти головне, найістотніше у виучуваній темі, акцентуючи на цьому увагу учнів.

Бесіда вчителя з учнями. У теорії і практиці навчання мови використовують такі види бесіди: *евристична, репродуктивна, узагальнювальна, аналітико-синтетична, контрольньо-корекційна.*

Метод бесіди на кожному етапі навчання має різне призначення:

- 1) готує учнів до сприйняття нового матеріалу;
- 2) сприяє засвоєнню нового;
- 3) допомагає застосовувати набуті знання в процесі виконання практичних завдань, вправ.

Спостереження учнів над мовою. Цей метод доцільно застосовувати тоді, коли факти і явища, що їх вивчають на уроках мови, є складними або специфічними, вимагають того, щоб у них спочатку розібратися шляхом аналізу прикладів, перш ніж вдаватися до відповідного теоретичного положення, граматичного визначення чи правила.

Робота з підручником. Мета цього методу – привчати учнів самостійно або за допомогою вчителя набувати знання, вміння та навички і вдосконалювати їх.

Одним із ефективних шляхів практичного вивчення мови і розвитку мовлення учнів є **метод вправ.**

Проблемне навчання передбачає використання проблемних ситуацій, завдань і запитань, спрямованих на розвиток пізнавальної активності учнів.

Окреме місце серед дидактичних методів посідає *програмоване навчання*, що дає змогу чітко визначити послідовність навчальних задач, які повинні розв'язати учні, щоб оволодіти змістом теми; привчає до самостійності у виконанні завдань; допомагає учням контролювати й корегувати кожний крок своєї діяльності; забезпечує одержання зворотної інформації. Важливий елемент програмованого навчання – алгоритм. Це чітка, логічна послідовність розумових дій, операцій, що неминуче приводить до правильних результатів.

Для підвищення ефективності кожного з методів навчання сформовано систему допоміжних засобів: дидактичний матеріал, наочність, ТЗН. Вдало дібраний дидактичний матеріал сприяє успішному розвитку мовних і мовленнєвих умінь, навичок, підвищує інтелектуальний та емоційний рівні учня. Наочність на уроках мови допомагає розкрити певну граматичну, орфографічну, пунктуаційну закономірність, подати своєрідну модель поняття, правила. Найпоширенішими видами наочності на уроках мови є таблиці, схеми, опорні конспекти.

Технічні засоби навчання (магнітофон, комп'ютер, телебачення) на заняттях з мови виступають джерелом нової інформації, матеріалом для спостережень і висновків, сприяють виробленню пізнавальних інтересів, свідомому засвоєнню знань, розвитку мовлення.

Сучасна класифікація

методів навчання української мови

Пояснювально-ілюстративний метод навчання української мови, на відміну від догматичного, передбачає усвідомлене засвоєння знань. Він полягає в тому, що вчитель повідомляє нову інформацію різними способами, з обов'язковим поясненням та прикладами: усно, за книгою, за картиною чи таблицею, шляхом показу виду діяльності. Учні сприймають, прочитують, слухають вчителя, опрацьовують таблиці та приклади. У пояснювально-ілюстративному методі переважає вербальна робота, пасивне засвоєння знань. Однак він дає достатню основу для виконання практичних дій. Пояснювально-ілюстративний метод охоплює такі загальноприйняті методи, як: розповідь учителя, бесіда, мовний аналіз, вправи, практична і лабораторна робота, робота з книгою тощо.

У наші дні на зміну пояснювально-ілюстративному методу приходять пошукові, дослідницькі, які забезпечують високий рівень пізнавальної активності учнів.

Аудіовізуальний метод – один із методів навчання мови, що передбачає одночасне використання звукових та зорових технічних засобів навчання: кінофільмів, телепередач, відеозаписів, а також інших форм поєднання слухового та зорового сприйняття. У рамках аудіовізуального методу для побудови висловлювань учнів на різні теми створюються мовленнєві ситуації.

Імітаційний метод навчання мови – метод, у якому перевагу надають не завданням комунікації, висловлення своєї думки, не теорії мови, а наслідуванню запропонованих зразків. Для імітаційного методу характерні такі прийоми, як запам'ятовування лексики, речень, їх побудова за зразками, перекази текстів тощо. Імітаційний метод спирається на природне наслідування дитиною мовлення дорослих, що його спостерігають здебільшого на ранніх етапах розвитку мовлення дітей.

Комунікативні методи навчання мови – методи, комплекси методичних прийомів, які ґрунтуються на мовленні, на живому спілкуванні, на мовній комунікації. Комунікативні методи протистоять методам риторичним, догматичним і можуть поєднуватися з методами граматичними та „імітаційними” (навчання на основі зразків). Комунікативні методи висувають на перший план розвиток мовлення учнів, а теоретичні відомості – аналіз мовних явищ у тексті.

Дослідницький метод у навчанні української мови – сукупність прийомів, які забезпечують залучення учнів до спостережень, до накопичення фактів, на основі чого вони встановлюють зв'язки між явищами, роблять узагальнення, висновки, пізнають закономірності. Дослідницький метод поєднується з іншими методами (повідомленням чи поясненням вчителя, роботою за підручником та ін.) і є вищою формою вияву пізнавальної активності учнів.

Проблемне навчання української мови – така навчально-виховна система, у якій постійно створюють проблемні ситуації, перед учнями ставлять

проблемні питання, школярі залучаються у процес розв'язання проблемних завдань, унаслідок чого вони засвоюють досвід творчої діяльності і формують творчі здібності. Проблема ситуація – це ситуація, що породжує завдання і необхідність його розв'язання, тобто спонукає школярів до мислення. Наприклад, ситуація вимагає з'ясування, як утворилось слово *передбачливий*. Проблемне питання допомагає учням визначити суть завдання. Завдання є проблемним, якщо в процесі його розв'язання школярі повинні не лише зрозуміти, що відомо і потрібно знайти, перевірити, воно передбачає пошук самими учнями нових способів розв'язання, вибір потрібних нових мовних засобів.

Проблемний виклад нового матеріалу з української мови – елемент проблемного навчання: вчитель ставить проблему і сам її розв'язує, указує на ефективні способи розв'язання. Учитель показує зразки наукового пізнання, а учні подумки стежать за його логікою, засвоюючи етапи рішення. Прийоми проблемного викладу з української мови: застосування мовного аналізу під час пояснення способів словотворення; елементи лінгвістичного експерименту при поясненні видів дієслів, їхнє значення; історичні екскурси в ході вивчення чергування приголосних; порівняння мов, окремих слів і словосполучень в українській та іншій мові з метою пояснення їх правопису; введення алгоритму розв'язання орфографічного завдання, обґрунтування кожного „кроку” цього алгоритму; мотивація порядку граматичного розбору частини мови, що їх вивчають; дослідження варіантів розміщення розділових знаків у наведеному реченні залежно від його змісту тощо. Елементи проблемного викладу можуть бути введені й у відповіді учнів з уже вивченого. Проблемний виклад забезпечує розумовий розвиток учнів.

Програмоване навчання української мови – один із способів організації навчального процесу, особливий вид самостійної роботи учнів над спеціально опрацьованим навчальним матеріалом. Деякі вчені називають програмоване навчання методом. Його риси: розчленування мовного матеріалу на частини, на мінімальні елементи, їх суворі послідовність, що забезпечує „кроки” в діяльності учнів; висока самостійність учнів під час виконання навчальних дій, школярі отримують інструкції, накази та ін.; зворотній зв'язок після кожного „кроку”, кожної елементарної дії, після засвоєння кожної частини матеріалу; учень не може продовжувати роботу, якщо не переконаний у правильності виконаного „кроку”.

Прийоми навчання української мови – складники методів, конкретні дії вчителя та учнів, які підпорядковані загальному напрямку роботи, загальним установкам, визначеними вимогами методу. Приклади прийомів навчання: складання плану твору, побудова алгоритму орфографічної дії, пояснювальний диктант, визначення форми відмінювання іменників для перевірки правопису відмінкового закінчення, використання словника та ін. Ті самі прийоми можуть використовувати в різних методах. Наприклад, прийоми мовного аналізу – у лекційному методі, бесіді, вправах. Але є прийоми,

закріплені за одним методом: так, прийом створення проблемної ситуації характерний лише для проблемного навчання, є його ознакою.

Добір заголовку до твору, розповіді, оповідання тощо – методичний прийом, який полягає у виборі учнями, за спрямування вчителя, слова, словосполучення чи речення, які б правильно відображали задум автора, його ідею, зміст і тему твору, указували б на основне в ньому. Залежно від стилю і мети твору, заголовок може бути образним, як заклик, можуть використовуватися крилаті вислови тощо.

Доведення при вивченні української мови – методичний прийом, який сприяє розвитку мислення та мовлення і полягає в обґрунтуванні будь-якого твердження за допомогою інших думок, тверджень, вже доведених чи прийнятих без доведення (очевидних). У навчанні української мови доведення широко застосовують у процесі граматичного розбору, словотвірного аналізу, під час розв'язання орфографічних завдань.

Ілюстрування – прийом творчої роботи учнів, який використовують у написанні переказів і творів, у літературній творчості школярів, а також на уроках читання й літератури. На уроках образотворчого мистецтва вчитель часто використовує готові ілюстрації, завчасно підібрані (вирізки з журналів, репродукції картин та ін.), а також створені учнями. Популярними є також прийоми усного малювання, тобто розповіді про те, яку ілюстрацію школяр хотів би намалювати до свого твору.

Мовний аналіз, чи аналіз мови – сукупність методичних прийомів, які систематично застосовують у процесі різнобічного вивчення мови (фонетики, граматики, лексики, словотвору, орфоепії, стилістики) з метою виявлення структури, типів мовних одиниць, їх форм і способів творення, цілеспрямованості їхнього використання у тексті тощо. Види мовного аналізу: спостереження над мовою, граматичний розбір різних видів, словотвірний аналіз, орфографічний розбір і коментоване письмо, аналіз мови художнього твору, фонетичний розбір тощо. Усі види мовного аналізу є ефективними, пов'язують теорію з практикою, забезпечують постійне повторення вивченого. Мовний аналіз є складником багатьох вправ (списування, диктант); проводяться перекази і твори із завданнями аналітичного характеру та ін.

Технологія навчання – систематична і послідовна реалізація на практиці раніше спроектованого процесу навчання, система способів і засобів досягнення цілей при управлінні процесом навчання, із діагностикою поточних і кінцевих результатів.

Інтерактивні методи, що визначають сучасні технології навчання:

1. **Робота в малих групах.** Завдання, яке роздає вчитель, учні виконують за 10–15 хвилин. Ролі в групах: спікер (керівник) зачитує завдання групи, організовує порядок виконання, підводить підсумки роботи, визначає доповідача; секретар веде записи, може допомогти доповідачеві; посередник слідкує за часом, заохочує групу до роботи; доповідач чітко висловлює думку групи.

2. **Мозковий штурм.** Заохочувати всіх до висловлювання, не коментувати. Спонукаати учнів до розширення висунутої ідеї. Наприкінці обговорити й оцінити ідеї.

3. **Розв'язання проблеми.**

А). Аналіз проблеми: Що трапилось? Чому? Хто задіяний? Хто може бути зацікавлений в розв'язанні? Якої інформації бракує і де її можна отримати?

Б). Пошук розв'язання проблеми: якими є способи її розв'язання? Які переваги і недоліки? Які шанси і загрози вони несуть?

В). Вибір розв'язання – із певної точки зору, наприклад, справедливості. Які труднощі можуть з'явитися у ході його реалізації? Як повинні виглядати наступні кроки під час запровадження його в життя? Хто, чи що може ускладнити або унеможливити його? На кого можна розраховувати як на союзника?

4. **Симуляції.** Створені вчителем ситуації, які учні копіюють у спрощеній формі. Це „мініатюрна” версія реальності, ілюстрування певних явищ і поведінки (симуляція виборів, референдумів, соц. опитувань).

5. **Займи власну позицію.** Дискусія на суперечливу тему. Є дві протилежні думки, які не мають правильної відповіді. Порядок:

А). Плакати в протилежних кінцях кімнати „згідний, згідна”, „не згідний, не згідна”. На дошці – мета обговорення.

Б). Попросити учасників стати біля обраного плаката.

В). Довільно обрані учасники обґрунтовують свою позицію.

Г). Після викладу поглядів, можливо, хтось захоче перейти до іншого плаката, обґрунтовуючи причину переходу.

Д). Учасники мають назвати переконливу причину опонентів.

6. **Метод ПРЕС.** Коли постають суперечливі питання. Думка у сталій та виразній формі. Порядок: позиція: „Я вважаю, що...”. Обґрунтування: „...тому, що (причини появи думки)”. Приклад. Висновки.

7. **Мікрофон.** Можливість кожному щось швидко сказати по черзі.

8. **Розігрування ситуації за ролями.** Імітація реальності, можливість діяти „як насправді”.

9. **Аналіз ситуації.** Варто звертати увагу на основні моменти:

А). Факти: Що відбулося? Хто є учасником справи? Що ми про них знаємо? Які факти є важливими? Які є другорядними?

Б). Проблеми: Якими законами, нормами права регулюється ситуація? В чому полягає конфлікт? Яке питання треба розв'язати з огляду на ситуацію?

В). Аргументи: Які аргументи можуть бути наведені (на захист кожної зі сторін справи)?

Г). Рішення: Яким буде розв'язання ситуації? Чому саме таким? Якими можуть бути наслідки такого рішення?

10. **Ділові листи і звернення.** Сформулювати заяву, скаргу, пропозицію, апеляцію, лист в редакцію.

11. **Дискусія. Висловлюватися по черзі, не перебивати, критикувати ідеї,**

а не особу, поважати всі погляду.

12. **Коло ідей.** Малі групи представляють лише один аспект великої проблеми. Можна подавати ідеї по черзі.

13. **Акваріум.** Чотири групи. Усі читають текст посібника. Одна група сідає в центр. Група отримує лист із ситуацією і завдання. Обговорюється в групі. До спільного рішення дійти за 3–4 хвилини. (Чи погоджуються інші з думкою групи? Який аргумент найбільш переконливий?) Наприкінці вчитель обговорює роботу кожної групи.

14. **Медіація.** Розв'язання конфлікту. Медіатор допомагає двом учням врегулювати конфлікт. Порядок проведення: вибір конфлікту (історичний випадок, сучасна ситуація або власний конфлікт). Кожна особа розповідає про те, що відбулося. Медіатор задає запитання і просить сторони задати питання один одному. Сторони обмірковують можливі варіанти вирішення проблеми. Досягнення згоди. Згода оформляється письмово. Обговорюється план дій на випадок, якщо досягнута ними угода не спрацює.

15. **Переговори.** Визначити проблему, продумати варіанти вирішення, вибрати один варіант і застосувати. Після переговорів вирішити, що сказати іншим людям.

16. **Проекти.** Презентація, міні-лекції, навчальні бесіди.

17. **Ток-шоу.** Виголосити коротку промову на задану тему, дотримуючись вимог структури та змісту промови: інструктаж, проведення ток-шоу, рефлексія, підведення підсумків за стратегією „Знаю, хочу, вивчаю”.

18. **Редакційний кошик.** На запропоновані завдання дати усну або письмову відповідь, яку дістати з кошика. Як приклади прийомів оцінювання можна назвати такі: *тест*. Завдання тесту може бути в тому, що учні повинні вибрати правильну відповідь із декількох запропонованих варіантів або знайти „пару” тощо. *Експрес-опитування*. Це можуть бути стислі усні або письмові відповіді (наприклад, за картками на знання основних понять), завдання на зразок „продовжити речення”, заповнити таблицю, намалювати діаграму, скласти схему тощо. *Розширене опитування*. Вчитель пропонує учням дати усно або письмово повну відповідь на поставлене запитання, з поясненнями окремих положень, наведенням аргументів, прикладів. Під час усної відповіді педагог (та інші учні) можуть задавати додаткові питання; варіантами цього методу є усний „екзамен” із білетом, письмова контрольна робота, домашнє есе. *Контрольна вправа або творче завдання*. Контрольною може бути оголошена будь-яка вправа. Наприклад, це може бути виступ у суді, підготовка аргументів, виконання завдання в групі, упорядкування документів, написання доповіді, есе-твору, реферату тощо. *Спостереження*. Спостереження є одним із головних методів оцінювання при інтерактивних методах викладання; педагог вибирає для себе показники, які він відслідковуватиме протягом заняття, а також учнів, яких треба оцінити. Особливу роль у використанні цього методу грають підготовлені *форми для спостереження й оцінювання*. Приклади цих форм можна знайти нижче. Часто

під час використання контрольної вправи вчитель має також застосувати спостереження, щоб оцінити роботу учнів. *Самооцінка*. Оцінка самими учнями своєї роботи (своєї особисто або своїх колег), а також заняття в цілому є цінним методом оцінювання. Застосувавши цей метод, педагог може багато чого дізнатися про себе й учнів, а також про якість навчального процесу. Для самооцінки учнями своєї роботи може застосовуватись метод питань-відповідей; можна попросити учнів поставити однокласникам оцінки і мотивувати їх (наприклад, у разі перевірки упорядкування документів одне одного учні можуть поставити оцінку в залежності від повноти використання практичних порад). Для проведення загальної дискусії з оцінювання заняття педагог може запропонувати методику „Дельта-плюс”, яка полягає в тому, що спочатку пропонуються питання про позитивні сторони, потім обговорюються ті моменти, які можна було б замінити. „Дельта” також допомагає не прямо критикувати хибні своїх товаришів або педагога. Іноді можна попросити учнів заповнити спеціальні форми (або таблиці) для спостереження і оцінювання. Самооцінка підходить і тоді, коли потрібно оцінити роботу всієї групи загалом. Однією з позитивних сторін застосування цього методу є те, що всі учні можуть отримати оцінку, а також те, що діти починають розуміти труднощі оцінювання і вчать дивитися іншими очима на свою роботу.

Ігрові методи оцінювання. Оцінювання часто можна перетворити в гру, важливо тільки заздалегідь установити шкалу. Оцінку за кожним показником можна виставляти за дванадцятибальною системою або можна використовувати такі критерії: „завжди”, „звичайно”, „іноді”, „ніколи”.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Розкрийте систему методів навчання мови на сучасному етапі розвитку лінгводидактики.
2. Назвіть учених-методистів, які намагались обґрунтувати методи навчання мови.
3. Як у науці класифікують методи навчання мови?
4. Які чинники зумовлюють вибір навчального методу?
5. Кожний метод реалізує основні функції: навчальну, розвивальну, виховну. Поясніть, як ви це розумієте?
6. Розкрийте значення дидактичного матеріалу з мови, його види і способи використання.
7. У методичній літературі паралельно вживаються терміни „проблемне навчання” і „проблемність у навчанні”. Чи є відмінність у вживанні цих понять?
8. Як впливає на підвищення ефективності кожного з методів навчання мови продумане використання допоміжних засобів?
9. У чому актуальність проблемно-ситуативних завдань на уроках мови?

10. Установіть зв'язок між поняттями „методика навчання” і „технологія навчання”.

Практичний блок

1. Запропонуйте три завдання, виконання яких вимагало б використання дієслів у дійсному, умовному й наказовому способах. Наприклад: а) розкажіть про культпохід у театр, уживаючи дієслова в дійсному способі; б) напишіть твір, використовуючи дієслова умовного способу; в) розробіть інструкцію „Як скласти букет квітів”, уживаючи дієслова наказового способу.

2. Проведіть педагогічний експеримент для визначення ефективності методів формування орфографічних навичок учнів у процесі вивчення теми з написання *не* і *ні* з різними частинами мови. Напишіть звіт про виконану роботу і результати дослідження.

3. Розробіть фрагменти уроку вивчення лексикології, використовуючи інтерактивні методи і засоби навчання. Підготуйтеся до проведення уроку в аудиторії з подальшим обговоренням його.

4. У письмовій формі зробіть висновок, наскільки вибір методу залежить від рівня майстерності вчителя. Підтвердіть таку залежність конкретними фактами із спостережень, а також посиланням на авторитетні джерела.

Рекомендована література

1. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі : навч. посібн. / А. М. Алексюк. – К. : Рад. школа, 1981.

2. Біляєв О. М. Проблема методів у навчанні мови / О. М. Біляєв //Українська мова і література в школі. – 1980. – № 10. – С. 57–67.

3. Білоусенко П. І. Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови : посібник для вчителя / П. І. Білоусенко, В. В. Явір. – К. : Освіта, 1992.

4. Гончаренко Н. М. Самостійна робота з підручником як метод навчання мови / Н. М. Гончаренко //Українська мова і література в школі. – 1984. – № 3. – С. 54–59.

5. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : навч. посібн. для студ. вищих закладів освіти / С. О. Караман. – К. : Ленвіт, 2008.

6. Кулінська Л. П. Екранна і звукова наочність на уроках української мови : посібн. для вчителів / Л. П. Кулінська. – К. : Рад. школа, 1986.

7. Лукач С. П. Бесіда на уроках мови : посібн. для вчителя / С. П. Лукач. – К. : Рад. школа, 1990.

8. Нікітін Б. П. Виникнення і розвиток творчих здібностей / Б. П. Нікітін // Рідна школа. – 1992. – № 11. – С. 47–81.

9. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : навч. посібн. / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик; за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989.

10. Скуратівський Л. В. Пізнавальні завдання з української мови : навч. посібн. / Л. В. Скуратівській. – К. : Рад. школа, 1987.

Тема. ТИПИ УРОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Студенти повинні вміти конкретизувати мету уроку, добирати дидактичний матеріал, планувати навчальні дії для досягнення цілей уроку, правильно визначати тип уроку.

Базові поняття: сучасний урок української мови, структура уроку мови, типологія уроків мови, аспекtnі уроки мови, уроки розвитку зв'язного мовлення.

Методичні коментарі

Основною формою навчально-виховної роботи в сучасній школі визначається урок, що його проводять за чітко визначеним розкладом і з постійним складом учнів.

Уроки мови за своєю будовою та методикою проведення можуть бути досить різноманітними. Повноцінний урок збуджує зацікавленість дітей до вивчення мови і стимулює розвиток їхнього мовлення.

Сучасний урок мови має бути спрямований на формування національної мовної особистості учня, давати школярам загальний розвиток через засвоєння спеціальних знань, передбачених чинною програмою, формувати їхні пізнавальні й творчі здібності.

Головне в уроці – його зміст. Урок повинен містити певну інформацію, теоретичні відомості з української мови, засвоєння яких збагачувало б учнів науковими знаннями; практичні завдання і вправи мають спрямовуватися на розвиток духовного багатства особистості. Найважливішим у змісті уроку вважають його науковість, оптимальність, зв'язок із життям. Загалом зміст уроку визначає державна програма, у якій встановлено обсяг і характер матеріалу, послідовність його вивчення, види робіт з розвитку мовлення.

Основою для організації змісту уроку є мета. Вона впливає із завдань, що ставлять перед вивченням шкільного курсу мови загалом, і тих, які стосуються вивчення конкретної теми.

За основною дидактичною метою О. М. Біляєв виокремлює *аспекtnі уроки мови й уроки розвитку зв'язного мовлення*.

Урок вивчення нового матеріалу

Структура уроку:

1. Перевірка домашнього завдання (як засвоєно матеріал, якість виконання вправи).
2. Підготовка учнів до сприймання нового матеріалу (актуалізація опорних знань, умінь і навичок).
3. Повідомлення теми і мети уроку, мотивація навчання.
4. Вивчення нового матеріалу.
5. Закріплення набутих знань.
6. Підсумки уроку.

7. Завдання додому та інструктаж про його виконання.

Наведена схема уроку є орієнтовною. Ефективність уроку великою мірою залежить від того, наскільки учень підготовлений активно сприймати новий матеріал.

Урок закріплення знань, умінь і навичок

Структура уроку:

1. Повідомлення теми й мети уроку.
2. Перевірка теоретичних відомостей і первинних умінь та навичок із теми, застосування яких буде потрібним на уроці.
3. Робота над закріпленням знань, умінь, навичок.
4. Перевірка якості самостійної роботи учнів.
5. Завдання додому.
6. Підведення підсумків уроку.

Урок перевірки та обліку якості засвоєних знань, умінь і навичок.

Структура уроку:

1. Повідомлення мети перевірки і способів її проведення.
2. Усна перевірка знань учнів (якщо потрібно).
3. Самостійне виконання учнями контрольної роботи.
4. Відповіді вчителя на запитання учнів (якщо є).
5. Підведення підсумків уроку.
6. Завдання додому, підготовка до його виконання.

Урок аналізу контрольних робіт

Структура уроку:

1. Вступне слово вчителя.
2. Робота над помилками.
3. Підведення підсумків роботи.
4. Завдання додому.

Урок узагальнення і систематизації вивченого

Структура уроку:

1. Перевірка домашнього завдання.
2. Повідомлення теми й мети уроку.
3. Аналіз матеріалу з метою узагальнення вивченого. Робота над висновками.
4. Удосконалення вмінь і навичок з теми.
5. Підсумки уроку.
6. Завдання додому, підготовка до його виконання.

Урок повторення певної теми, розділу

Структура уроку:

1. Повідомлення теми й мети уроку. Ознайомлення учнів із завданням уроку.

2. Повторення ключових питань теми, розділу (зв'язні відповіді учнів).

3. Усні й письмові вправи на матеріалі повторення.

4. Підсумки проведеної роботи.

5. Завдання додому, підготовка до його виконання.

Уроки розвитку зв'язного мовлення Урок написання навчального переказу

Структура уроку навчального переказу, для проведення якого використовують спарені уроки, охоплює такі основні етапи:

1. Вступна бесіда.

2. Читання тексту.

3. Бесіда за змістом прочитаного.

4. Складання плану.

5. Мовний аналіз тексту.

6. Повторне читання тексту.

7. Підготовка чорнового матеріалу переказу.

8. Редагування роботи і переписування її начисто.

Урок написання контрольного переказу

Орієнтовна структура:

1. Вступне слово вчителя.

2. Читання тексту.

3. Пояснення нових слів і запис їх на дошці.

4. Самостійне складання учнями плану переказу тексту.

5. Повторне читання тексту.

6. Написання тексту в чорновому варіанті.

7. Переписування робіт начисто.

8. Самостійна перевірка написаного.

Урок аналізу переказу

Поширеною є така побудова цього уроку:

1. Вступне слово вчителя.

2. Загальна оцінка якості виконання переказу.

3. Розгляд кращих робіт.

4. Аналіз допущених у переказах недоліків і помилок.

5. Робота над помилками (проведення вправ на подолання недоліків).

6. Визначення домашнього завдання.

Урок написання навчального твору

Уроки, на яких формуються вміння, потрібні в роботі над творами, здебільшого мають таку будову:

1. Повідомлення теми і мети уроку.
2. Усвідомлення теми і основної думки твору.
3. Складання плану.
4. Робота над мовою твору.
5. Складання усного твору.
6. Написання твору на чернетці.
7. Саморедагування.
8. Переписування начисто.

Урок підготовки до контрольного твору

Хід уроку підготовки до контрольного твору може бути таким:

1. Повідомлення теми і мети уроку.
2. Повторення видових і стилевих особливостей твору.
3. Читання й аналіз зразка.
4. Лексико-стилістична робота над твором.
5. Визначення домашнього завдання.

Урок написання контрольного твору

Структурно урок, на якому школярі пишуть контрольний твір, найчастіше охоплює такі основні етапи:

1. Вступне слово вчителя.
2. Самостійне складання учнями плану твору.
3. Написання роботи в чорновому варіанті.
4. Редагування твору й написання його начисто.
5. Самостійна перевірка написаного.

Урок аналізу контрольного твору

Найпоширенішою є така побудова цього уроку:

1. Вступне слово вчителя (загальна характеристика виконання твору).
2. Розгляд кращих робіт або фрагментів із них.
3. Колективний аналіз типових недоліків і помилок.
4. Проведення вправ на усунення помилок.
5. Індивідуальна робота учнів над помилками, допущеними у творах.
6. Визначення домашнього завдання.

Нетрадиційні форми уроків української мови: *урок-свято, урок-мислення, урок-змагання (лінгвістичний КВК, брейн-ринг), урок-практикум, урок-семінар, урок-конференція, урок-залік, аукціон знань, ділова гра, урок творчості, урок-подорож.*

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Які завдання стоять перед учителем-словесником на кожному уроці у світлі вимог Концепції мовної освіти?
2. Ознайомтеся з відомими класифікаціями уроків мови. Які типи уроків виділяє О. М. Біляєв?
3. Чим зумовлюється структура уроку? Назвіть структурні елементи уроків української мови.
4. Чи доцільно визначати „комбінований урок” як окремий тип уроку мови?
5. Чому підготовка вчителя до уроку починається з визначення його навчально-виховної мети?
6. Чим зумовлено вибір методів і засобів навчання на урок?
7. У чому доцільність планування системи уроків української мови?
8. Чи є методичною проблемою початок уроку мови? Якщо є, то як цю проблему розв'язати?
9. Які нетрадиційні форми уроків використовують у практиці роботи вчителів-мовників?

Практичний блок

1. Випишіть із методичної літератури вимоги, які ставляться до змісту уроку.
2. Опрацюйте книгу О. М. Біляєва „Сучасний урок української мови”. Укладіть поради вчителю-словеснику щодо організації уроку мови.
3. Підготуйте анотований список методичних статей на тему: „Перспективні форми організації сучасного уроку української мови”.
4. Які форми підведення підсумків уроку вам відомі? Розробіть фрагмент підведення підсумку уроку на тему: „Іменник”.

Рекомендована література

1. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови : навч. посібн. / О. М. Біляєв. – К. : Рад школа, 1981.
2. Златів Л. М. Уроки рідної мови : 7 клас : навч. посібн. / Л. М. Златів, В. Я. Мельничайко. – Тернопіль : Богдан, 2001.
3. Караман С. О. Методика навчання рідної мови в гімназії : навч. посібн. для студ. вищих закладів освіти / С. О. Караман. – К. : Ленвіт, 2000.
4. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : навч. посібн. / за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2010.
5. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : підручник / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик. – К. : Вища школа, 1989.
6. Онищук В. О. Типи, структура і методика уроку в школі : навч. посібн. / В. О. Онищук. – К. : Рад. школа, 1973.

Тема. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ФОНЕТИКИ Й ОРФОЕПІЇ

Студенти повинні усвідомити основи методики вивчення фонетики й орфоєпії; розвивати фахові вміння і навички складати поурочний план, доцільно добирати вправи, завдання.

Базові поняття: принципи вивчення фонетики й орфоєпії, методичні прийоми навчання фонетики й орфоєпії, фонетичний розбір, фонетичні вправи, орфоєпічні вправи, орфоєпічні помилки.

Методичні коментарі

Методика фонетики – розділ методики української мови. Вивчає методи і прийоми навчання дітей фонетичної (і фонологічної) системи української мови, її співвідношення з графікою і орфоєпією, складоподілом та наголосом, вивчає шляхи формування умінь фонетичного розбору і характеристики звуків мовлення. Методика фонетики тісно пов'язана з методикою граматики, орфоєпії, розвитку мовлення учнів.

Фонетичний розбір – один з видів мовного аналізу. Полягає у визначенні звукового складу фонетичного слова (кількість звуків, їх співвідношення з буквеним складом слова, голосні та приголосні звуки, характеристика кожного звука); у визначенні місця наголосу. Використовують не тільки під час вивчення фонетики, а також у розв'язанні орфографічних, словотворчих та інших завдань, у процесі морфологічного розбору. Залежно від навчальних завдань, фонетичний розбір може бути повним і вибіркоким.

Фонетичні вправи: фонетичний розбір, списування, навчальні диктанти, робота з орфоєпічним словником, виразне читання текстів. Система вправ із фонетики й орфоєпії має передбачати постійну роботу учнів над звуковими особливостями української мови на всіх етапах навчання в школі. Це можуть бути пояснення чергування звуків у словах чи формах слів під час вивчення будови слова, словотвору, морфології, фонетичний аналіз, зіставлення інтонації та вживання розділових знаків тощо.

Орфоєпія в школі – сукупність норм, правил, дотримання яких забезпечує єдність оформлення усного мовлення, що сприяє спілкуванню. Орфоєпія визначає норми вимови звуків та їх сполучень, окремих слів і їх форм, а також наголоси, тон тощо. У школі орфоєпію засвоюють головним чином практично, без складної системи орфоєпічних правил. Вирішальна роль в оволодінні орфоєпією належить мовному середовищу, взірцем є також мовлення вчителя тощо.

Орфоєпічні вправи: прослуховування та копіювання зразків вимови; робота зі словником складних випадків наголошення та вимови; виразне читання; робота учнів у лінгафонному кабінеті.

Орфоєпічні помилки учнів – це вид помилок з української мови з

усного мовлення. Основні типи помилок: 1) помилки, пов'язані з діалектним впливом; 2) вплив просторічної лексики; 3) порушення орфоепічних правил і законів української фонетики.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Розкрийте зміст і завдання шкільного курсу фонетики та орфоепії, його значення, зв'язок з іншими розділами мови.
2. Як реалізуються принципи спадкоємності і перспективності у засвоєнні фонетики?
3. Назвіть теоретико-практичні методи навчання фонетики та орфоепії.
4. У чому полягає значення орфоепічних норм?
5. Розкрийте значення специфічних принципів навчання фонетики й орфоепії.
6. Які наочні посібники доцільно застосовувати під час вивчення звукової системи мови?
7. Охарактеризуйте нетрадиційні підходи до навчання фонетики орфоепії в школі.

Практичний блок

1. Підготуйте повідомлення на тему: „Взаємозв'язок вивчення фонетики та формування орфоепічних навичок учнів”.
2. Для кращого засвоєння теми „Подвоєння і подовження приголосних” (5-й клас) складіть опорні таблиці.
3. Для активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках мови доцільно використовувати словесні ключі. Підготуйте словесні ключі до вивчення сонорних, м'яких і глухих приголосних.
4. Щоб сформувати в учнів цілісне уявлення про звуки і букви, особливості творення голосних і приголосних, розробіть узагальнювальні схеми: „Звуки і букви”, „Голосні і приголосні звуки”. Використайте при цьому матеріал підручника української мови для 5-го класу.
5. Підготуйте завдання для вдосконалення орфоепічних навичок учнів і подолання діалектизмів у їхньому мовленні з використанням ТЗН.
2. Запропонуйте систему вправ до вивчення теми „Ненаголошені голосні е, о в коренях слів”.
3. Використовуючи нетрадиційні підходи до вивчення фонетики й орфоепії, розробіть план-конспект уроку (тему виберіть самостійно).

Рекомендована література

1. Бондарчук Л. І. Методику підказує текст : навч. посібн. / Л. І. Бондарчук. – Тернопіль : Мальва – ОСО, 2001.

2. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія : посібн. для вчителів. – К. : Рад.шк., 1988.

3. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : навч. посібн. / за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2010.

4. Миронюк Н. П. Орфоепія в 4-8 класах закладах : навч. посібн. / Н. П. Миронюк. – К. : Рад. школа, 1986.

5. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : підручник / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик. – К. : Вища школа, 1989.

6. Симоненкова Л. М. Вивчення фонетики і морфології в умовах місцевих говорів : навч. посібн. / Л. М. Симоненкова. – К. : Рад.шк., 1981.

7. Тоцька Н. І. Дидактичний матеріал з фонетики : навч. посібн. / Н. І. Тоцька. – К. : Рад.шк., 1991.

Тема. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ

Студенти повинні свідомо засвоїти принципи, методи і прийоми збагачення словника учнів; вміти аналізувати навчально-методичну літературу з питань вивчення лексики і фразеології; розробляти поурочний план з мови: у ході рольової гри доступно викладати учням мету і зміст вивчення мовної теми.

Базові поняття: міжпредметні зв'язки, методичні принципи вивчення лексики і фразеології, лексичні вправи, фразеологічні вправи, словникова робота, лексична помилка.

Методичні коментарі

Лексичні уміння учнів – важливий складник знань з української мови. Учні повинні вміти: тлумачити лексичне значення загальноживаних слів, визначати лексичне значення слова, з яким воно вжите у реченні; підбирати до слова синоніми і антоніми; знаходити у тексті діалектні, застарілі та професійні слова; у ході аналізу тексту знаходити слова різних функціональних стилів; користуватися основними словниками (шкільними): тлумачними, антонімів, запозичених слів та ін.; доцільно вживати слова в тексті та знаходити невіддале слововживання; оцінювати текст з точки зору лексики (різноманітність, точність вибору слова, відсутність повторів).

Лексику в школі вивчають упродовж усього курсу мови з 1-го по 12-й класи. У початкових класах учні знайомляться з окремими лексичними поняттями без позначення їх термінами. Так, у 1-му класі дають загальне уявлення про слова – назви предметів, ознак, явищ дійсності, засвоюються окремі власне українські загальноживані слова (олівець, гумка, рядок, зошит, лялька, годинник, малюнок, кишенька та ін.) У 2-му класі проводять спостереження за лексичним значенням слова, звертають увагу на тематичні

групи слів, на синоніми, антоніми (без термінів). У 3-му класі зацентровують на прямому й переносному значенні слів, випадках багатозначності, найуживаніших омонімах (без терміна), формуванні уявлень про роль синонімів, антонімів у тексті, ознайомленні з найпоширенішими фразеологізмами. У 4-му класі розширюють уявлення про лексичне значення окремих частин мови, їх синонімію, антонімію.

Згідно з чинною програмою з української мови систематичні наукові знання з лексики й фразеології учні одержують у 5–6-х класах. У наступних класах робота над лексикою й фразеологією продовжують у зв'язку з вивченням програмового матеріалу. Учні звертають увагу на відмінності між лексичним і граматичним значеннями слів у їх єдності, на залежність граматичних форм від лексичних значень (мати – іменник, мати – дієслово), на стилістичне забарвлення слів, навчаються будувати за допомогою слів словосполучення, речення, спостерігають за синтаксичною роллю фразеологізмів, структурою прислів'їв, приказок, крилатих висловів тощо. При цьому важливо, щоб учитель широко використовував на уроках мови тексти програмових літературних творів.

Автори чинної програми з української мови в „Пояснювальній записці” орієнтують на цілеспрямоване збагачення активного словника учнів характерними для української мови словами (берегиня, водограй, оберіг, розбудова, сукня, осоння, крилатий, гречний, нездужати, баритися, либонь, сливе, попри), етнокультурознавчими лексемами, а також фразеологізмами, прислів'ями, приказками, афоризмами. Зміст цієї роботи визначають чинні підручники.

Опанування лексики і фразеології в школі здійснюють у двох напрямках: засвоєння учнями передбачених програмою наукових відомостей з цих розділів мови, систематичне збагачення словникового запасу учнів і вироблення на основі одержаних знань комунікативних умінь та навичок.

Ефективними методичними прийомами навчання лексики і фразеології є робота з різними словниками (тлумачним, перекладним, словником синонімів, фразеологізмів та ін.), вільний і творчий диктанти, мовний розбір (лексичний, фразеологічний, стилістичний), спостереження над уживанням лексичних засобів, фразеологізмів у художніх текстах, складання речень, текстів з поданими словами, фразеологізмами.

Лексичні справи: знаходження в тексті нових слів або нових значень слів та їх сполучень, пояснення значень і доцільності їх вживання; аналіз будови слів та способів їх творення; підбір спільнокореневих слів, синонімів, антонімів, розмежування омонімів; складання власних словників і робота з різними навчальними словниками; пояснення правопису складних слів – відповідно до їх утворення; активізація засвоєних слів – використання їх у реченнях, словосполученнях і зв'язних текстах, коментар до їх уживання; виявлення у процесі самоперевірки та взаємного рецензування учнівських творів різних лексичних помилок, пояснення характеру помилок, їх

виправлення – заміна слів, заміна поєднань із цим словом, перебудова речень тощо. Лексичні вправи комбінуються, поєднуються із граматичними, словотвірними, орфографічними, орфоепічними та іншими вправами.

Лексичні помилки учнів – помилки у слововживанні, у виборі слова: неточність вибраного слова (тобто помилки на неправильне вживання синонімів, паронімів); уживання діалектних і просторічних слів у літературному мовленні, необґрунтоване використання слів різних стилів та емоційно-оцінних слів; повторення того самого слова або спільнокореневих слів; неправильне вживання фразеологізмів, вживання зайвих слів (багатослів'я) та ін. Вивчають причини лексичних помилок: різні ненормативні мовленнєві явища, незнання норм, невміння чи небажання користуватися словниками, бідність словника, поспіх у виборі слів та відсутність самоконтролю, несформованість відчуття мови.

Фразеологічні вправи – вид вправ з української мови. У школі використовують такі види фразеологічних вправ: знаходження фразеологізмів у тексті літературних творів, пояснення їхніх значень; синонімічні заміни фразеологічних одиниць, аналіз їхнього складу; пояснення застарілих слів чи їх новизни у фразеологічній одиниці; робота з фразеологічними словниками і складання власних фразеологічних словників; характеристика стилістичних аспектів фразеологічних одиниць, пояснення доцільності їх вживання у тому чи іншому тексті; побудова власних речень і невеликих текстів з використанням фразеологічних одиниць; вживання фразеологізмів у письмовому та усному мовленні без спеціального завдання.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Проаналізуйте програмовий матеріал із лексики і фразеології. Назвіть вимоги до знань і вмінь учнів з лексики і фразеології для 5–6-х класів.

2. Якою мірою в параграфах із лексики і фразеології шкільних підручників зреалізовано міжпредметні зв'язки (з літературою, історією, математикою – епітети, порівняння, синоніми, антитеза, діалектизми, застарілі слова, неологізми, фразеологізми в художніх творах; терміни)?

3. У чому суть екстралінгвістичного принципу вивчення лексики і фразеології? Ви – словесник. Як будете дотримуватися цього принципу під час вивчення антонімів, омонімів?

4. На який принцип потрібно спиратися під час вивчення теми „Застарілі слова і неологізми”?

5. Назвіть основні шляхи збагачення активного словника учнів (словникової роботи).

6. Які труднощі у вивченні лексики і фразеології можуть виникнути в учнів? Охарактеризуйте традиційний і нетрадиційний підходи до їх подолання.

Практичний блок

1. Доберіть завдання з лексики до поданого тексту

Кобзарі – українські народні співці, творці, виконавці та носії найкращих у світі історичних дум і пісень, учасники боротьби проти турків і татар. Їхня професійна назва виникла на основі назви струнного інструменту – кобзи. Саме ж слово кобза є прямим родичем турецькому слову кобуз, або кобес (так називали турки невеликий, з однією струною музичний інструмент, що нагадує гітару).

Після виходу першої славнозвісної Шевченківської книги слово кобзар стало відоме усьому світові (І. Глинський).

Із якою метою ви використаєте дібрані завдання на уроках?

2. Згідно з програмою робота над засвоєнням фразеологізмів у школі має практичне спрямування.

Ознайомтеся з навчально-методичним посібником Т. Г. Ужченко „Дидактичний матеріал з української мови. Лексика і фразеологія” (К. : Освіта, 2005). Випишіть кілька вправ творчого характеру.

Розробіть чотири власні вправи такого типу до теми „Поняття про фразеологізми”.

3. Ознайомтеся з методичними рекомендаціями до використання на уроках мови „Шкільного фразеологічного словника української мови” Л. П. Кожуховської. Напишіть аналогічні поради до роботи зі словником паронімів.

Рекомендована література

1. Кожуховська Л. П. Про роботу над фразеологією в 5–7-х класах \ Л. П. Кожуховська // Українська мова і література в школі. – 1998. – № I. – С. 23–26.

2. Марченко Л. М. Робота з лексичними синонімами на уроках української мови : навч. посібн. / Л. М. Марченко. – К. : Рад. школа, 1981.

3. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : навч. посібн. / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик; за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989.

4. Передрій Г. Р. Лексика і фразеологія української мови : навч. посібн. / Г. Р. Передрій, Г. М. Смолянінова. – К. : Рад. школа, 1983.

5. Ужченко В. Д. Вивчення фразеології в середній школі : навч. посібн. / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. школа, 2000.

6. Усатенко Т. Лексична семантика і розвиток мовлення учнів : навч. посібн. / Т. Усатенко. – К. : Рад. школа, 1984.

7. Хом'як І. Вивчення лексики у поєднанні з орфографією / І. Хом'як // Дивослово. – 2002. – № 6. – С. 20–24.

Тема. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ БУДОВИ СЛОВА

I СЛОВОТВОРУ

Студенти повинні засвоїти основи методики вивчення будови слова і словотвору; вміти розробляти конспект уроку вивчення будови слова і словотвору.

Базові поняття: методичні принципи вивчення будови слова і словотвору, морфемний аналіз, словотвірний розбір, методичні прийоми вивчення будови слова і словотворення.

Методичні коментарі

Найголовнішим засобом збагачення лексики сучасної української літературної мови є творення нових слів, тобто словотворення. Слова в мові творяться не з довільно взятих звуків – їх створюють, керуючись певними закономірностями. Тому треба знати засоби творення слів і правильно використовувати різні способи словотворення.

Українська мова як одна з найрозвинутіших мов світу має досконалу систему засобів словотвору, і це дає їй можливість іти в ногу з розвитком науки, техніки, освіти, культури, бо цей розвиток неодмінно супроводжується появою великої кількості нових слів. Творення їх тісно пов'язане із структурою слів та здатністю членуватися на морфеми.

Чинні програми з української мови для середньої школи передбачають вивчення морфемної будови слова і словотвору.

Із цим матеріалом учні ознайомлюються ще в 1–4-х класах. Вони навчаються добирати й утворювати споріднені слова, визначають у слові всі його значущі частини.

У 5–6-му класах розширюють знання про значущі частини слова, поглиблюють поняття про різновиди морфологічного способу творення слів, ознайомлюються з неморфологічними способами словотвору, вчать розрізняти форми одного й того самого слова від новоутворених слів, оволодівають умінням аналізувати слова за їх морфемним складом.

У подоланні труднощів під час вивчення будови слова і словотворення вчитель зобов'язаний дотримуватися як загальнодидактичних, так і специфічних принципів вивчення відповідного матеріалу. Під час опрацювання цих розділів учитель повинен застосовувати ефективні методи і прийоми для полегшення засвоєння і сприйняття матеріалу. Значне місце серед них посідають тренувальні вправи, пов'язані з морфемним і словотвірним розборами.

Морфемний аналіз – виділення морфем у словах. Морфема – мінімальна значуща частина слова: корінь, суфікс, префікс, постфікс, закінчення. Морфемний аналіз проводиться у всіх класах, ускладнюючись в міру вивчення нових тем з будови слова і словотворення. Морфемний аналіз може бути визначеним як грамати́ко-орфографічна вправа аналітичного типу.

Словотвірний розбір – вид мовного аналізу, полягає у з’ясуванні, чи є дане слово похідним, якщо похідне – який спосіб словотворення (префіксальний, суфіксальний, та ін.) Словотвірний розбір передбачає побудову словотвірних пар, гнізд, ланцюжків. У школі вивчають із 6-го класу; у початкових класах – аналіз будови слова, з’ясування, від якого слова утворилося, підбір спільнокореневих слів. Словотвірний розбір створює передумови для елементів дослідницької діяльності учнів, для створення проблемних ситуацій.

Словотвірні вправи: знаходження в тексті слів із похідними основами, аналіз будови слів та їх значення; підбір спільнокореневих слів, з’ясування способів їх творення; зіставлення значень слів у гніздах спільнокореневих; з’ясування постійних значень, яких надають одні й ті ж афікси; користування словотвірними словниками; самостійна побудова словотвірних рядів (за зразками словотвірного словника), утворення ряду інших нових слів; побудова речень і зв’язного тексту з уживанням утворених слів; орфографічний і граматичний аналіз утворених слів, їх промовляння та запис, знаходження в них орфограм і пояснення правильного написання, а також вимови. Словотвірні вправи комбінуються із граматичними, фонетичними, орфографічними, словниковими та іншими вправами.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Який зміст і обсяг знань із розділів „Будова слова” і „Словотвір” визначає чинна програма для 5, 6-го класу?
2. З’ясуйте особливості вивчення будови слова і словотвору в школі.
3. Назвіть труднощі у вивченні морфемної будови слова та словотворення і шляхи подолання їх.
4. Визначте місце морфемного і словотвірного розборів у шкільному курсі української мови. Покажіть на прикладах, як потрібно проводити ці види мовного аналізу в школі.
5. Яка роль під час вивчення морфеміки і дериватології відводиться етимологічному розбору?
6. У чому треба вбачати зв’язок вивчення словотвору з лексикологією і граматиною?
7. Які словотворчі морфемі ви можете назвати? Спробуйте сформулювати визначення морфем і встановити функції кожної у словотворчій структурі слів української мови.

Практичний блок

1. Розробіть систему вправ до вивчення розділів „Будова слова” і „Словотвір”. Розкрийте освітньо-виховне значення запропонованої системи.

2. Доберіть приклади цікавих вправ, ігрових моментів для використання під час вивчення окремих тем з будови слова і словотвору.

3. Підготуйте поурочний конспект до вивчення способів словотворення. Проведіть урок в аудиторії з подальшим аналізом його.

Рекомендована література

1. Глазова О. П. Українська мова. 5 клас. Матеріали до уроків : підручник для вчителя / О. П. Глазова. – Х. : Ранок, 2010.

2. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір : навч. посібн. / В. О. Горпинич. – К. : Рад.шк., 1977.

3. Кващук А. Будова слова в українській мові (у завданнях, запитаннях і відповідях) / А. Кващук // Дивослово. – 2002. – № 7. – С. 39–46.

4. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : навч. посібн. / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик; за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989.

5. Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі : посібн. для вчителя / М. Я. Плющ. – К. : Рад. школа, 1985.

6. Хом'як І. Навчання орфографії у зв'язку зі словотвором / Іван Хом'як // Урок Української. – 2002. – № 7. – С. 38–42.

7. Яворська С. Вивчення розділу „Будова слова. Орфографія” у 5 класі / С. Яворська // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 4. – С. 11–16.

Тема. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ГРАМАТИКИ. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЧАСТИН МОВИ

Студенти повинні свідомо засвоїти основи методики вивчення граматики в школі, особливості вивчення частин мови, розвивати фахові вміння і навички працювати з навчально-методичною літературою, розробляти конспект уроку вивчення частин мови.

Базові поняття: методика вивчення частин мови як розділ методики української мови, історичні напрями в методиці вивчення граматики, принципи вивчення граматики, методичні прийоми вивчення частин мови, морфологічний розбір, граматична помилка, морфологічна помилка як вид граматичної.

Методичні коментарі

Морфологія в курсі української мови вивчається з 1-го по 9-й клас. Початкові класи – підготовчий курс, потім у 6–7-их класах вивчають теми: „Іменник” (загальні відомості, відмінювання, словотворення); „Прикметник” (відмінювання, коротка форма прикметників, ступені порівняння, утворення); „Числівник” (загальні відомості, розряди, відмінювання); „Займенник” (загальні відомості, розряди, відмінювання); „Дієслово” (загальні відомості,

види, дієвідміни, перехідність, утворення дієслів, дієприслівників, дієприкметників, відмінювання); „Прислівник” (загальні відомості, утворення, ступені порівняння); „Прийменник”; „Сполучник”; „Частка”; „Вигук”. Весь матеріал із морфології в курсі української мови тісно пов’язаний з орфографією, виступає її основою. Вивчення морфології побудоване на синтаксичній основі, що сприяє усвідомленню учнями функціональної ролі засобів морфології: так, лише в реченні та словосполученні стають зрозумілими значення відмінкових форм іменників, прикметників. Морфологія слугує також основою для роботи над культурою мовлення учнів, над виправленням помилок.

Морфологічні вміння учнів – складник умінь з української мови при закінченні курсу в 9-му класі. Учні повинні вміти: розпізнавати частини мови, визначати їх ознаки і форми; здійснювати морфологічний розбір слів і їх сполучень в реченні, визначаючи їх синтаксичну роль; знаходити в тлумачному словнику довідки про форми зміни слів; правильно утворювати форми всіх частин мови; правильно і доречно використовувати у власному мовленні всі частини мови та їх форми відповідно до стилю і типу тексту; обґрунтувати з точки зору морфології орфографію, вирішення конкретних орфографічних завдань у тих випадках, коли морфологічні обґрунтування необхідні; морфологічно обґрунтовано вдосконалювати текст; оцінювати власний і чужий текст з точки зору різноманітності використаних морфологічних засобів, правильності, доцільності вибору морфологічних засобів мови.

Морфологічні вправи: знаходження морфем у будові слова, морфемний аналіз слова; морфологічний розбір слів, словоформ; визначення частин мови, роду, числа, відмінка, типу відмінювання, особи, дієвідміни тощо. Визначення морфологічної основи перевірки орфограм. Зв’язок морфологічних вправ із синтаксичними: виявлення зв’язків між словами у словосполученні, в реченні й морфологічних засобів, які визначають ці зв’язки; встановлення морфологічних засобів у вираженні значень слова, його форм, словосполучень, речень. Це – *аналітичні морфологічні вправи*. *Синтаксичні морфологічні вправи:* утворення морфологічних форм слів: змінювання за часами, числами, відмінками, родами, відмінами, особами та ін.; побудова таблиць відмінювання, дієвідмінювання та ін.; утворення всіх можливих форм тієї чи іншої частини мови, (наприклад, утворити всі форми дієслова *читати*); вживання слів різних частин мови, а також словоформ у словосполученнях, реченнях, текстах, у тому числі й у вільному самотійному мовленні, у творах.

Знаходження помилок (недоліків) в утворенні чи вживанні морфологічної форми, у використанні її в тексті; виправлення знайденої помилки (недоліку).

Морфологічні помилки учнів – вид граматичних помилок. Полягають у порушенні утворення граматичних форм, викривленні морфологічного складу слів, найчастіше під впливом діалекту, просторіччя, за аналогією утворення форм інших слів. Морфологічні помилки учнів: неправильне утворення

відмінкових форм, форми числа, дієвідміни; введення зайвого суфікса чи втрата необхідного та ін. Подібні помилки інколи називають стилістичними. Часто морфологічними помилками вважають ті помилки, які можуть бути перевіреними і виправленими на морфологічній основі, наприклад, перевірка написання закінчень (ненаголошених) іменників.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Визначте місце граматики в шкільному курсі мови. У чому виявляємо зв'язок граматики з різними розділами мови?

2. Які напрями склалися в історії методики вивчення граматики? Що ви про них знаєте?

3. Дайте характеристику принципам вивчення граматики на прикладах матеріалу з морфології.

4. Які труднощі у вивченні самостійних частин мови можуть виникнути в учнів? Назвіть методичні шляхи їх подолання.

5. Проаналізуйте навчально-проблемну ситуацію.

Під час уроку виникла дискусія. Одні учні вважають, що в реченні *Дівчата потягли на вечорниці, то й я пішла, щоб дома не сидіть* (Л. Костенко.) слово *щоб* – сполучник, тому його потрібно писати разом, а інші – займенник *що* з часткою *б*.

Як ви поясните школярам відмінність між сполучниками *щоб*, *зате*, *проте*, *якби*, *якщо* й однозвучними самостійними словами (займенниками, прислівниками), що їх уживають із прийменниками *за*, *про* та частками *би*, *б*? Використайте для унаочнення приклади поданих речень: *Що б я не робив, постійно думаю про тебе. Якби ти добре в Бога попросила, то мали б ми ще й радість на віку: твоя пішла б за гетьманського сина, а мій хазяйську сватав би дочку* (Л. Костенко). *У мене одна думка: якби нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні* (Панас Мирний). *Якщо загинеш, буду я вдовою, Чи й ти, не знаю, любиш так мене* (Л. Костенко). *Як що! Зроду-віку такого не було!* (Панас Мирний). *Зате він і вісім срібних узяв* (А. Чайковський). *На гору доступитися нелегко, зате з гори зручніше боронитись* (Леся Українка).

А про те, де кінчається межа одного і починається другого, я не знаю! (О. Катренко).

6. Яку наочність можна використати під час вивчення частин мови (на конкретних прикладах)? Обґрунтуйте її ефективність на уроках.

7. Як ви розумієте вислів „частини мови пізнаються в тексті”? Який методичний висновок можна зробити на основі цієї думки?

8. Чи є відмінність між методикою вивчення граматики в середніх і старших класах? Поясніть.

Практичний блок

1. Підготуйте повідомлення на тему „Проблеми вивчення частин мови в методичній літературі”.

2. „Методику підказує текст” – доберіть завдання з морфології до поданого тексту. Наскільки ефективні дібрані вами завдання?

Батькові руки в мого молодшого брата Олексія. Не знаю, чи є робота в хаті, надворі, яку б він не зумів зробити. Олексій теше по дереву, клепає, варить метал, паяє, свердлить, мурує стіни, склить вікна, знається на електриці, малює, шиє. Я не вмю всього того. Єдине, що я вмю, це трохи держати перо. Не знаю, від кого це в мене? Від батька? Від матері? Від прадіда якого?.. Але те, що, беручись за перо, прагну бути чесним, правдивим і ловкеньким у роботі, так щоб клепочка до клепочки прилягала щільненько, щоб не прокапнула ніде вода, щоб те, що пишу, було міцненьке на вторі, – це в мене від батька. Це його діжечки (В.Захарченко).

3. Користуючись шкільним підручником, складіть питання узагальнювальної бесіди на тему: „Прикметник як самостійна частина мови”.

4. Визначте прийоми, які можна застосувати для зацікавлення учнів на уроках вивчення частин мови. Випишіть з методичної літератури приклади цікавих вправ, лінгвістичних задач, мовних ігор до вивчення таких тем: „Числівник як самостійна частина мови”, „Займенник”, „Службові частини мови”.

Рекомендована література

1. Вихованець І. Р. У світі граматики / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. школа, 1987.

2. Дика Н. Робота над граматичними (морфологічними) помилками / Н. Дика // Дивослово. – 2002. – № 12. – С. 30–33.

3. Дмитренко Г. Займенник (6 клас) / Г. Дмитренко // Урок української. – 2000. – № 10. – С. 30 – 35.

4. Кулькова Г. П. Граматика української мови в таблицях : навч. посібн. / Г. П. Кулькова. – К. : Рад. Школа, 1998.

5. Плющ М. Я. Вивчення морфології в 5–6 класах : навч. посібн. / М. Я. Плющ. – К. : Рад. школа, 1988.

6. Рудницька О. Б. Формуючи творчу інтелектуальну особистість (опис власного досвіду) / О. Б. Рудницька // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – № 5. – С. 48 –56.

7. Стріха А. Д. Цікава граматика : навч. посібн. для вчителя / А. Д. Стріха, А. Ю. Гуревич. – К. : Рад. школа, 1991.

8. Шкільник М. М. Проблемний підхід до вивчення частин мови : навч. посібн. / М. М. Шкільник. – К. : Рад. школа, 1986.

Тема. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИСУ

Студенти повинні усвідомити основи методики вивчення синтаксису; розвивати фахові вміння і навички складати поурочний план вивчення синтаксичного матеріалу, доцільно застосовувати методичні шляхи подолання труднощів у вивченні словосполучення, речення.

Базові поняття: методика синтаксису як розділ методики української мови, принципи вивчення синтаксису, методичні прийоми вивчення синтаксису, синтаксичний розбір, синтаксична помилка.

Методичні коментарі

Синтаксичні вміння учнів – складник умінь з української мови. Учні повинні вміти: знаходити в реченні граматичну основу і словосполучення, головне та залежне слово у них. У середніх класах – будувати словосполучення усіх видів і доречно вживати їх у власному мовленні; розрізняти в тексті прості й складні речення, визначати їх типи, виділяти члени речення, визначати способи їх вираження, знаходити вставні слова, словосполучення і речення, відокремлені другорядні члени речення, здійснювати синтаксичний розбір будь-яких типів речення, будувати прості й складні речення всіх вивчених типів і доречно вживати їх у власному мовленні відповідно до стилю тексту; синтаксично обґрунтовувати пунктуацію конкретного тексту, а в окремих випадках – і орфографію; синтаксично обґрунтовано вдосконалювати, правити текст: усувати помилки і недоліки в побудові речень, у зв'язках між ними, виправляти пунктуаційні помилки; оцінювати власний і чужий текст з точки зору синтаксичної складності, різноманітності, правильності, з точки зору комунікативної доцільності вибору синтаксичних засобів мови.

Синтаксичні вправи: виявлення зв'язків між словами у словосполученні та реченні за допомогою питань, побудова питання до члена речення; синтаксичний розбір різних видів: загальна характеристика речення, яке аналізується, а також його складових частин; називання членів речення та їх характеристика; пояснення пунктуації; виділення словосполучень та їх характеристика; складання різних схем речень; виявлення внутрішніх зв'язків у реченнях. Побудова словосполучень заданих типів: з узгодженням, керуванням, приляганням; „дієслово + іменник” тощо; побудова речень за схемою; виділення речення з потоку мовлення; виразна вимова речення; пояснення інтонації, з якою промовляється те чи інше речення у тексті та ін.

Синтаксичні помилки у мовленні учнів – вид граматичних, мовленнєвих помилок: порушення узгодженості; порушення прийменникового і безприйменникового керування; порушення зв'язку між займенниками і тими словами, на які вони вказують; займенникове дублювання підмета, інших членів речення; пропуски членів речення; синтаксичні повтори, однорідність синтаксичних конструкцій: неправильний порядок слів у реченні; неточне вживання сполучників у складносурядному і складнопідрядному реченні; невідповідність форм дієслова у реченні; змішування форм прямої і

непрямої мови та ін. Причини синтаксичних помилок: погане знання правил і невміння застосовувати їх; нездатність охопити свідомістю весь обсяг речення чи декількох речень; малий обсяг упереджуючого синтезу мовлення. Наслідком синтаксичних помилок можуть бути пунктуаційні помилки.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. На основі чинної програми і підручників з української мови коротко охарактеризуйте зміст роботи над синтаксисом у середніх класах.

2. На які принципи має спиратися шкільний словесник, організовуючи навчання синтаксису? У чому виявляється їх регулятивна функція?

3. К. М. Плиско в посібнику „Організація навчання синтаксису в середній школі” називає такі методичні принципи: вивчення мови в єдності форми, змісту і функціонування в мовленні, вивчення мови в міжрівневих, внутрішньорівневих і міжпредметних зв'язках. Як ви розумієте ці положення? Назвіть шляхи їх реалізації на синтаксичному матеріалі.

4. Прокоментуйте неведене вище висловлювання на прикладі матеріалу з синтаксису. Зробіть методичні висновки.

„Граматика – душа мови, поза нею естетика мови просто неможлива, оскільки саме граматичні норми та особливості їх використання є тим ядром, що дає можливість правильно донести думку, комунікативні завдання, які ставить перед собою мовець” [Прадід Ю. Рец. на посібн. А. П. Загнітка „Український синтаксис” // Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 62].

5. Яка послідовність інтонаційно-сислового розбору речення? Покажіть на прикладі.

6. Назвіть шляхи подолання труднощів у вивченні словосполучення.

7. Які труднощі постають в учнів під час вивчення речення? Розкажіть про методи і прийоми подолання їх.

8. Яке місце відводиться схемам, опорним конспектам, таблицям у методиці вивчення словосполучення і речення?

Практичний блок

1. Проаналізуйте навчально-проблемні ситуації і дайте відповіді на запитання:

А). Студентка-практикантка у поданому реченні слово *квіток* визначила як додаток. Поясніть, у чому помилка студентки: *Гілки квіток сплелися на вікні, неначе грати* (Леся Українка).

Б). У реченні *Піший кінного не дожене* (Нар. тв.) учень слово *кінного* визначив як означення. Як ви поясните йому помилку? Яке явище словотвору відбулося в цьому реченні?

В). Учням потрібно було зробити синтаксичний розбір двох речень. У першому з них слово *Семигори* вони визначили як прикладка, а в другому –

прикладка *Йвана*.

В довгому покрученому яру розкинулось село Семигори (І. Нечуй-Левицький).

Сина Йвана oddали в солдати за те, що ти не навчила панів шанувати (Т. Шевченко).

У розборі якого речення допущено помилку? Що не врахували учні?

2. Розкрийте місце і значення аналітичних вправ у вивченні синтаксису. Зробіть повний синтаксичний розбір речення: *Над річкою, в чистім полі, Могила чорніє; Де кров текла козацькая, Трава зеленіє (Т. Шевченко).*

3. Користуючись посібником „Екологічне виховання учнів і студентів засобами мови та літератури” (упорядник А. М. Лісовський. – Житомир, 1998), підготуйте реферат на тему „Екологічне виховання учнів на уроках мови (8-9 класи)”.

4. Доберіть тексти до поданих завдань, урахувавши зв'язок уроків мови і літератури. У якому класі ви дасте такі вправи?

А). *Прочитайте. Визначте, у якому стилі написаний текст. Дайте йому заголовок. Назвіть словосполучення, що мають емоційне забарвлення. Поясніть їх роль у тексті.*

Б). *Прочитайте. Дайте заголовок тексту. Визначте зображувально-виражальне значення речень з однорідними членами. Що втрапить текст, якщо вилучити з нього однорідні члени речення ?*

В). *Виразно прочитайте. Знайдіть помилки в побудові речень. Відредагуйте текст. Спишіть. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос.*

Рекомендована література

1. Лукач С. П. *Бесіда на уроках мови : навч. посібн. / С. п. Лукач. – К. : Рад. школа, 1990.*

2. *Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2010.*

3. Олійник І. С. *Методика викладання української мови в середній школі : навч. посібн. / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик; за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989.*

4. *Петраківська Л. М. Від екології біологічної – до екології моральної / Л. М. Петраківська // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – № 5 – С. 86–89.*

5. *Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення : навч. посібн. / К. М. Плиско. – Х. : Основа, 1992.*

6. *Стріха А. Д. Цікава граматики : посібн. для вчителя / А. Д. Стріха, А. Ю. Гуревич. – К. : Рад. школа, 1991.*

7. *Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови : навч. посібн. / Р. О. Христіанінова. – К. : Рад. школа, 1991.*

Тема. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ОРФОГРАФІЇ І ПУНКТУАЦІЇ

Студенти повинні оволодіти фаховими вміннями й навичками обирати навчальні методи, прийоми, дидактичний матеріал у відповідності з типом уроку і його метою, скласти поурочний план вивчення орфографії та пунктуації, проводити пробний урок в аудиторії з подальшим обговоренням його.

Базові поняття: методика орфографії, орфографічне правило, орфограма, орфографічні вміння, орфографічні вправи, орфографічний розбір, орфографічна помилка, методика пунктуації, пунктуаційне правило, пунктограма, пунктуаційні вміння, пунктуаційні вправи, пунктуаційний розбір, пунктуаційна помилка, диктант, робота над орфографічними і пунктуаційними помилками.

Методичні коментарі

Орфографія в школі – один із найважливіших розділів курсу української мови. Серед мовних умінь і навичок учнів орфографічні уміння та навички відіграють важливу роль. Вивчають орфографію в 1–7-х класах, у 8–9-х класах – повторюють, узагальнюють. Матеріал з орфографії не виділений у школі як окремий, самостійний розділ, натомість його подають разом із матеріалом з граматики, фонетики, словотвору і спирається на нього. Орфографія в школі пов'язує в практичних діях знання учнів з усіх розділів курсу мови: фонетики, будови слова і словотворення, графіки, морфології та синтаксису, лексики. Принципи української орфографії лежать в основі методики навчання правопису, а властивості визначають вибір методів і прийомів навчання. Найважливіші теми з орфографії: правопис ненаголошених голосних в корені слова, префіксах, суфіксах, закінченнях; правопис приголосних – дзвінких і глухих, подвоєних; чергування голосних в корені слова; перенос слів; вживання великої букви; написання разом, окремо, через дефіс та ін. Основні поняття орфографії в школі: навчання орфографії, методика орфографії, орфографічне правило, орфограма, орфографічна пильність, орфографічні помилки, орфографічна навичка та ін.

Орфографічні вміння – складник умінь з української мови по закінченні курсу. Формуються на основі знань з граматики, орфографії, фонетики, словотвору. Найважливішим в орфографічних уміннях є момент усвідомленості, що забезпечує можливість самоперевірки. Учні повинні вміти: знаходити в словах, словосполученнях орфограми, правильно співвідносити їх з вивченими граматико-орфографічними правилами, з'ясовувати орфограми, які не перевіряються, перевіряти орфограми, користуючись правилами (алгоритмами), довідниками і словниками; виконувати орфографічний розбір слів, словосполучень, здійснювати орфографічне коментування, орфографічну перевірку написаного тексту, власного чи чужого, знаходити, пояснювати та

виправляти допущені помилки. Головне у навчанні орфографії – вміти писати без помилок будь-який текст, як у самотійному творі, так і в диктанті чи списуванні.

Орфограма – це та буква, частина слова чи тексту, де можливе допущення помилки. В одному слові може бути декілька орфограм. Учні знаходять орфограми навіть в тих випадках, коли написання не викликає у них сумніву. Уміння знаходити орфограми і перевіряти їх – основа орфографічної навички.

Орфографічне правило – припис, який встановлює обов’язкове для всіх написання, а також визначальний спосіб перевірки. У правилі виділяють умови та норму. Орфографічні правила бувають прості й складні, які передбачають виконання 2–5 дій; граматико-орфографічні рішення орфографічних завдань на граматичній основі та неграматичні. Сучасна методика орфографії спирається на систему орфографічних правил у період навчання, формування орфографічних дій, і допускає відмову від них в міру автоматизації навички, коли орфографічне правило використовується лише для контролю. Система навчання орфографії на основі орфографічних правил, на відміну від механічних систем, забезпечує розумову діяльність і активність учнів у процесі навчання.

Орфографічна дія – спланована відповідно до правил дія, яка має єдину структуру: а) аналіз одиниці мови (слова, словосполучення) і виділення орфограми; б) визначення способу перевірки орфограми: застосування правила, використання аналогій, робота зі словником та ін.; в) написання слів, словосполучення. Дана структура застосовується і в пунктуації. У рамках структури орфографічної дії можуть бути використані різні прийоми роботи. Добір спільнокореневих слів для успішної орфографічної дії: для першого етапу – добре розвинута орфографічна пильність і мовленнєвий слух; для другого етапу – повне й точне знання системи орфографічних правил та способів перевірки; для третього – вміння швидко і без помилок користуватися правилами, з’ясувати будову слова, граматичну форму, легко та швидко добирати слова для зіставлення та ін. В міру закріплення орфографічної навички орфографічну дію згортають, вона переходить у внутрішній план і її використовують лише як засіб для контролю.

Орфографічний розбір – вид мовного аналізу, який полягає у виявленні в словах, словосполученні, тексті орфограм, у їх поясненні, з’ясуванні способів перевірки, у виконанні орфографічної дії – власне перевірки. Розрізняють повний орфографічний розбір, коли розбору підлягають всі орфограми, і тематичний, вибірковий, коли розбираються лише орфограми з певних тем. Уживають також терміни *повний* і *частковий*, *загальний* і *вибірковий*. Розрізняються ступені повноти розбору. Він може обмежуватися лише характеристикою орфограм, без їх перевірки. Орфографічний розбір зазвичай виконують усно, а при письмовому виконанні використовують умовні позначення.

Орфографічні вправи: звукобуквений аналіз слів, знаходження відмінності між звучанням і написанням, аналіз орфограм, віднесення їх до тієї чи тієї категорії, відповідно до принципів орфографії або до типів орфографічних правил, чи за граматичними темами; орфографічне коментування тексту, орфографічний розбір; диктанти, переписування тексту із різними орфографічними завданнями; робота з орфографічними завданнями, робота з орфографічними словниками та довідниками; вирішення орфографічних завдань, тобто пояснення ходу перевірки орфограм, слів, їх сполучень; побудова алгоритмів вирішення орфографічного завдання; промовляння слів і тексту; складання словничків складних слів, пояснення їх будови та утворення; побудова власного тексту, не спираючись на конкретну орфографічну тему, орфографічна перевірка тексту; самоперевірка чи взаємоперевірка текстів, виправлення помилок і пояснення їх причин. Орфографічні вправи комбінуються з граматичними, фонетичними, словотвірними, орфоепічними вправами.

Орфографічні помилки учнів – один із видів помилок з української мови. До них належить: порушення правил написання морфем – ненаголошені голосні, дзвінки та глухі приголосні в коренях слів; ненаголошені відмінкові закінчення, особові закінчення дієслів; написання окремо, разом і через дефіс; неправильний перенос слів; „графічні помилки” – заміна і викривлення букв. Орфографічні помилки вивчають, з’ясовують їх причини, укладають класифікації помилок. Робота над орфографічними помилками проводять головним чином в індивідуальному порядку. Кількість орфографічних помилок учнів – один із критеріїв оцінки диктантів, творів та інших письмових робіт учнів.

Пунктограма – правильне, відповідне до правил чи традицій уживання розділових знаків (чи його відсутність), конкретний випадок застосування пунктуаційного правила. Словесне вираження пунктограми зазвичай включає назву синтаксичної одиниці та вказує на знак, його функцію. Пунктограма – це сукупність структури елементів речення, що створюють ситуацію, при якій виникає завдання письмового членування мовлення за допомогою графічних знаків – розділових знаків. Вирішення завдання вимагає застосування пунктуаційного правила, яке містить норму і вказівку на умови, за яких вона реалізується. Пунктограма виражає пунктуаційне завдання, розділовий знак – результат його вирішення, отриманий шляхом застосування правила.

Пунктуаційні уміння – складник умінь з української мови по завершенні курсу. Учні повинні вміти: знаходити у простих і складних реченнях, тексті пунктограми, обґрунтовувати розставлення необхідних розділових знаків за допомогою вивчених синтаксичних і пунктуаційних правил; обґрунтовувати можливі варіанти пунктуації, пов’язувати їх з комунікативними завданнями висловлювання; враховувати пунктуацію у виразному читанні тексту; здійснювати пунктуаційне коментування тексту, перевірку пунктуації написаного тексту, знаходити, пояснювати і виправляти допущені помилки.

Головне у навчанні пунктуації – уміння писати без помилок будь-який текст як у самостійному творі, так і в диктанті чи списуванні.

Пунктуаційний розбір – вид мовного аналізу, який полягає в знаходженні (у реченнях, компонентах тексту) пунктограм, їх поясненні, у синтактичному, смислового та інтонаційному обґрунтуванні, у визначенні способів їх перевірки та виконанні, у виборі потрібного розділового знаку. У практиці використовується повний пунктуаційний розбір, коли розглядаються всі пунктограми, і тематичний, вибіркового, коли використовуються пунктограми лише з певних тем.

Пунктуаційний розбір може бути різної ступені повноти: повне обґрунтування; стисле обґрунтування; визначення типу орфограми і розділових знаків із називанням теми. Пунктуаційний розбір виконують усно.

Пунктуаційні вправи: знаходження розділових знаків у текстах, інтонування речень у зв'язку із пунктуаційним аналізом, пояснення речень у зв'язку із пунктуаційним аналізом, пояснення смислового значення розділових знаків; синтаксичний аналіз речень та цілих компонентів тексту з поясненням розташування розділових знаків, пунктуаційне коментування тексту, визначення принципів пунктуації, здійснення перевірки розділових знаків; усні та письмові вправи типу читання чи списування із завданням вставити пропущені розділові знаки, пояснити їх; побудова власних речень та зв'язного тексту з вживанням і обґрунтуванням розділових знаків; знаходження пунктуаційних помилок у власному або чужому тексті, тобто в процесі самоперевірки чи взаємоперевірки творів, виправлення помилок, обґрунтування виправлення. Пунктуаційні вправи комбінуються з граматичними і орфографічними вправами.

Пунктуаційні помилки учнів – помилки, пов'язані з порушенням пунктуаційних правил. Вони трапляються в диктантах, переказах, творах та інших письмових роботах. Навчання пунктуації в сучасній школі спирається насамперед на її синтактичний принцип, а потім на смисловий та інтонаційний. Тому класифікація пунктуаційних помилок подають відповідно до розділів синтаксису: помилки на кому при однорідних членах речення; на розділові знаки при вставних словах і реченнях; на знаки при відокремлених другорядних членах і т.п. Розрізняють інші три типи пунктуаційних помилок: пропуск розділового знаку, наявність зайвих знаків, неправильний вибір знаку. Дослідження свідчать про те, що дійсною причиною пунктуаційних помилок є недостатня орієнтація учня в синтаксичній структурі, синтаксичних зв'язках у реченні. Другорядною причиною виступає неповне розуміння значення, логіки речення. Відповідно, найважливіший шлях подолання пунктуаційних помилок – синтаксичний аналіз. Виправленню помилок сприяє також виразне прочитання речення, його інтонування.

Диктант – одна із найважливіших письмових граматико-орфографічних аналітико-синтетичних вправ, що полягає у відтворенні почутого, тобто сприйнятого на слух тексту чи окремих його елементів (слухові диктанти), а

також сприйнятого зором, який на відміну від списування, фіксується в пам'яті (зорові диктанти).

Розрізняють слухові, зорові, вільні, творчі, вибіркові диктанти, самодиктанти чи диктант „перевіряю себе”, комбіновані, текстові, що складаються з окремих речень, та лексичні (словникові).

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Яке місце посідають орфографія та пунктуація в шкільному курсі української мови? Назвіть орфографічні та пунктуаційні вміння для кожного класу.

2. Розкрийте методику вивчення орфографії у зв'язку з принципами українського правопису.

3. У чому суть основних принципів методики навчання пунктуації?

4. Назвіть теоретичні та практичні методи і прийоми вивчення пунктуації. Яким із методичних прийомів ви будете надавати перевагу в практичній роботі?

5. Висвітліть методику проведення різних видів диктантів (на матеріалі орфографії (пунктуації)).

6. Основною формою перевірки орфографічної і пунктуаційної грамотності вважається контрольний текстуальний диктант. Що має враховувати шкільний словесник під час перевірки та оцінювання правописних умінь?

Практичний блок

1. Перевірте й оцініть фрагмент учнівського диктанту. Запропонуйте систему роботи над орфографічними та пунктуаційними помилками.

Ліс стояв, неначе молода під вінцем в дорогому, білому уборі якого не вигідає ні одна людська думка.

І все те диво світилось наскрізь, блищало сипало іскрами брильєнтами переливалось то різким, то матовим світлом. Ні одна картина природи влітку не може прирівнятись до тієї пишної, фантастичної картини мертвої зими, то був тихий, мрійний, фантастичний сон заснувшої землі.

Дорога спускалась в глибокий вузький яр, знов піднімалась на горби, та знов западала в долини... Коло корчми була прогалина: на тому місці неначе хто роскинув пишний, фантастичний квітник, кружало густого терну було ніби виткане з павутиння та срібних ниток: розкидані кущики собачої бузини, папороті та буряну стали схожі на не видані квітки, виковані з срібла; висока одним-одна береза спустила до самого долу розкішні тонкі гілки, неначе розчесані довгі коси пресипані срібним пилом (І. Нечуй-Левицький).

1. Перевір себе – див.: Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки та матушки / І. Нечуй-Левицький // Твори : у 2-х т. – Т. 2. – К. : Дніпро, 1977. –

С. 164–165.

2. Розробіть чотири проблемні завдання, лінгвістичні задачі з орфографії й пунктуації.

3. Підготуйте текст диктанту на той чи інший вид орфограм, які підпорядковуються морфемному принципу українського правопису.

4. Складіть конспект уроку на одну з тем: „Розділові знаки при прямій мові” (для класу з середнім рівнем розвитку). Використайте у розробці наочність. Підготуйтеся до проведення уроку в аудиторії з подальшим обговоренням його.

Рекомендована література

1. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія : навч. посібн. / О. П. Блик. – К. : Рад. школа, 1988.

2. Горбачук В. Т. Види диктантів і методика їх проведення : навч. посібн. / В. Т. Горбачук. – К. : Рад. школа, 1989.

3. Кобцев Д. А. Українська мова. Диктанти. Завдання. Правила. 5 клас : навч. посібн. / Д. А. Кобцев. – Х. : Торсінг, 2000.

4. Козачук Г. О. Підвищення грамотності учнів : навч. посібн. / Г. О. Козачук. – К. : Освіта, 1995.

5. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : навч. посібн. / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик; за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989.

6. Хом'як І. Практика навчання орфографії в загальноосвітній школі / Іван Хом'як // Українська мова і література в школі. – 2000. – № 4. – С. 14–17.

7. Шкурятяна Н. Г. Методика вивчення орфографії навч. посібн. / Н. Г. Шкурятяна. – К. : Рад. школа, 1985.

8. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови : навч. посібн. / І. П. Ющук. – К. : Освіта, 1997.

9. Яворська С. Система праці над орфографічними помилками / С. Яворська // Урок Української. – 2000. – № 3. – С. 33–35.

Тема. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ СТИЛІСТИКИ. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ В ШКОЛІ

Студенти повинні опанувати основи методики стилістики, лінгвістики тексту в школі; розвивати професійні вміння і навички розробляти конспект уроку мови, проводити урок в аудиторії з подальшим обговоренням його.

Базові поняття: методика вивчення стилістики, лінгвістика тексту, стилістичні вправи, стилістичний аналіз тексту, стилістичний експеримент, стилістична помилка.

Методичні коментарі

Сучасна мовна освіта покликана сформувати комунікативно вправну особистість. Важлива роль у цьому належить розділу стилістики. Формування стилістичних умінь і навичок учнів має ґрунтуватися на функціонально-комунікативній та культурологічній основах. Наскрізне і безперервне вивчення стилістики допоможе навчити учнів ефективно використовувати нормативні лексичні, граматичні, орфоепічні засоби відповідно до стилю мовлення і мети висловлювання. Програмою з української мови для старшої школи передбачено систематизацію, вдосконалення знань та умінь із стилістики мови і мовлення, культури мовлення, риторики. Стилiстика розглядає різновиди мови, зумовлені сферою і метою спілкування, а також мовні засоби, що мають додаткове стилістичне забарвлення. У зв'язку з цим існують два основні напрями в сучасній методиці стилістики: стилістика мови (практична), яка вивчає стилістичне забарвлення мовних засобів, і стилістика мовлення (функціональна), що вивчає структуру стилю. У старшій школі передбачається дати учням системне уявлення про ці дисципліни хоча б у загальних рисах, оскільки навчального часу для цього обмаль. Так, у 10-му класі розпочинається системне ознайомлення зі стилістичними можливостями звукової системи мови, лексичними, фразеологічними, словотворчими засобами стилістики. В 11-му класі – морфологічними засобами стилістики, стилістикою простих, складних речень, різними способами вираження чужого мовлення.

Шкільна програма з мови орієнтує на опанування різних стилів мовлення – як художнього, так і публіцистичного, наукового, офіційно-ділового, розмовно-побутового – з урахуванням принципів наступності й перспективності.

Стилiстичні вправи. Для вироблення стилістичної грамотності учнів потрібно проводити на уроках мови аналіз стилістичних помилок, організувати роботу над їх попередженням і виправленням. З цією метою доцільно практикувати редагування висловлювань, граматико-стилiстичні вправи, стилістичний аналіз тексту. Аналізуючи стильові особливості тексту, важливо враховувати єдність змісту, форми і функції (комунікативне призначення). Такий підхід дасть змогу учням оволодіти знаннями про функціональні стилі літературного мовлення, стилістичну диференціацію мовних одиниць, підвищувати рівень культури власного мовлення.

Лінгвістика тексту в школі передбачає розрізнення понять „відоме” й „невідоме”, ознайомлює учнів з видами міжфразного зв'язку, засобами зв'язку речень у тексті тощо. Уведення в шкільну програму цього матеріалу пов'язане з реалізацією комунікативної мети курсу рідної мови. Оскільки текст (висловлювання) – це продукт мовленнєвої діяльності того, хто говорить або пише, то для вдосконалення зв'язного мовлення учнів важливо дати їм відомості про будову тексту, виробити вміння та навички чітко, ясно висловлюватися в конкретних умовах спілкування.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Розкрийте основні завдання і зміст вивчення матеріалу зі стилістики в школі.
2. Назвіть методичні принципи вивчення стилістики.
3. Які форми, методи і прийоми є найбільш ефективними для вивчення стилістики в школі?
4. У методиці вивчення стилістики склалися два напрямки. Які? Як ви їх розумієте?
5. У чому полягають особливості вивчення стилістики в 6–9-х класах?
6. Визначте місце і значення вивчення лінгвістики тексту в школі.
7. Розкажіть про методику лінгвістичного аналізу художнього тексту.

Практичний блок

1. Випишіть три тексти різних стилів. Визначте сферу їх застосування. Зробіть стилістичний розбір одного із текстів за такою схемою: а) мета тексту; б) застосування стилю; в) основні стильові ознаки.
2. Дайте стилістичну характеристику твору однокурсниці за планом:
  - А). Чи відповідає стиль викладу заголовку тексту? З-поміж іншого зверніть увагу на те, чи слова заголовка знаходять підтвердження у тексті. Як правило, ключові слова заголовка повинні бути повторені або обґрунтовані в тексті твору.
  - Б). Чим можна вмотивувати саме такий поділ тексту на абзаци?
  - В). Проаналізуйте, як типи речень впливають на стилістичну досконалість викладу.
3. Розробіть систему вправ до вивчення стилістики.
4. Підготуйте реферат на тему „Особливості вивчення лінгвістики тексту в школі”.

Рекомендована література

1. Грипас Н. Я. Робота над текстом на уроках мови в 5–6 класах : навч. посібн. / Н. Я. Грипас. – К. : Рад. школа, 1989.
2. Ковалик І. І. Методика лінгвістичного аналізу тексту : навч. посібн. / І. І. Ковалик, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1984.
3. Мельнічайко В. Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови : навч. посібн. / В. Я. Мельнічайко. – К. : Рад. школа, 2008.
4. Омельчук С. Формування навичок стилістичного аналізу складних синтаксичних конструкцій / С. Омельчук // Дивослово. – № 5. – 2007. – С. 33–34.
5. Пентилюк М. І. Робота із стилістики в 4–6 класах : навч. посібн. / М. І. Пентилюк. – К. : Рад. школа, 1984.
6. Пентилюк М. І. Робота із стилістики в 8–9 класах : навч. посібн. / М. І. Пентилюк. – К. : Рад. школа, 1989.

7. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика : підручник для гімназії гуманітарного профілю / М. І. Пентилюк. – К. : Вежа, 2004.

Тема. МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Студенти повинні володіти методами й прийомами формування комунікативної особистості; розвивати фахові вміння та навички складати поурочний план проведення уроків написання переказів і творів.

Базові поняття: методика розвитку мовлення, усне і писемне мовлення, переказ, твір-розповідь, твір-роздум, твір-опис, комунікативна особистість.

Методичні коментарі

Розвиток мовлення учнів – процес оволодіння мовленням; засобами мови (фонетикою, лексикою, граматику, культурою мовлення, стилями) і механізмами мовлення – його сприйняття і висловлення своїх думок. Процес розвитку мовлення проходить у дошкільному і шкільному віці, у дорослого.

Термін **розвиток мовлення** використовують також у вузькому методичному значенні: спеціальна навчальна діяльність учнів і вчителя, спрямована на оволодіння мовленням; відповідний розділ курсу методики української мови. Основні умови успішного розвитку мовлення учнів у школі: розвиток фізіологічних механізмів мовлення; потреби у спілкуванні, висловлюванні думки; наявність мовного середовища, яке сприяє розвитку мовлення учнів; наявність суттєвого, значущого матеріалу, що містить зміст мовлення; оволодіння теоретичними знаннями про мову, її закономірностями, постійне корегування мовлення, підпорядковане правилам, оволодіння культурою мовлення. Розвиток мовлення нерозривно пов'язаний із розвитком мислення, сприяє йому. У школі розроблена система розвитку мовлення учнів, яка охоплює організацію мовленнєвих ситуацій, мовного середовища, словникову роботу, синтаксичні вправи, роботу над текстом (зв'язним мовленням), інтонаціями, над виправленням і вдосконаленням мовлення. Уся робота з розвитку мовлення спирається на курс граматики, лексики, фонетики, словотвору, стилістики, а також на теорію мовлення і тексту, яка не входить у програму для учнів, але використовується як основа методики розвитку мовлення учнів.

Розвиток мовлення учнів супроводжує вивчення усіх розділів курсу мови, є її складовою і проводиться упродовж усіх етапів навчання.

Робота з розвитку зв'язного мовлення, що ґрунтується на основі глибокого засвоєння всіх програмових питань шкільного курсу мови, формує високу культуру усного й писемного мовлення учнів, їхнє вміння викладати думки логічно, послідовно, з дотриманням літературних норм.

Основними видами робіт із розвитку зв'язного мовлення є перекази і твори. Підготовка до них значною мірою залежить від виконання цілої

системи тренувальних вправ, які прищеплюють навички змістовно і зв'язно викладати думки, чітко й правильно будувати речення, вдумливо добирати слова та їх форми, виразно читати написане.

В учнів у процесі розвитку мовлення має активно працювати думка. Вони повинні навчитися спостерігати за природою, навколишніми предметами, діяльністю людей, глибоко усвідомлювати свої спостереження, робити висновки. А в цьому й реалізується зв'язок навчання з життям, зв'язок мовлення з мисленням, бо в процесі розвитку мови учня розвивається й культура його мислення. Школярам потрібно донести, що мовлення функціонує у двох формах: усній і писемній, кожна з яких має свої характерні особливості. Усне мовлення передбачає наявність мовця й слухача. Писемне мовлення не потребує присутності осіб, котрі беруть участь у спілкуванні.

Переказ у школі – це вправа, яка зумовлює відтворення в усній або письмовій формах змісту прочитаного або заслуханого тексту, а також ефективний засіб розвитку пам'яті, уваги, мислення і мовлення, підготовча ланка до самостійного письма, до складання творів. У традиційній методиці розрізняють різні види переказів, серед них – докладні, стислі, вибірккові, творчі тощо.

Завдання *докладного переказу* – якнайповніше відтворити зміст вихідного тексту.

Стислий переказ передбачає коротку передачу основного змісту тексту без збереження деталей.

Вибірковий переказ – детальний, послідовний виклад матеріалу одного епізоду чи однієї з підтем (або пункту плану).

Творчий переказ – це усний чи письмовий виклад вихідного матеріалу, який містить у собі ще й окремі творчі елементи.

Твір – тренувальна вправа, спрямована на самостійний зв'язний виклад учнями своїх думок і почуттів. Твори розподіляються за метою – навчальні, контрольні; за формою мовлення – усні й письмові; за місцем виконання – класні й домашні; за ступенем самостійності – колективні й індивідуальні; за джерелами матеріалу – на лінгвістичні теми, за власними спостереженнями, на основі почутого або прочитаного, за картиною; за складністю – це твори за опорними словами і словосполученнями, з додатковими завданнями, за способом викладу думок – розповідь, опис, роздум.

Розповідь – учнівський твір, у якому з настановою на образність розповідається про подію, що розгортається в часі.

У *творі-описі* подається впорядкований перелік ознак предмета, явища, особи.

Роздум – учнівський твір, у якому висловлюють певні думки, міркування, правильність яких підтверджують, і роблять висновки.

Усне й писемне мовлення школярів часто буває недосконалим. У ньому трапляються помилки стосовно змісту, побудови і мовного оформлення висловлювань. Одним із засобів удосконалення мовлення є попередження

помилки орфоепічних (в усному мовленні); помилок у змісті; лексичних, стилістичних, граматичних, орфографічних, пунктуаційних.

Високий рівень мовленнєвої культури школярів змовлений не лише писемною грамотністю, а й навичками правильного усного мовлення, виразного читання, багатством словникового запасу.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Яке значення має робота з розвитку зв'язного мовлення в школі?
2. Визначте основні напрями роботи з розвитку зв'язного мовлення та шляхи їх реалізації.
3. У чому полягають психолого-педагогічні закономірності розвитку усного і писемного мовлення учнів?
4. Згадайте принципи методики розвитку зв'язного мовлення, розкрийте суть і значення кожного з них.
5. Назвіть види робіт із розвитку зв'язного мовлення. Розкрийте методику написання переказів.
6. Розкрийте методику підготовки учнів до написання творів.
7. із якою метою можна використовувати подані пам'ятки Л. І. Забашти під час підготовки учнів до написання твору?

Пам'ятка – аутотренінг для учнів: Я – старшокласник! Я – особистість творча. Я думаю, замислююсь. Я аналізую, висловлюю свої судження. Я успішно пройду випробування. Я напишу твір добре! Я впевнений у цьому!

Пам'ятка – аутотренінг для вчителя: Ідучи на екзамен чи контрольний твір, пам'ятаю:

- *Переді мною діти, яким сьогодні дуже важко, як ніколи.*
  - *Вони всі здібні по-своєму.*
  - *Кожен із них творча особистість.*
  - *Вони потребують моєї допомоги і підтримки.*
  - *Я допоможу їм лагідним поглядом, щедрим словом, доброю усмішкою.*
  - *Я повинен це зробити сьогодні!*
6. Лінгвістична робота над текстом для переказу. Що вона передбачає?
  7. Як ви розумієте застереження методиста О. І. Власенкова, що під час перевірки робіт учитель-словесник повинен обережно ставитися до творчості учнів, до найменшого вияву їхньої самостійності, власного підходу до опису й оцінки фактів?
  8. Назвіть критерії і норми оцінювання учнівських переказів і творів за 12-бальною шкалою. Як в оцінюванні рівня мовної підготовки учня має враховуватися характер помилок (грубі, негрубі)?

Практичний блок

1. Ознайомтеся з матеріалом про творчі роботи на лінгвістичні теми, вміщену в посібнику О. М. Довгої „Як писати твір”. Розробіть орієнтовну лінгвістичну тематику творів (5–9-ті кл.).

2. Прокоментуйте подані висловлювання: „Кількаразове (два, три рази) читання не впливає помітно на равильність і повноту передачі змісту та розмір переказів, бо основна увага учнів спрямована на те, щоб запам’ятати якнайбільше готових висловів” (Синиця І. О. Психологія писемної мови учнів 5–8 класів. – С. 274)

„Словесна творчість учнів – могутній засіб розумового розвитку людини, перед якою відкривається світ” (Сухомлинський В. Слово рідної мови // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 7. – С. 58).

3. При написанні твору плану не вимагають. Але в основі будь-якої свідомої діяльності людини лежить планування. Висловіть своє ставлення до складання плану у процесі словесної творчості.

4. У чому відмінність роботи над культурою усного й писемного мовлення учнів на уроках мови і уроках літератури? Оформіть відповідь письмово у вигляді методичних рекомендацій.

5. У старших класах учителі-словесники практикують взаєморецензування учнівських творів. Запропонуйте орієнтовну схему взаєморецензування творів-розповідей.

6. На основі методичної літератури підготуйте реферат на тему „Наступність і перспективність у розвитку творчих здібностей учнів на уроках зв’язного мовлення”.

7. У чому полягає виховне значення переказів? Що має враховувати вчитель у зв’язку з цим? Готуючи відповідь, проаналізуйте в цьому аспекті два – три тексти із збірника переказів.

Рекомендована література

1. Азьомов В. Творчість і твори / В. Азьомов // Українська мова і література. – 2000. – Число 15 (175). – С. 6–8.

2. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови : навч. посібн. / О. М. Біляєв. – К. : Рад школа, 1981.

3. Вигівська Г. Складання твору – оповідання за поданим сюжетом (Урок розвитку зв’язного мовлення для 7 класу) / Г. Вигівська // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 2. – С. 14–16.

4. Голуб Н. Б. Дивосвіт : дидактичний матеріал з розвитку зв’язного мовлення для учнів 5 класу : навч. посібн. / Н. Б. Голуб, Н. М. Остапенко. – Черкаси : Брама. ІСУЕП, 1999.

5. Довга О. М. Як писати твір : метод. посібн. для вчителів-словесників / О. М. Довга. – К. : Просвіта, 1997.

6. Мацько Л. І. Українська мова. Як писати переказ : навч. посібн. / Л. І. Мацько, С. О. Караман та ін. – К. : Магістр – 1998.

7. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови : навч. посібн. / В. Я. Мельничайко. –К. : Рад. школа, 2004.

8. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : навч. посібн. / за ред. Пентилюк М. І. – К. : Ленвіт, 2010.

9. Олійник О. Б. Їжакова канцелярія : навч. посібн. / О. Б. Олійник. –К. : Хрещатик, 1997.

10. Приходченко К. І. Витоки творчості : розробки уроків та позакласних заходів з розвитку творчих здібностей учнів : посібн. / К. І. Приходченко. –Д. : Сталкер, 1998.

11. Шуляр В. Твір: як до нього підготуватися / В. Шуляр // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. – № 3. – С. 33–37.

Тема. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ РИТОРИКИ

Студенти повинні опанувати основами методики навчання красномовства; розвивати фахові вміння і навички працювати з навчально-методичною літературою, доцільно обирати методичні прийоми формування комунікативної особистості, розробляти конспект уроку риторики, проводити урок в аудиторії з подальшим обговоренням його.

Базові поняття: риторика, методичні прийоми навчання риторики, риторичні вміння, риторична норма, логічна помилка, види красномовства, жанри монологічного і діалогічного мовлення, дискурс (виступ, промова), тропи, риторичні фігури.

Методичні коментарі

Риторика – наука про мистецтво мовлення, красномовність, пов'язана з поетикою; узагальнює досвід майстрів слова, встановлює правила. На основі останніх був побудований навчальний предмет у середній школі ХІХ століття – риторика. У курсі риторики розглядають правила побудови текстів різних видів (особливо – роздумів), логічні правила, подавались зразки, повідомляють вимоги граматики, стилістичні та риторичні фігури. Вивчення риторики у середній школі носило формальний характер, унаслідок чого риторика як шкільна дисципліна була скомпрометована. Проте окремі вимоги риторики використовуються в сучасній методиці української мови: поділ текстів на описи, міркування, розповіді; правила побудови індуктивного і дедуктивного судження, правила доведення; робота над різними жанрами. Близькі до риторики заняття із практичної та функціональної стилістики у старших класах.

Мета викладання риторики в школі – формувати в учнів загальне уявлення про риторичну науку, вдосконалення вмінь будувати комунікативно доцільне, змістовне, виразне висловлювання, яке має бездоганне мовне оформлення, виховання потреби постійного вдосконалення

своїї мовленнєвої діяльності. У широкому розумінні цього слова кожна особистість навчається риторики протягом всього життя. У 12-му класі передбачено ознайомити старшокласників з основами ораторського мистецтва, вдосконалити їх уміння говорити по суті, аргументовано, переконливо викладати свої думки, сперечатися, дискутувати, відстоювати свої погляди, вести діалог, дотримуючись правил мовленнєвого етикету. З цією метою у програмі подаються відомості про особливості публічного виступу, його різновиди; особливості усних виступів, побудови і мовного оформлення висловлювань різних типів, стилів, жанрів; матеріал про способи встановлення контакту зі слухачами, культуру мовлення, правила спілкування в процесі публічного виступу тощо. Цей розділ має практичне спрямування, тому учнів передусім необхідно навчити активно слухати і уважно ставитися до почутого або прочитаного, аналізувати публічне мовлення з погляду його доцільності й ефективності; обговорювати різні моделі публічних висловлювань, визначати їх вартості і недоліки; формувати в школярів культуру ведення дискусій, полеміки, диспутів, дотримуватися правил спілкування і культури мовлення.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Розкрийте зміст програми шкільного курсу риторики. Чи цілком вона задовольняє вимоги часу – навчити учнів майстерно володіти монологічними й діалогічними формами мовлення в різних ситуаціях спілкування?

2. Назвіть характерні риси, жанри основних видів красномовства (академічного, політичного, дипломатичного, військового, юридичного, церковного, суспільно-побутового).

3. Визначте етапи роботи над текстом промови. Що має знати учень про вибір теми виступу, збирання матеріалу, складання плану, тексту промови (у вигляді тез, конспекту), про розмітку його знаками партитури?

4. Прокоментуйте риторичні здібності, які потрібно вдосконалювати, формуючи комунікативну особистість.

5. Які вміння і навички важливо сформувати в шкільному курсі риторики?

6. Як ви розумієте принцип комунікативної співпраці у формуванні риторичних умінь і навичок?

7. Які методичні прийоми використовують учителі-словесники для виховання вмілого промовця?

Практичний блок

1. Для свідомого оволодіння учнями культурою мовлення (мислення) вчитель ознайомив їх з основними видами логічних помилок: побудова виступу на хибних поглядах, визначення невідомого через інше невідоме,

неврахування полісемії слова, поєднання несумісних понять, тавтологія, поспішні висновки після непереконливих доказів, порушення зв'язку між реченнями.

Дайте методичну оцінку діям шкільного словесника. Розробіть систему вправ для попередження логічних помилок у мовленні старшокласників.

2. Складіть пам'ятку для учнів щодо створення тексту в одному з мовленнєвих жанрів: привітальне слово, ювілейна промова, публічний виступ, реферат, ділова бесіда, диспут.

3. Укладіть для учнів 10–12-х класів рукописний шкільний словник з риторики або рукописний посібник „Шкільний курс риторики в таблицях”.

4. Розробіть конспект уроку на тему „Виступ перед аудиторією” (12-й клас).

Рекомендована література

1. Абрамович С. Д. Риторика : навч. посібн. / С. Д. Абрамович, М. О. Чікарькова. – Львів : Світ, 2008.

2. Арват Ф. С. Культура спілкування : навч. посібн. / Ф. . Арват, С. І. Коваленко та ін. – К. : ІЗМН, 1997.

3. Голуб Н. Викладання елементів практичної риторики в 10–11 класах / Н. Голуб // Українська мова і література в школі. – 2002. – № 4. – С. 4–9.

4. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посібн. / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990.

5. Громовий В. Мистецтво живого слова : посібн. із сучасної риторики для старшокласників та студентів / В. Громовий. – Кіровоград, 1999.

6. Томан Іржі. Мистецтво говорити / пер. з чес. – К. : Політвидав України, 1986.

7. Сагач Г. П. Золотослів / Г. П. Сагач. – К. : Райдуга, 1993.

8. Саранді Н. Риторика як наука і мистецтво слова : система уроків : 10 клас / Н. Саранді // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – № 4. – С. 81–92.

9. Феллер М. Що таке вправне (ефективне) спілкування. Навіщо і якчити спілкуватися / М. Феллер // Українська мова та література. – 1999. – Число 39 (151). – С. 9–11.

Тема. ПОЗАКЛАСНА РОБОТА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Студенти повинні засвоїти основи методики позакласної роботи з мови; розвивати фахові вміння і навички розробляти плани проведення мовних гуртків, вечорів, тижнів рідної мови.

Базові поняття: позакласна робота з української мови, принципи позакласної роботи з мови, мовний гурток, мовний вечір, шкільна олімпіада з мови.

Методичні коментарі

У розв'язанні складних завдань навчально-виховного процесу в школі велику роль відіграє позакласна робота з української мови. Вона тісно пов'язана з класними заняттями, але не підміняє їх.

Під позакласною роботою з мови більшість методистів розуміє спеціально практиковані в позаурочний час заходи, які мають свій зміст, не завжди передбачений навчальною програмою, специфічні форми, методи, спрямовані на розширення і поглиблення відповідних знань, умінь та навичок учнів.

Найбільш характерною ознакою живого й творчого характеру позакласної роботи є захоплюючий виклад матеріалу. Він передбачає цікаве, проблемне, активне, ігрове навчання. Організуючи позакласну роботу з рідної мови, учитель дотримується всіх загальнодидактичних принципів навчання, а також специфічних: це принцип зв'язку позакласної роботи з уроками рідної мови; принцип вибірковості; принцип комунікативної спрямованості; принцип добровільності; принцип розважальності; принцип поєднання індивідуальних, групових і масових форм.

Позакласна робота з української мови за частотою проведення заходів має дві форми:

– систематичну, яка проводиться постійно впродовж року (мовний гурток, випуск стінгазети, гуртки, видання учнівського журналу);

– епізодичну – заходи, що організуються один-два рази на рік (мовні вечори, конференції, виставки, екскурсії, тижні чи дні мови, олімпіади).

Один із найбільш ефективних видів позакласної роботи – мовний гурток, на заняттях якого учні мають можливість займатися дослідницькою діяльністю, вивчати місцеві діалекти, топоніми тощо.

Останнім часом у школі отримали велике поширення масові форми позакласної роботи з рідної мови. Це дні і тижні рідної мови, олімпіади, фестивалі, свята мови, усні журнали, конференції, конкурси, шкільна мовна преса, радіо. Головним завданням їх є підвищення і розвиток інтересу до української мови, залучення учнів до активної участі в заходах, присвячених мові рідного народу.

Тренувальні вправи та контрольні завдання

Теоретичний блок

1. Визначте роль і місце позакласної роботи з української мови у середній школі.
2. Назвіть основні форми і види позакласної роботи з української мови.
3. Розкрийте зміст позакласної роботи вчителя-мовника з учнями.

4. Які ви знаєте специфічні принципи організації позакласної роботи з української мови? Розкрийте їх на конкретних прикладах.

5. Як організувати роботу шкільного гуртка лексики і фразеології?

6. Розкажіть про можливості використання ТЗН під час проведення позакласних заходів з мови.

Практичний блок

1. Складіть план гурткового заняття з лексики, враховуючи теми, що вивчаються за програмою в 5–6-х класах.

2. Підготуйте завдання, запитання, тексти для проведення мовної олімпіади серед 5–7-х і 8–9-х класів.

3. Укладіть бібліографію науково-методичної літератури, яку можна використати в підготовці до позакласної роботи з мови.

Рекомендована література

1. Аркушин Г. Л. На заняттях мовного гуртка / Г. Л. Аркушин // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 4. – С. 62–65.

2. Вихованець І. Р. У світі граматики / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. школа, 1987.

3. Коваль А. П. Пригоди слова : посібн. / А. П. Коваль. – К. : Рад. школа, 1985.

4. Передрій Г. Р. Позакласна робота з української мови в 4–8 кл. : навч. посібн. / Г. Р. Передрій. – К. : Рад. школа, 1979.

5. Потапенко О. І. Гурткова робота з української мови в 4–8 кл. : навч. посібн. / О. І. Потапенко. – К. : Рад. школа, 1989.

6. Стріха А. Д. Цікава граMATика : посібн. для вчителя / А. Д. Стріха, А. Ю. Гуревич. – К. : Рад. школа, 1991.

7. Свашенко А. О. Позакласна робота з фразеології / А. О. Свашенко // Українська мова і література в школі – 1986. – № 4. – С. 51–60.

8. Чак Є. Мандрівка в Країну слова : посібн. / Є. Чак. – К. : Рад. школа, 1981.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ДЕРЖАВНОГО ІСПИТУ З КУРСУ „МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”

Методичні рекомендації

Комплексний державний іспит з методики викладання української мови та літератури бакалаври складають в усній формі. Він вимагає від студента:

1) ґрунтовних знань з методики викладання української мови (знання теоретичного матеріалу, структури й змісту чинної Програми тощо);

2) виявлення обізнаності з актуальними проблемами розвитку методики викладання української мови в навчальних закладах різного типу;

3) навичок аналізу структури й змісту підручників; складання планів-конспектів на запропановану тему;

4) вміння фахово аналізувати методичну літературу, періодичні науково-методичні видання; добирати дидактичний матеріал; організувати систематичну роботу з розвитку зв'язного мовлення на уроках української мови й позакласних заходах;

5) володіння методикою впровадження інноваційних технологій (інтерактивних методів) на уроках української мови.

Готуючись до іспиту, випускник повинен свідомо опрацювати значний за обсягом теоретичний матеріал, користуючись Програмою з методики викладання української мови.

Отримавши екзаменаційний білет, у якому вказано питання з методики викладання української мови (1 теоретичне та 1 практичне завдання), а також питання з методики викладання української літератури, студент одержує аркуш для відповіді, записує № білета, питання, зазначені в ньому, і дає на кожне з них стислу або розгорнуту відповідь.

Зразок екзаменаційного білета:

1. Види та форми контролю знань, умінь, навичок на уроках української мови.

2. Специфіка та ефективність уроку української літератури в навчальних закладах різних типів.

3. Методичні форми й прийоми роботи над образом-персонажем (на матеріалі роману О. Гончара „Собор”).

4. *Практичне завдання.* Сформулюйте загальнодидактичну мету уроку на тему: „Правопис префіксів *пре-, при-, прі-*”. Визначте місце тренувальних вправ у структурі уроку. Запропонуйте 2–3 вправи на закріплення програмового матеріалу з цієї теми.

Відповідь на теоретичне питання треба побудувати за принципом: теоретичне положення – приклад. Ілюстративний матеріал повинен бути змістовним, доречним, пов'язаним із практикою викладання української мови в школі.

Питання до державного іспиту

1. Методика викладання української мови як наука і навчальна дисципліна.
2. Історія становлення методики навчання української мови як науки.
3. Підручники та посібники з методики викладання української мови та розвитку зв'язного мовлення. Періодичні методичні видання.
4. Предмет, зміст, цілі і структура курсу методики навчання української мови.
5. Внесок видатних вітчизняних методистів у розвиток методичної думки.
6. Зв'язок методики з навчальними дисциплінами.
7. Актуальні проблеми сучасної методичної науки.
8. Зміст і структура підручників з української мови для учнів 5-12 класів.
9. Сучасний підручник з української мови (науковість і доступність змісту; стислість, точність і якість викладу; художнє оформлення і поліграфічне виконання).
10. Основні структурні елементи підручника (навчально-методичний апарат): текст (основний, додатковий, пояснювальний), позатекстові компоненти (методичний апарат: апарат організації засвоєння навчального матеріалу; ілюстративний матеріал; апарат орієнтування).
11. Зміст і структура програми з української мови для загальноосвітніх шкіл.
12. Мета та завдання вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах України.
13. Зміст програми: лінгвістична, комунікативна, культурологічна, діяльнісна змістові лінії.
14. Комунікативна змістова лінія програми. Види мовленнєвої діяльності учнів.
15. Значення української мови як навчального предмета. Пріоритети мовної освіти в загальноосвітній школі.
16. Структура мовної освіти.
17. Принципи відбору змісту навчання української мови.
18. Зміст навчання української мови в школах з українською мовою навчання.
19. Концепція мовної освіти 12-річної школи.
20. Основні аспекти навчання української мови (лінгвістичний, педагогічний, психологічний, моральний, естетичний). Традиційні аспекти навчання української мови й нові підходи, зумовлені змінами в суспільному і духовному житті народу та концепцією національної школи в Україні (народознавчий, етнопедагогічний, культурологічний).
21. Комунікативний аспект навчання рідної мови.
22. Принципи у навчанні мови. Проблема дидактичних принципів.

23. Освітня мета навчання: навчальна мета, розвивальна мета, виховна мета.

24. Дидактичні принципи та вимоги до змісту навчання мови (науковість, систематичність, послідовність, зв'язок теорії з практикою, доступність, перспективність, проблемність).

25. Дидактичні принципи та вимоги до організації процесу навчання мови (принцип свідомості, мотивації, активності й самостійності, наочності).

26. Проблема лінгводидактичних принципів у навчанні мови та розв'язання (пізнавально-практична спрямованість навчання мови; функціонально-комунікативна спрямованість навчання мови; вивчення мови у структурній цілісності, з обов'язковим пізнанням її рівнів, активізація взаємовпливу навчання мови і розвитку мислення та мовлення; використання мовленнєвої практики для засвоєння теорії мови і, навпаки, – теорії мови для розвитку мовлення).

27. Лінгводидактичні принципи та вимоги до організації процесу навчання мови: розвиток логічного мислення учнів засобами мови (порівняння, аналіз, синтез, індукція, дедукція), використання мовної практики для засвоєння теорії мови і навпаки (збагачення словникового запасу і граматичної будови усного і писемного мовлення учнів, засвоєння норм української мови формування в учнів умінь і навичок зв'язного мовлення).

28. Методи і прийоми навчання української мови.

29. Класифікація методів навчання української мови: інформаційно-рецептивний метод (пояснювально-ілюстративний); спонукально-репродуктивний метод, метод проблемного викладу; стимулюючо-пошуковий метод.

30. Дидактичні прийоми: 1) викладання: повідомлення, розповідь, пояснення, інструктаж, постановка питання, показ зразка, завдання, перевірка і оцінка знань, постановка проблеми, висування гіпотези; 2) навчання: слухання, спостереження, читання, переказ, письмо, порівняння. Систематизація, пояснення, заучування, формулювання питань, виконання вправ, конструювання, розв'язання проблем.

31. Основні прийоми інформаційно-рецептивного методу навчання мови: пояснення готової інформації, пояснення лінгвістичного поняття, пояснення правописних правил, повідомлення готової інформації, постановка інформаційних питань, інструктаж читання готової інформації, вправи.

32. Вправи та їх класифікація.

33. Основні прийоми спонукально-репродуктивного методу навчання: репродуктивне повідомлення, репродуктивна бесіда, репродуктивні вправи (розпізнавальні, диктанти як різновид розпізнавальних вправ, перетворювальні вправи, конструювання мовного матеріалу за зразком).

34. Основні прийоми методу проблемного викладу: постановка проблемних питань, показ розв'язання проблеми, спонукання до аналізу мовних явищ і обґрунтування висновків.

35. Основні прийоми стимулювально-пошукового методу: евристична бесіда, постановка алгоритмічних програмових завдань.

36. Проблема типології уроків української мови. Типи уроків з української мови, структура і методика їх проведення.

37. Зміст уроку української мови. Вимоги до змісту сучасного уроку (науковий рівень, оптимальність змісту, єдність навчання і виховання, зв'язок змісту уроку з життям).

38. Технології сучасного уроку української мови.

39. Нестандартні уроки української мови.

40. Основні аспекти розвитку мовлення учнів.

41. Основні напрями роботи над розвитком мовлення.

42. Види робіт із розвитку зв'язного мовлення.

43. Послідовність роботи над переказом.

44. Система роботи над твором.

45. Етапи роботи над диктантом.

46. Словникова роботи на уроках української мови.

47. Види переказів.

48. Письмовий екзамен з української мови.

49. Письмові роботи контрольного характеру.

50. Ознайомлення з мовними нормами.

51. Усні і письмові твори.

52. Критерії оцінювання результатів мовленнєвої діяльності.

53. Оцінювання мовних знань і вмінь.

54. Критерії оцінки мовного розвитку.

55. Українська орфографія. Орфографічні помилки.

56. Українська пунктуація. Пунктуаційні помилки.

57. Граматичні норми. Граматичні помилки.

58. Виразальні засоби лексики. Лексичні помилки.

59. Мовна норма та мовленнєві помилки.

60. Міжпредметні зв'язки в навчанні мови.

61. Значення і завдання вивчення фонетики в шкільному курсі.

62. Методи і прийоми навчання фонетики. Система вправ з фонетики.

63. Орфоепічні уміння і навички учнів.

64. Лінгвістичні основи шкільного курсу лексики і фразеології.

65. Лексичні вправи та їх типи.

66. Способи тлумачення лексичного значення слова.

67. Значення розділів "Будова слова" та "Словотвір" у шкільному курсі української мови.

68. Морфемний і словотвірний аналіз слова.

69. Місце морфології в шкільному курсі мови

70. Спільне та відмінне у шкільній та вузівській класифікації частин мови.

71. Зв'язок морфології з іншими розділами курсу.

72. Види вправ при вивченні морфології.

73. Місце синтаксису в курсі української мови. Формування синтаксичних понять.

74. Основні методи і прийоми навчальної роботи під час вивчення синтаксису.

75. Завдання шкільного курсу орфографії. Поняття про орфограму.

76. Принципи української орфографії.

77. Орфографічні правила та орфографічні вправи.

78. Значення пунктуації та теоретичні основи.

79. Види вправ з пунктуації. Робота з пунктуаційними помилками.

80. Лінгвістичні основи методики стилістики.

81. Функціонально-стилістичне спрямування у вивченні мовних явищ.

82. Стилiстичні вправи.

83. Основні форми занять з мови у старших класах.

84. Аналіз тексту на уроках розвитку зв'язного мовлення.

85. Роль і місце позакласної роботи з рідної мови.

86. Система позакласної роботи з української мови.

87. Види диктантів.

88. Види і типи контролю знань, умінь, навичок з української мови.

89. Тести як вид навчання і контролю.

90. Система контролю знань, умінь, навичок на уроках української мови.

ЗРАЗКИ ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ

1. Порівняйте два прийоми роботи над тим самим матеріалом.

В одному класі вчитель замість пояснення матеріалу запропонував школярам самостійно довести, що неозначена форма дієслова в реченні може виконувати роль будь-якого члена речення.

В іншому класі вчитель дав пізнавальну задачу:

Ми знаємо, що дієслово в реченні звичайно буває присудком. Якого висновку ми дійдемо, коли проаналізуємо такі речення?

1. Школярі люблять читати книжки. 2. Учні прийшли допомогти старенькій бабусі. 3. Ломоносов пізно почав учитися. 4. Бажання вчитися привело його до столиці. 5. Жити – Вітчизні служити.

Який прийом, на вашу думку, є більш вдалим? Чому? Чим це зумовлено? А як би ви підвели учнів до того ж висновку?

2. Проаналізуйте подані нижче сполучення слів з прикметниками і дайте відповідь на такі запитання:

1. При вивченні якого матеріалу ви їх запропонуєте учням?

2. На якому етапі уроку?

3. До яких висновків ви підведете учнів на основі аналізу цих вправ?

Кривий Ріг, легка промисловість, білий гриб, сивий Ельбрус, глухий звук (фонетичний термін), кислий розчин (хімічний термін).

Золоті руки, залізна воля, дерев'яне обличчя, кам'яне серце.

Вовче хутро, вовчі зуби, вовчий апетит; заяча лапка, заяча шапка, заяча натура; лисяча нора, лисячий комір, лисяча хитрість.

3. Загальновідомо, що ступінь засвоєння будь-якої граматичної теми визначається тим, наскільки глибоко володіють учні потрібними, раніше набутими знаннями та відповідними практичними уміннями і навичками.

Тому вчитель перед вивченням нової теми “Дієприкметник як особлива форма дієслова” запропонував учням повторити певний програмовий матеріал, дібравши приклади.

Який саме матеріал і чому необхідно повторити з учнями? Яка форма контролю цього завдання?

4. Учні виконували вправу:

У наведених прислів'ях і приказках знайти займенники, назвати розряди.

Прислів'я нам допомагають, хоч інколи гіркі бувають. Не той багато прожив, кому багато років, а той, хто багато зробив. Через вікно весь світ не побачиш. Добре, коли сам віриш у себе; ще краще, коли люди вірять у тебе (Нар. тв.).

Виконайте вправу. Які завдання, крім запропонованих, доречно реалізувати на цьому мовному матеріалі?

5. На уроці узагальнення й систематизації знань учитель запропонував такі завдання:

1. Утворити всі можливі форми від дієслів *їсти, виносити, працювати, вчитися*. Які висновки можна зробити на матеріалі цих прикладів про творення і вживання наказового способу в українській мові?

2. Утворити форми 3-ї особи однини теперішнього часу від дієслів *ставити, носити, робити, писати, цвісти, співати*. Чим пояснити вживання різних закінчень у цих прикладах?

3. Від дієслів *радити, товкти, могти, їздити* утворити форму першої особи однини теперішнього часу. Які фонетичні зміни ви помітили при цьому в коренях дієслів?

Виконайте ці завдання. Чому саме ці завдання дав учитель? Що б ви змінили або доповнили?

6. Учитель запропонував учням утворити просту форму вищого ступеня від прикметників: *високий, солодкий, низький, дорогий, близький*.

Виконайте вправу. Доведіть, чим зумовлено добір цих прикладів. Якого висновку повинні дійти учні після аналізу роботи? Запропонуйте свої вправи.

7. Подумайте, чому саме при вивченні дієслова варто використовувати прислів'я й приказки.

Книга мовчить, та багато навчить. Хто знання має, той мур зламає. Згода буде, а незгода руйнує. Око бачить далеко, а розум ще далі. Криком дуба не зрубаєш. Пошла б баба кожуха, так вовна перешкоджає. Всіх би перегнав, та бігти боюсь. Десять разів подумай, а раз скажи. Роби до поту, а їж в охоту. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. Держи голову високо та не задирай носа. Погане дерево не зрубуй, а викорчовуй (Нар. тв.).

Під час вивчення яких тем можна використати цей мовний матеріал? Які завдання ви можете запропонувати? Які з них сприятимуть розвиткові зв'язного мовлення?

8. У зв'язку з вивченням теми „Рід іменників” у підручнику пропонуються такі вправи:

1. Запишіть словосполучення. Визначте в них головне й залежне слово. Якою частиною мови виражене головне слово в кожному словосполученні? Позначте рід іменників. За якими ознаками визначаємо рід іменників? *Нестепний біль, далека путь, Західний Сибір, рибальське шатро, гіркий полин, широкий степ, весела Валя, кмітливий Іванко, яблучне повидло.*

2. До кожного з поданих іменників допишіть потрібний за змістом і граматичною формою прикметник: *опис, фланель, магістраль, собака, тюль, рояль, дріб, санаторій, полин, степ, лосось, плацкарта, ступінь, рукопис.*

У чому цінність таких вправ? Якого дидактичного принципу дотримуються автори у завданнях до цих вправ? Запропонуйте 3–4 вправи до цієї теми.

9. Одразу після вивчення правил відмінювання складених кількісних числівників студент-практикант запропонував учням виконати таку вправу:

Запишіть цифри словами у словосполученнях: *з 673 школярами, на 125 мовах світу, від 453 шкiл.*

Виконайте вправу. Чи не зробив студент методичну помилку? Якщо так, то в чому її сутність? Які вправи запропонували б ви?

10. Розподіліть іменники за відмінами.

Відстань, меню, боротьба, скляр, учений, хлопець, межа, ясла, даль, велич, пахоці, уміння, горня, сліпий, ім'я, снігур, купе, Марія, ланкова, сходи, маля, зошит.

Виконайте вправу. Які помилки можуть допустити учні? Як запобігти цим помилкам? Які вправи ви можете запропонувати?

11. За умовами використання вправи із стилістики поділяються на такі різновиди: супровідні (вони застосовуються паралельно при вивченні мовного матеріалу); спеціальні (призначені для вивчення суто стилістичних тем і відомостей).

Доберіть по одній вправі до кожного різновиду, визначте до них мету і завдання, форми і місце роботи.

12. Складіть 4–5 вправ, присвячених пунктуаційному розбору, які сприятимуть реалізації навчальної та розвивальної мети. Для цього передбачте використання таблиць, схем, алгоритмів розпізнавання пунктуаційних ситуацій, графічних схем пунктуаційних правил тощо.

13. Аналізуючи ряд слів, учень сказав, що такі із них, як *лисячий, лисенятко, лисина* спільнокореневі.

Поясніть характер помилки. Як ви доведете учням, що останнє слово має інший корінь і тому не є спільнокореневим? Запропонуйте кілька вправ, які б формували вміння визначати спільнокореневі слова.

14. Графічний диктант – це різновид роботи, суть якої зводиться до того, що учні складають графічні схеми до продиктованих речень.

Яка мета цього виду роботи? У чому полягають навчальні можливості графічного диктанту? При вивченні яких пунктуаційних правил він є найдоцільнішим? Наведіть приклад графічного диктанту.

15. У чому полягають особливості методики організації й проведення творів за картинами та репродукціями живописних полотен?

Яка роль системи запитань, за якими проводиться аналіз картини, з'ясування її теми, ідейного змісту?

Підготуйте питання для бесіди за однією з картин, вміщених у підручниках для 5-7-х класів, виходячи з того, що в ході бесіди учні повинні самостійно розкривати творчий задум художника, сюжет картини.

Як має бути пов'язана робота з розвитку зв'язного мовлення з вивченням окремих розділів курсу української мови в 5-9 класах?

Відповідь проілюструйте прикладами.

16. Складіть 3 вправи зі словами *сотий, сто, сотня, всоте; три, трійка, тричі, по-третє, троє, третій*.

При вивченні (повторенні) якої теми і в якому класі можна запропонувати вправи з переліченими словами? Для розмежування яких граматичних явищ вони служать?

17. Учитель запропонував у наведеному реченні замінити пряму мову непрямою:

„Розкажіть, будь ласка, про вашу героїню”, – попросив скульптор.

Які труднощі і чому можуть виникнути у школярів?

Розкажіть про методику попередження типових помилок при заміні прямої мови непрямою.

18. Поміркуйте, які завдання і вправи допоможуть учителю розкрити перед учнями практичне значення вивчення числівника як частини мови.

19. Складіть пошукові завдання, використавши такі слова: *синій, білий, червоний, зелений; синіти, біліти, червоніти, зеленіти; малювання, плавання, мовчання, креслення; малювати, плавати, мовчати, креслити.*

Які методи найдоцільніше застосовувати на уроках вивчення нового матеріалу з теми “Будова слова” у 5-му класі? Підготуйте фрагмент уроку вивчення таких значущих частин як корінь або закінчення.

20. Ураховуючи, що на наступному уроці вивчатиметься тема “Безособові дієслова”, вчитель дав завдання учням повторити раніше вивчене. Поміркуйте, яку саме тему запропонував словесник для повторення і чому?

Який матеріал необхідно повторити, якщо планується вивчення тем: „Відмінювання порядкових числівників”, „Написання слів з ненаголошеними голосними”?

Як перевірити завдання?

21. Запропонуйте фрагмент уроку узагальнення та систематизації знань із теми „Іменник”. Сформулюйте освітню мету цього уроку.

22. Які технічні засоби дадуть найбільший ефект на уроках вивчення фонетики?

Розробіть чотири завдання з тем „Тверді і м'які приголосні”, „Дзвінки і глухі приголосні”, які передбачають використання технічних засобів.

23. Учні запропонували вправу такого змісту:

Погрупувати слова *ясно, щирий, блакить, зелень, міжгір'я, дзига, бджола* у дві колонки. У першій повинні бути слова, у яких букв більше, ніж звуків, у другій – навпаки.

Під час вивчення якої теми і для розрізнення яких мовних явищ потрібно було виконати цю вправу?

Які ще вправи для вивчення фонетичних явищ ви можете запропонувати?

24. Чи доцільно пропонувати п'ятикласникам для фонетичного розбору слова *поріжся, дошці, ложці*? Якщо ні, то чому?

Поясніть, які фонетичні явища спостерігаються при вимові цих слів.
Як проводиться фонетичний розбір? Наведіть приклади.

25. Складіть дві вправи творчого характеру з тем „Омоніми”, „Фразеологічні звороти”. Розкажіть про методикау їх використання.

26. Запропонуйте 4-5 вправ, які можна використати на уроці закріплення знань, формування умінь і навичок з теми „Професійні слова, терміни”.

27. Студент-практикант докладно пояснив учням значення слів *подвижник, сподвижник*.

Чи достатньо цього, щоб названі слова увійшли в активний словниковий запас школярів? Обґрунтуйте свою думку. Поясніть відмінність паронімів.

Які вправи ви би запропонували при вивченні теми „Пряме й переносне значення”?

28. Учитель запропонував речення для редагування:

1. *Солдати князя Ігоря були хоробрими.*

2. *Карета швидкої допомоги відвезла больного до шпиталю.*

Відредагуйте речення. У якому класі, під час вивчення (повторення) якого матеріалу доречні подібні вправи? Які ще стилістичні вправи ви знаєте? Наведіть приклади.

29. Які форми підведення підсумків уроку вам відомі? Розробіть фрагмент підведення підсумку уроку на тему „Іменник як частина мови”.

30. Розробіть початок уроку на тему: „Вимова і написання префіксів -з (-зі), -с”. Використайте в розробці наочність.

31. Доберіть завдання з лексики до поданого тексту Д. Білоуса.

Залежно від наголосу

Загадка

Вгадайте словечко – ми будемо раді:

Два склади (подумайте, майте терпіння).

Як наголос зробим на першому складі,

то буде синонім до слова *насіння*.

Умова не стане для вас на заваді,

бо в значенні зміна можлива єдина:

як наголос зробим на другому складі,

то буде синонім до слова *родина*.

Яке ж це слово? (Відповіді: Сім`я, сім`я)

Із якою метою ви використаєте дібрані завдання на уроках?

32. Доберіть завдання з морфології до поданого тексту.

*Не завидуй багатому:
Багатий не знає
Ні приятні, ні любові –
Він все те наймає.
Не завидуй могуточому,
Бо той заставляє.
Не завидуй і славному:
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вилив на забаву (Т. Шевченко).*

Складіть питання узагальнювальної бесіди на тему „Прикметник як самостійна частина мови”.

33. Складіть пам'ятку для учнів щодо створення тексту в одному з мовленнєвих жанрів: *привітальне слово, ювілейна промова, публічний виступ, реферат, ділова бесіда, диспут.*

Які теми для диспуту ви запропонували би учням 5-го та 12-го класів?

34. Чому в програмі, підручнику з мови приділено значну увагу показу різниці спільнокореневих слів і форм одного й того самого слова? Які вправи допоможуть учням розрізняти спільнокореневі слова та форми одного слова?

35. Розберіть подані слова за будовою: *новий, лекція, побілієш, співають, смієшся.*

Які помилки можуть зробити учні? Який методичний прийом необхідно використати для запобігання їм?

36. Відомо, що знання будови слова й словотвору є міцною базою для формування багатьох орфографічних умінь, навичок (яких саме?). Проте при переносі слів *прийшов, загнати, двадцять* учні часто допускають помилки. Визначте, які саме.

Як ви поясните учням характер цих помилок? Який матеріал, окрім правил переносу слів, необхідно повторити з учнями?

37 В одній із методичних статей автор рекомендує після вивчення у 5-му

класі теми „Основа слова та закінчення” виконати таку вправу:

Виписати в лівий стовпчик змінні слова, а в правий – незмінні. Виділити в них закінчення і основу.

Весело, весло, гарно, село, кінь, боляче, яскраво, поле, хоробрість.

Виконайте вправу. Які можливі помилки? Як їх запобігти?

Ми не рекомендуємо (з кількох причин) виконувати з учнями подібну вправу. Чому? Яка ваша думка?

38. За схемою морфемного аналізу, вміщеного в підручнику української мови для 5-го класу, проаналізуйте слова *перевидання, земельний, одеський*. Чи можна всі ці слова пропонувати учням 5-го класу для аналізу? Якщо ні, то чому? Чи можна пропонувати учням для морфемного аналізу слова *метро, раптом, від, кафе*?

39. Складіть дві вправи стилістичного характеру, використавши слова *діло, справа, робота, праця, труд*. Розкажіть про методику проведення.

40. На одному з уроків вивчення прикметника вчитель використав текст такого змісту:

„У які б краї не водили мене нескінченні дороги – звідусіль вабив і кликав до себе ласкавий голос Росі – річки дитинства мого, милого й далекого.

Дивлюсь і не надивлюсь на хуткоплинну прозоро-зелену течію, задумані, порослі ряскою плеса, на горді й ніжні лебеді, квіти білого латаття та свіжополив`яні горнята – маківочки жовтого.

Подекуди попід берегами великі сіро-рожеві камені та верби, верби – вії річок, одвічна краса їх і принада. А далі левади – луки приросянські в різноцвітті соковитому, духмяному, то в полуденному мареві, то в ранковій росі...” (За Г. Сірою).

Придумайте граматичні завдання до тексту. Яку стилістичну роботу можна провести на матеріалі цієї вправи?

41. Запропонуйте чотири вправи, які б ви використали на уроках навчання пунктуації. Чим вправи з пунктуації відрізняються від інших вправ?

42. Розберіть речення за схемою:

1. *Мова – продукт тривалого історичного розвитку народу* (З газ.). 2. *Як швидко минають дні, коли в людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли немає ні ковтка води* (С. Скляренко).

Поясніть мету синтаксичного розбору, місце його на уроці та методику проведення.

43. Підготуйте розповідь про методику ознайомлення учнів 5-го класу із словосполученням.

Як ви побудуєте перший урок на цю тему у 8-му класі?

44. На уроці вивчення нового матеріалу (тема „Суфікс”) студент-практикант використав метод спостереження й аналізу мовних явищ. Він підібрав з учнями спільнокореневі слова до прикметників *морозний, вітряний* і визначив корінь. А потім одразу запропонував відшукати ту частину, що стоїть після кореня. Які методичні помилки допустив студент? Як треба було виконати завдання?

45. Студент-практикант вивчав з учнями діалог. На одному з уроків допитливий учень заявив: „Ми вчили, що речення охоплює головні та другорядні члени. А в діалозі, який записано на дошці, є речення, що складаються з одного слова – обставини”:

– *Звідки ви прибули на фестиваль?*

– *З Вінниці.*

Практикант не розгубився й переконав учня в хибності його твердження.

Побудуйте систему доказів, якою оперував студент.

46. Студент-практикант на одному з уроків мови використав таке завдання:

Доведіть, що в наведених реченнях дієслово вчитися виступає різними членами речення:

1. *Наше завдання – вчитися на добре і відмінно.*

2. *Вчитися – це значить працювати.*

3. *Я люблю вчитися.*

Дайте методичну оцінку цієї вправи з поглядурозвивального навчання.

Розробіть три варіанти завдань (для сильних, середніх, слабких учнів), які можна використати при вивченні теми „Ступені порівняння прислівників” або „Ступені порівняння прикметників”.

Розкажіть про методику їх застосування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми становлення і розвитку національної школи. – К., 1992.
2. Білоусенко П. І. Проблемно-ситуативні завдання на уроках рідної мови : навч. посібн. / П. І. Білоусенко, В. В. Явір. – К., 1990.
3. Біляєв О. М. Методика вивчення рідної мови в школі : навч. посібн. / О. М. Біляєв, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк, Г. Р. Передерій, Л. П. Рожило. – К., 1987.
4. Біляєв О. М. Концепція навчання державної мови в школах України / О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. П. Шелехова // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 16–21.
5. Біляєв О. М. Концепція мовної освіти в Україні : Рідна шк. / О. М. Біляєв, М. С. Вашуленко, В. М. Плахотник. – 1994. – С. 71–73.
6. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови : навч. посібн. / О. М. Біляєв. – К. : Рад школа, 1981. – 176 с.
7. Бондаренко Н. Концепція підручника української мови для шкіл з російською мовою навчання // Дивослово. – 2002. – № 4. – С. 66–72.
8. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
9. Горошкіна О. М. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю : навч. посібн. / О. М. Горошкіна. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 362с.
10. Горошкіна О. М. Організація навчання української мови в гімназії / О. М. Горошкіна // Дивослово. – 1997. – № 9. – С. 45–47.
11. Горяний В. Д. Українська мова (10–11 кл.) : посібн. для шкіл (класів) з поглибленим вивченням рідної мови. – К., 1992.
12. Грипас Н. Я. Робота над текстом на уроках мови в 4–6 класах : Н. Я. Грипас. – К., 1989.
13. Гуманітарні технології. – К., 1994.
14. Державна національна програма „Освіта” (Україна ХХІ століття) // Освіта. – груд. – № № 44, 45, 46.
15. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – №№ 1–2. – 64 с.
16. Донченко Т. К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови : навч. посібн. / Т. К. Донченко. – К., 1995. – 251 с.
17. Дорошенко О. А. Елементи дослідницької роботи учнів з мови / О. А. Дорошенко // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 4. – С. 20–21.

18. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К. : Ленвіт, 2003. – 261 с.
19. Єрмоленко С. Навчально-виховна концепція вивчення рідної (державної) мови / С. Єрмоленко, Л. Мацько // Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 28–33.
20. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Ч. Радевич-Винницький. – Дрогобич, 1994.
21. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід : метод. посібник. – К., 2002.
22. Кабінет української мови у середньому і вищому навчальному закладі : навч. посібник / за загал. ред. М. М. Духовної. – К., 1995, – 76 с.
23. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : посібн. для студ. вищих закладів освіти. – К, 2000.
24. Караман С. О. Українська мова. Усний і письмовий (диктант) екзамен. Поглиблений етап вивчення : навч. посібн. : у 2-х кн. – К., 1998.
25. Караман С.. Технологія створення підручників і посібників для поглибленого вивчення української мови в гімназії / С. Караман, В. Тихоша // Дивослово. – 2001. – № 4. – С. 36–38.
26. Когут О. І. Інноваційні технології навчання української мови і літератури : навч. посібн. / О. І. Когут. – Тернопіль : Астон, 2005. – 204 с.
27. Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 76–80.
28. Концепція профільного навчання в старшій школі // Освіта України. – № 42–43. – 10 червня 2003 р.
29. Кочан Н. І. Словник-довідник з методики викладання української мови : навч. посібн. / Н. І. Кочан, Н. М. Захлюпана. – Львів : Вид-чий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 249 с.
30. Кучеренко Н. М. Дидактичний матеріал з рідної мови. Морфологія : посібн. для вчителя / Н. М. Кучеренко. – К., 1992.
31. Логачевська С. П. Диференціація у звичайному класі : посібн. для вчителя / С. П. Логачевська. – К. : Заповіт, 1998. – 336 с.
32. Мацько Л. Сучасні підходи до створення підручників з української мови: місце лінгвостилістики / Л. Мацько // Дивослово. – 1999. – № 8. – С. 39–41.
33. Мельничайко В. Я. Лінгвістика тексту у шкільному курсі рідної мови : навч. посібн. / В. Я. Мельничайко. – К., 1986.
34. Мельничайко В. Я. Удосконалення змісту і методів навчання рідної мови : навч. посібн. / В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк, Л. П. Рожило. – К., 1982.
35. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках рідної мови : навч. посібн. / В. Я. Мельничайко. – К., 1984.
36. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : підручн. для студ. вищих закладів освіти / за ред. М. І. Пентилюк. – К., 2010.

37. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : підручн. для студ. вищих закладів освіти / за ред. М. І. Пентилюк. – К., 2005. – 399 с.
38. Методика вивчення української мови в школі : навч. посібн. / О. М. Біляєв та ін. – К. : Рад. школа, 1987. – 246 с.
39. Методика навчання української мови. Програма. Методичні коментарі. Контрольні завдання / укл. : В. О. Бузинська, О. В. Кардашук. – Чернівці : Рута, 2004. – 28 с.
40. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. Проект // Шкільний світ. – 2001. – Липень. – 16 с.
41. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі : навч. посібн. / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик; за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989.
42. Онкович Г. В. Українознавство і лінгводидактика : навч. посібн. / Г. В. Онкович. – К. : Логос, 1997. – 108 с.
43. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; за заг. ред. О. М. Пехоти. – К. : А.С.К., 2001. – 256 с.
44. Основи нових інформаційних технологій навчання : посібн. для вчителів / авт. кол.; за ред. Ю. І. Машбіца. – К. : ТЗМН, 1997. – 264 с.
45. Педагогічні інновації у сучасній школі : науково-метод. збірник. – К., 1994.
46. Пентилюк М. І. Робота із стилістики і 4–6 класах : навч. посібн. / М. І. Пентилюк. – К., 1984.
49. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика : підручник для гімназій гуманітарного профілю / М. І. Пентилюк. – К., 1994.
50. Пентилюк М. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. Пентилюк, А. Нікітіна, О. Горошкіна // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 5–9.
51. Пентилюк М. І. Аналіз тексту на уроках мови / М. І. Пентилюк // Дивослово. – 1999. – № 3 – С. 30–32.
52. Пентилюк М. І. Особливості технології уроку мови / М. І. Пентилюк // Дивослово. – 1998. – № 4. – С. 16–18.
53. Передрій Г. Р. Позакласна робота з рідної мови в 4–8 кл : навч. посібн. / Г. Р. Передрій. – К., 1979.
54. Передрій Г. Р. Самостійна робота учнів 5–8 класів на уроках української мови : посібн. для вчителя / Г. Р. Передрій. – К. : Рад. школа, 1968, – 155 с.
55. Перспективні педагогічні технології в шкільній освіті : навч. посібн. / за заг. ред. С. П. Бондар. – Рівне : Теніс, 2003. – 560 с.
56. Плиско К. М. Організація навчання синтаксису в середній школі : посібн. для вчителя / К. М. Плиско. – К., 1990.
60. Плиско К. М. Принципи, форми і методи навчання української мови : посібн. для вчителя / К. М. Плиско. – Харків : Основа, 1995. – 240 с.

61. Плиско К. М. Теорія і методика навчання української мови в середній школі : посібн. для вчителя / К. М. Плиско. – Харків, 2001. – 114 с.
62. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : навч. посібн. / О. Пометун. – К. : А.С.К., 2004. – 192 с.
63. Потапенко О. І. Гурткова робота з української мови в 4–8 класах : навч. посібн. / О. І. Потапенко. – К., 1989.
64. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах. – К. : Ленвіт, 2003. – 302 с.
65. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова : 5–9 класи. – К., 2015. – 56 с.
66. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна мова : 5–12 класи. – К., 2004. – 100 с.
67. Сербенська О. Викладання української мови в контексті сучасних вимог / О. Сербенська // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. – № 4. – С. 120–125.
68. Сікорський П. І. Теоретико-методологічні основи диференційованого навчання : навч. посібн. / П. І. Сікорський. – Львів : Каменяр, 1998.
69. Сиротенко Г. О. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання : навч. посібн. / Г. О. Сиротенко. – Х. : Основа, 2003. – 78 с.
70. Скуратівський Л. В. Пізнавальні завдання з рідної мови : навч. посібн. / Л. В. Скуратівський. – К., 1987.
71. Скуратівський Л. В. Концепція підручника рідної мови / Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова // Українська мова і література в школі. – 2001. – № 3. – С. 5–7.
72. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посібник / кол. авторів за ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 149 с.
73. Стельмахович М. Г. Етнопедагогічні основи методики рідної мови // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 5 – 6. – С. 19 – 23.
74. Стельмахович М. Г. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4–8 класах : навч. посібн. / М. Г. Стельмахович. – К., 1981.
75. Стріха А. Д. Цікава граматики : посібн. для вчителя / А. Д. Стріха, А. Ю. Гуревич. – К. : Рад. школа, 1991.
76. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : науково-метод. посібн. / за ред. О. І. Пометун. – К. : А.С.К., 2004. – 192 с.
77. Технологія сучасного уроку рідної мови : навч. посібн. / за ред. Н. М. Остапенко. – Черкаси : Відлуння, 1999. – 128 с.
78. Ужченко В. Д. Вивчення фразеології в середній школі : посібн. для вчителя / В. Д. Ужченко. – К., 1990.
79. Форми навчання в школі : навч. посібн. / за ред. Ю. І. Мальованого. – К., 1992.
80. Хом`як І. М. Наукові основи навчання орфографії в середній школі : навч. посібн. / Іван Хом`як. – Рівне : ППФ „Волинські оберіги”, 1998. – 228 с.
81. Християнінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі рідної мови :

посібн. для вчителя. – К., 1991.

82. Шелехова Г. Комп'ютерні технології у навчанні мови / Г. Шелехова, А. Манако, Я. Остаф // Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 33–35.

83. Шелехова Г. Т. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови в середній школі : навч. посібн. / Г. Т. Шелехова. – К., 1996. – 56 с.

84. Шелехова Г. Т. Сучасні підходи до навчання рідної мови в загальноосвітній середній школі / Г. Т. Шелехова // Українська мова і література в школі. – 1998. – № 1. – С. 12–16.

КОРПУС ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Для шкіл з українською мовою навчання

1. Глазова О. П. Рідна мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов. – К. : Педагогічна преса, 2005. – 288 с.
2. Голуб Н. Б. Українська мова : підручник для 7 класу загальноосвітніх навч. закл. / Н. Б. Голуб, Г. Т. Шелехова, В. І. Новосьолова, А. В. Ярмолюк. – К. : Педагогічна думка, 2015. — 304 с.
3. Єрмоленко С. Я. Рідна мова : підручник для 5 кл. / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2005. – 240 с.
4. Єрмоленко С. Я. Рідна мова : підручник для 6 кл. / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2006. – 296 с.
5. Єрмоленко С. Я. Рідна мова : підручник для 7 кл. / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2007. – 296 с.
6. Рідна мова : підручник для 7 кл. / Г. Р. Передрій, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф. – 5-е вид. – К. : Освіта, 1999. – 272 с.
7. Рідна мова : підручник для 6 кл. / Г. Р. Передрій, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф. – 4-е вид. – К. : Освіта, 1999. – 254 с.
8. Рідна мова : підручник для 5 кл. / Г. Р. Передрій, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф. – 5-е вид. – К. : Освіта, 1996. – 287 с.
9. Рідна мова : підручник для 8 кл. / Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф, Л. В. Скуратівський. – 2-е вид. – К. : Освіта, 1998. – 257 с.
10. Рідна мова : підручник для 8 кл. / Л. в. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф. – 7-е вид. – К. : Освіта, 2000.
11. Рідна мова : підручник для 9 кл. / Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф. – 5-е вид. – К. : Освіта, 1997. – 175 с.
12. Рідна мова : підручник для 9 кл. / Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф, Л. В. Скуратівський. – 4-е вид. – К. : Школяр, 2001.
13. Українська мова : підручник для 10–11 кл. шкіл з укр. та рос. мовами навчання / О. М. Беляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова. – 3-є вид. – К. : Освіта, 1998 – 240 с.
14. Українська мова : підручник для 10–11 кл. шкіл з укр. та рос. мовами навчання / О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова. – 4-те вид. – К. : Освіта, 2000.– 240 с.
15. Українська мова : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова. — К. : Видавничий дім „Освіта”, 2015. — 272 с.
16. Ющук І. П. Українська мова : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. П. Ющук. – Тернопіль : Навчальна книга–Богдан. – 2015. – 296 с. + 1

електрон. опт. диск (CD). – Електрон. версія. – Режим доступу : <http://www.bohdan-digital.com/edu>.

Для шкіл з російською мовою навчання

1. Беляєв О. М. Українська мова : підручник для 6 кл. шкіл з рос. мовою навчання / О. М. Беляєв, Я. М. Симоненкова, Т. П. Симоненкова, М. І. Пентилюк. – 3-тє вид. – К. : Освіта, 1997.
2. Українська мова : підручник для 10–11 кл. шкіл з укр. та рос. мовами навчання / О. М. Беляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова. – 3-є вид. – К. : Освіта, 1998. – 240 с.
3. Українська мова : підручник для 10–11 кл. шкіл з укр. та рос. мовами навчання / О. М. Біляєв, Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова. – 4-те вид. – К. : Освіта, 2000. – 240 с.

Для шкіл з румунською мовою навчання

1. Скаб М. В. Українська мова : підручник для 5 кл. загальноосвітніх навч. закл. з навчанням румун. мовою / М. В. Скаб, М. С. Скаб. – Львів : Світ, 2005. – 236 с.
2. Джука К. Г. Українська мова : підручник для 6 кл. шкіл України з румун. мовою навч. / К. Г. Джука, К. М. Лук'янюк. – Львів : Світ, 1998. – 168 с.
3. Лук'янюк К. М. Українська мова : підручник для 7 кл. шкіл України з румун. мовою навч. / К. М. Лук'янюк. – Львів : Світ, 1999. – 148 с.
4. Гуйванюк Н. В. Українська мова : підручник для 8–9 класів шкіл з румун. мовою навчання / Н. В. Гуйванюк. – Львів : Світ, 1998. – 254 с.
5. Гуйванюк Н. В. Українська мова : підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл із навчанням румун. мовою / Н. В. Гуйванюк. – Львів : Світ, 2007. – 271 с.
6. Бабич Н. Д. Українська мова : підручник для 10 кл. шкіл України з румун. мовою навч / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1997. – 128 с.
7. Бабич Н. Д. Українська мова : підручник для 11 кл. шкіл України з румун. мовою навч. / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1997. – 144 с.

Для шкіл з угорською мовою навчання

1. Скаб М. В. Українська мова : підручник для 5 кл. шкіл України з угорською мовою навч. / М. В. Скаб, М. С. Скаб, М. П. Фабіан. – Львів : Світ, 1999. – 288 с.
2. Джука К. Г. Українська мова : підручник для 6 кл. шкіл України з угорською мовою навч. / К. Г. Джука, К. М. Лук'янюк. – Львів : Світ, 2001. – 168 с.
3. Лук'янюк К. М. Українська мова : підручник для 7 кл. шкіл України з угорською мовою навч. / К. М. Лук'янюк. – Львів : Світ, 2001. – 144 с.
4. Гуйванюк Н. В. Українська мова : підручник для 8–9 кл. шкіл України з

угорською мовою навч. / Н. В. Гуйванюк, П. П. Чучка. – Львів : Світ, 1999. – 256 с.

5. Бабич Н. Д. Українська мова : підручник для 10 кл. шкіл України з угорською мовою навч. / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1999. – 252 с.

6. Бабич Н. Д. Українська мова : підручник для 11 кл. шкіл України з угорською мовою навч. / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1999. – 156 с.

Альтернативні підручники

1. Ющук І. П. Українська мова : Пробний підручник для 5 кл. – 2-ге вид. / І. П. Ющук. – К. : Рад. шк., 1989. – 224 с.

2. Ющук І. П. Рідна мова : пробний підручник для 6 кл. – К. : Освіта, 1996. – 288 с.

3. Ющук І. П. Рідна мова: Підручник для 6 кл. / І. П. Ющук. – 3-тє вид. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

4. Ющук І. П. Рідна мова : підручник для 7 кл. / І. П. Ющук. – 2-ге вид. – К. : Освіта, 1998. – 288 с.

5. Олійник О. Б. Українська мова : підручник для 7 кл. середньої школи. – К. : Вікторія, 1999. – 364 с.

6. Скуратівський Л. В. Рідна мова : підручник для 5 кл. загальноосвіт. закл. / Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф, В. І. Новосолова. – К. : Абрис, 2000. – 336 с.

7. Ющук І. П. Українська мова : підручник для 8–9 кл. з поглибленим вивченням укр. мови. / І. П. Ющук. – К. : Рад. шк., 1991. – 288 с.

Додаткова література

з проблем укладання сучасних підручників

1. Бевзенко С. П. Співвідношення шкільної й теоретичної граматики в сучасному слов'янському мовознавстві / С. П. Бевзенко // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів : IX Республіканська славістична конференція (12–14 травня 1987 р.) : тези доп. і повід. – Одеса, 1987. – С. 143–144.

2. Беляєв О. М. Актуальні проблеми методики мови / О. М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 1. – С. 19.

3. Беляєв О. М. Синтаксис і пунктуація (За новими підручниками для 5-го класу) / О. М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 10. – С. 3–8.

4. Беляєв О. М. Навчання української мови в 10–11 класах : посібн. для вчителя / О. М. Беляєв. – К. : Освіта, 1998. – 143 с.

5. Білоусенко П. Проблемно-ситуативні завдання у підручнику української мови / П. Білоусенко // Українська мова й література в середніх школах. – 2000. – № 3. – С. 151–154.

6. Біляєв О. Навчальна книжка для шкіл нового типу / О. Біляєв // Дивослово. – 2002. – № 5. – С. 63.

7. Бондаренко Н. Методичні рекомендації щодо вивчення державної мови в школах України з угорською, румунською, польською та іншими мовами викладання / Н. Бондаренко, К. Повхан // Дивослово. – 1977. – № 10. – С. 20–23.

8. Бондаренко Н. Концепція підручника української мови для шкіл з російською мовою навчання / Н. Бондаренко, А. Ярмолюк // Дивослово. – 2002. – № 4. – С. 66–71.

9. Ващенко В. С. Перші підручники з української мови / В. С. Ващенко // Українська мова й література в школі. – 1961. – № 5. – С. 81–87.

10. Гончаренко Н. М. Самостійна робота з підручником як метод навчання / Н. М. Гончаренко // Українська мова й література в школі. – 1984. – № 3. – С. 54–59.

11. Горбачук В. Т. Програма – підручник – учень \ В. Т. Горбачук // Українська мова й література в школі. – 1968. – № 8. – С. 85–86.

12. Гречин Б. Підручники Олександра Барвінського / Борис Гречин // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – № 1. – С. 195–198.

13. Губенко Г. З. Думки про новий підручник з української мови / Г. З. Губенко // Українська мова й література в школі. – 1961. – № 4. – С. 81–83.

14. Денисовець Г. П. Обговорення підручників / Г. П. Денисовець, М. Л. Семенюченко, О. С. Шевчук, М. П. Коломієць, Г. П. Бондаренко, А. Д. Мельниченко // Українська мова й література в школі. – 1973. – № 9. – С. 77–80.

15. Денисовець Г. П. Обговорення підручників / Г. П. Денисовець, М. Л. Семенюченко, А. Г. Кващук та ін. // Українська мова й література в школі. – 1975. – № 4. – С. 73–79.

16. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : навч. посібн. для студ. вищих закл. освіти / С. О. Караман. – К. : Ленвіт, 2000. – 272 с.

17. Караман С. Новий підручник для 9 класу гімназій та ліцеїв / С. О. Караман // Дивослово. – 2002. – № 5. – С. 61.

18. Караман С. Технологічні підходи до створення посібників і підручників з української мови для гімназії / С. Караман, В. Тихоша // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 36–38.

19. Ковальчук Г. Про вдосконалення структури підручника \ Г. Ковальчук // Дивослово. – 2000. – № 5. – С. 40–43.

20. Круть Ю. З. Українська мова : пробний підручник для 5 кл. / Ю. З. Круть, І. П. Ющук. – К. : Рад. школа, 1989. – 224 с.

21. Майоров В. Нові підручники з української словесності в контексті сучасності / В. Майоров // Дивослово. – 1999. – № 8. – С. 38–39.

22. Мацько Л. Сучасні підходи до створення підручників з української мови: місце лінгвостилістики / Л. Мацько // Дивослово. – 1999. – № 8. – С. 39–42.

23. Медведєва Н. Р. Робота з підручником під час вивчення пунктуації / Н. Р. Медведєва // Українська мова й література в школі. – 1973. – № 6. – С. 68–70.

24. Медушевський А. П. Питання про словотворення і формотворення в підручниках з мови / А. П. Медушевський // Українська мова й література в школі. – 1970. – № 7. – С. 56–60.

25. Мельничайко В. Я. Види мовного розбору. Українська мова : довідник / В. Я. Мельничайко. – Тернопіль : Богдан, 1997.

26. Обговорення підручників // Українська мова й література в школі. – 1971. – № 7. – С. 71–75.

27. Паниченко Л. Підручник? чи набір слів у досить примітивних текстах / Л. Паниченко // Освіта. – 2002. – 15–22 травня. – № 29 (4987).

28. Передрій Г. Р. Особливості вивчення за новим підручником фонетики, орфоєпії, графіки й орфографії / Г. Р. Передрій // Українська мова й література в школі. – 1991. – № 11. – С. 10–16.

29. Підвищення ефективності уроку української мови в світлі вимог реформи школи: Методичний лист. – К. : Рад. школа, 1988. – 48 с.

30. Пономаренко В. М. Вивчення синтаксису і пунктуації в 5-му класі (3 досвіду роботи за новим підручником) / В. М. Пономаренко // Українська мова й література в школі. – 1991. – № 10. – С. 8–15.

31. Про поліпшення якості підручників з мови // Українська мова й література в школі. – 1981. – № 7. – С. 76–78.

32. Рекомендації щодо викладання української мови в новому 2002/2003 н.р. // Дивослово. – 2002. – № 8. – С. 65–70.

33. Русанівський В. М. Мовознавство і сучасні підручники з мови / В. М. Русанівський // Українська мова й література в школі. – 1978. – № 9. – С. 33–40.

35. Савченко О. Я. Без якісного підручника якісна шкільна освіта неможлива О. Я. Савченко // Педагогічна газета. – 2000. – Серпень. – № 8 (74).

36. Симоненкова Л. М. Особливості змісту і побудови нових підручників з мови для 5-х класів та організації навчальної роботи з ними / Л. М. Симоненкова, Л. В. Скуратівський // Українська мова й література в школі. – 1991. – № 8. – С. 20–24.

37. Скуратівський Л. В. Вивчення „вступу”, повторення та систематизація засвоєного в початкових класах за новими підручниками для 5-х класів / Л. В. Скуратівський // Українська мова й література в школі. – 1991. – № 9. – С. 3–7.

38. Фурман А. Розвивальний підручник: підходи до розуміння і створення / А. Фурман // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 45–49.

39. Шелехова Г. Вивчення української мови в середніх загальноосвітніх школах у 1998 / 99 навчальному році / Г. Шелехова // Дивослово. – 1998. – № 8. – С. 17–18.

40. Шелехова Г. Т. Зміст роботи і система завдань і вправ з розвитку

зв'язного мовлення у нових підручниках / Г. Т. Шелехова // Українська мова й література в школі. – 1991. – № 9. – С. 8–10.

41. Шелехова Г. Про систему роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів (за новими підручниками) / Г. Шелехова // Дивослово. – 1994. – № 1. – С. 26–29.

42. Шелехова Г. Формування у старшокласників комунікативних умінь і навичок її [Про новий підручник з української мови для 10–11 класів] / Г. Шелехова // Дивослово. – 1998. – № 1. – С. 38–41.

КРИТЕРІЇ ТА ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ (ESTS)

„Відмінно” (А) – студент правильно та повно розкриває зміст матеріалу з поставленого питання; у відповіді на теоретичне питання висвітлює різні погляди вчених-методистів на певну проблему, кожне теоретичне положення ілюструє влучними прикладами; вільно володіє професійною термінологією; обирає самостійно аспект запропонованої теми, висловлює власну позицію, наводить приклади, аргументи, ілюструє відповідь власними прикладами, доречно використовує знання, набуті під час проходження педагогічних практик; виклад матеріалу безпомилковий, послідовний, логічний; студент демонструє вміння аналізувати, зіставляти, узагальнювати; вміє використовувати отримані теоретичні знання при рішенні методичної задачі, подає розгорнутий коментар будь-якої методичної дії.

„Добре” (В) – студент вільно й у повному обсязі володіє програмовим матеріалом з методики викладання української мови; правильно та повно розкриває зміст матеріалу з поставленого питання; у відповіді на теоретичне питання висвітлює різні погляди вчених-методистів на певну проблему кожне теоретичне положення ілюструє влучними прикладами; вільно володіє професійною термінологією; обирає самостійно аспект запропонованої теми, висловлює власну позицію, наводить приклади, аргументи, ілюструє відповідь власними прикладами, доречно використовує знання, набуті під час проходження педагогічних практик; виклад матеріалу безпомилковий, послідовний, логічний; студент демонструє вміння аналізувати, зіставляти, узагальнювати; вміє використовувати отримані теоретичні знання при рішенні методичної задачі, подає розгорнутий коментар будь-якої методичної дії. Студент добре володіє теоретичним матеріалом, але під час конкретного аналізу допускає незначні неточності, які не впливають на загальний результат; окремі похибки та неточності, які не впливають на загальну стрункість знань і свідчать про розуміння теоретичного і практичного матеріалу.

„Добре” (С) – студент загалом володіє програмовим матеріалом з методики викладання української мови; правильно та повно розкриває зміст матеріалу з поставленого питання; у відповіді на теоретичне питання висвітлює різні погляди вчених-методистів на певну проблему кожне теоретичне положення ілюструє влучними прикладами; вільно володіє професійною термінологією; висловлює власну позицію, наводить приклади, аргументи, але не використовує знання, набуті під час проходження педагогічних практик; виклад матеріалу безпомилковий, послідовний, логічний; студент демонструє вміння аналізувати, зіставляти, узагальнювати;

вміє використовувати отримані теоретичні знання при рішенні методичної задачі, але не завжди подає розгорнутий коментар будь-якої методичної дії. Студент добре володіє теоретичним матеріалом, але під час конкретного аналізу допускає незначні неточності, які не впливають на загальний результат; окремі похибки та неточності, які не впливають на загальну стрункість знань і свідчать про розуміння теоретичного і практичного матеріалу.

„Задовільно” (D) – студент досить загально володіє програмовим матеріалом з методики викладання української мови; розкриває зміст матеріалу з поставленого питання; у відповіді на теоретичне питання не висвітлює різні погляди вчених-методистів на певну проблему; не кожне теоретичне положення ілюструє влучними прикладами; неточності у термінології, помилки у доборі ілюстративного матеріалу, не вміє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між мовними явищами. Мовлення студента відзначається порушеннями літературних норм української літературної мови. Рішення методичної задачі не супроводжується методичними коментарями або вони помилкові й недостатні. Загалом студент володіє мінімальними знаннями, які дають змогу в майбутньому виконувати свої фахові функції.

„Задовільно” (E) – студент поверхнево володіє програмовим матеріалом з методики викладання української мови; знає й розуміє тільки основний програмовий матеріал; спрощений виклад матеріалу, теоретичні положення не ілюструються прикладами; не вміє застосувати раніше засвоєні знання в новій ситуації; плутається у термінології, допускає грубі помилки у доборі ілюстративного матеріалу, не вміє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між мовними явищами. Мовлення студента відзначається грубими порушеннями літературних норм української мови; практичне методичне завдання виконує без необхідного методичного коментаря, допускає суттєві неточності і грубі фактичні помилки. Загалом студент володіє мінімальними знаннями, які дають змогу в майбутньому виконувати свої фахові функції.

„Незадовільно з можливістю перездачі” (Fx) – студент поверхово володіє програмовим матеріалом; демонструє незнання й нерозуміння теоретичного й практичного матеріалу; допускає грубі помилки у доборі ілюстративного матеріалу, не вміє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між мовними явищами; мовлення студента відзначається грубими порушеннями літературних норм української мови. Студент не володіє професійною термінологією, Обсяги теоретичних знань і практичних навичок такого студента не достатні для виконання фахових обов'язків.

„Незадовільно з обов'язковим повторним курсом” (F) – студент демонструє повне незнання програмового матеріалу; потребує повторного вивчення курсу.

ДЕРЖАВНА ПІДСУМКОВА АТЕСТАЦІЯ: ДИПЛОМНА РОБОТА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ ВИКЛАДАННЯ

Вступні зауваги

Виконання й захист дипломної роботи паралельно зі складанням державного іспиту (для студентів-бакалаврів і студентів-спеціалістів) – один із складників підготовки майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі, формою державної атестації випускників. Випускна робота сприяє поглибленому самостійному вивченню певної проблеми, виявляє нахили та наукові зацікавлення студентів, випрацьовує в них уміння працювати з літературою, формує та вдосконалює дослідницькі навички, допомагає закріпити і практично використати знання з певного кола вивчених дисциплін.

У процесі виконання дипломної роботи студент відповідно до кваліфікаційних вимог **повинен виявити**:

- знання загальнотеоретичних, загальноекономічних, професійно орієнтованих і спеціальних дисциплін, які розкривають теоретичні основи й прикладні аспекти лінгвістики;
- навички відбирати, систематизувати та аналізувати інформацію з огляду на мету й завдання дослідження;
- уміння формулювати чіткі наукові висновки й конкретні пропозиції щодо подальших досліджень обраної проблеми;
- здатність установлювати й використовувати причинно-наслідкові зв'язки між мовними явищами.

Тематика науково-дослідної роботи зазвичай пов'язана з комплексною темою кафедри, тому варто вимагати від студентів високого рівня виконання курсових і дипломних робіт, домогтися відповідальності філолога-початківця за висновки проведених ними наукових досліджень, вміння обґрунтовувати необхідність впровадження їх практичних результатів у життя.

До кваліфікаційної (дипломної) роботи пред'явлено такі **основні вимоги**:

- мати коротку назву, що відповідає б суті змісту, указувала на мету дослідження та його завершеність;
- відзначатися актуальністю, бути теоретично і практично значущою, спиратися на об'єктивні й перевірені дані;
- містити ознаки наукової творчості;
- репрезентувати емпіричний матеріал на засадах логічної послідовності й безперервності, доказовості та аргументованості суджень і висновків;
- виявляти досконале володіння науково-довідковим апаратом;
- відзначатися бездоганним мовним і технічним оформленням.

ДИПЛОМНА РОБОТА ЯК РІЗНОВИД НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ СТУДЕНТІВ

Дослідження мовознавця-початківця – форма поглибленого навчання й наукової підготовки майбутнього фахівця. У процесі його виконання студент розширює знання через поглиблене вивчення однієї з тем вищівського курсу української мови, набуває навичок самостійного ведення наукової роботи. У цьому аспекті наукову роботу філологи, як і дослідники інших галузей знань, виконують для того, щоб у кінцевому підсумку в обраній галузі здобути нові знання.

Студент повинен виявити добру обізнаність із доступною літературою з мовознавчої проблеми, уміння її аналізувати, робити зіставлення й висновки. Його розвідка має містити елементи наукового пошуку: ґрунтуватися на самостійно дібраному мовному матеріалі, що увиразнює відомі наукові положення або по-новому їх інтерпретує. Лінгвіст у системі НДРС мусить навчитися чітко визначати мету й завдання роботи, відповідно до цього систематизувати й аналізувати мовні факти, уміти узагальнювати результати пошуків, обґрунтовано формулювати висновки.

Отже, дипломна робота (ОКР „Спеціаліст” і „Магістр”) демонструє досягнення одночасно як навчальної, так і дослідницької мети, оскільки автор роботи, з одного боку, повинен виявити повноту засвоєння навчального матеріалу, широту ознайомлення з літературою з певної проблеми, а з іншого – виявити вміння аналізувати конкретні мовні факти, узагальнювати їх і робити обґрунтовані висновки.

Мета виконання кваліфікаційного (дипломного) дослідження – поглиблення знань студентів з актуальних проблем певної науки, розв’язання професійної проблеми, що ґрунтується на комплексному опрацюванні теоретичного матеріалу, застосуванні ефективних методів дослідження.

Досягнення окресленої мети зумовлена розв’язанням основних **завдань**:

– систематизувати, закріпити й розширити теоретичні знання і практичні уміння та навички для розв’язання конкретних наукових завдань освітньо-кваліфікаційного рівня „спеціаліст” і „магістр”;

– обґрунтувати актуальність теми й обраного аспекту її висвітлення;

– аналізувати попередній досвід дослідження мовознавчої проблеми, розвиваючи вміння самостійного критичного опрацювання наукових джерел;

– виявити й увести в науковий обіг нові теоретичні джерела та не задіяний досі фактичний матеріал;

– установити нові зв’язки між відомими явищами;

– оволодіти сучасними методами наукових досліджень;

- сформулювати самостійні висновки, рекомендації про використання в науці та на практиці результатів дослідження;
- стимулювати студентів до самостійного наукового пошуку.

ТЕХНОЛОГІЯ РОБОТИ НАД НАУКОВОЮ ТЕМОЮ З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вибір теми та аналіз назви наукової роботи

Першим етапом виконання дипломної роботи є вибір теми та консультація наукового керівника.

Тематику наукових робіт розробляє випускова кафедра відповідно до вимог варіативного компонента освітньо-кваліфікаційної характеристики фахівців із конкретної спеціалізації, згідно із затвердженими програмами нормативних та вибіркових дисциплін. Вона повинна відображати актуальну проблематику сучасного мовознавства (Орієнтовну тематику наукових робіт представлено в Додатку А).

На вступній консультації студент одержує загальні настанови щодо роботи над темою: яким буде обсяг мовного матеріалу, що стане предметом дослідження, у чому полягає актуальність і новизна запропонованої проблеми, мета і поетапні завдання наукового пошуку тощо.

Студент, який виконує випускню роботу, повинен критично оцінити рівень своїх знань і філологічних навичок, з'ясувати коло своїх зацікавлень. Важливо, щоб тема дослідження відповідала нахилам студента, подобалася йому, викликала інтерес.

Обрану і сформульовану проблему дослідження надалі можна уточнювати. Уточнення теми спричинене попереднім зверненням до матеріалу – з'ясуванням того, наскільки широко представлене в ньому аналізоване явище. Можливий також інший шлях: дослідник уточнює тему й матеріал, а отже, і напрям дослідження в процесі поступового заглиблення в роботу.

Практика доводить, що правильно обрати тему – наполовину забезпечити успішне її виконання.

Складання плану наукової роботи

Якість наукової роботи залежить не тільки від вдалого вибору теми, а й від чіткої організації роботи над дослідженням, правильного оформлення наукового апарату. Тому важливим етапом у підготовці наукової роботи є складання її плану, продумування композиції.

План дипломної роботи має бути складним і містити: вступну частину; два або три розділи, кожен із яких охоплює не менше ніж два параграфи, висновки, список використаної літератури та джерел, додатки (за необхідності). У плані потрібно відобразити основні структурні частини роботи, кожна з яких має реалізувати завдання дослідження. Зразок оформлення плану кваліфікаційної та дипломної роботи наведено в Додатку В.

Робочий план допомагає авторові скласти його науковий керівник, який також порекомендує потрібну літературу, довідкові, архівні, статистичні

матеріали та інші джерела за темою. Отже, керівник надає наукову та методичну допомогу, систематично контролює виконання роботи, вносить певні корективи, дає рекомендації стосовно доцільності прийняття того чи того рішення.

Попередній робочий план має довільну форму. Здебільшого це **план-рубрикатор**, що охоплює перелік розташованих у колонку рубрик, об'єднаних внутрішньою логікою дослідження обраної теми. Такий план використовують на перших етапах дослідження, даючи змогу ескізно представити актуальну проблему в різних варіантах. У плані-рубрикаторі дослідження членують на розділи, у кожному з яких необхідно реалізувати одне із завдань, задекларованих у вступі. Розділи рубрикують на підрозділи, які, у разі потреби, зазнають подальшого членування. Кожен розділ і його частини повинні мати назву, формулювання якої, старанно відшліфоване, має бути логічно співвіднесене з формулюваннями інших назв.

На пізніших стадіях роботи складають **план-проспект**, тобто реферативне викладання розміщених у логічному порядку питань, за якими наділі буде систематизуватися весь зібраний фактичний матеріал. Доцільність складання плану-проспекту зумовлена тим, що через систематизоване додавання дедалі нових і нових даних його можна довести до остаточної **структурно-фактуальної схеми роботи**.

У творчому дослідженні план завжди має динамічний, рухливий характер і не повинен скувати розвиток ідеї та задуму дослідника, зберігаючи певний чіткий і визначений науковий напрям у роботі.

Вивчення літературних джерел та їх аналітичний огляд

Після обрання теми роботи потрібно розпочати цілеспрямоване опрацювання фахової літератури з проблеми, попередньо визначившись із метою та завданнями роботи.

Аналіз наукової літератури має на меті:

- 1) виявити здобутки в дослідженні проблеми, досягнення й недоліки, помилки й прогалини;
- 2) сприяти визначенню основних тенденцій у поглядах фахівців на проблему з огляду на те, що вже зроблено в науці;
- 3) допомогти визначити актуальність, рівень опрацювання досліджуваної теми;
- 4) дати матеріал для вибору аспектів і напрямів дослідження, формулювання мети й завдань, а також окреслити теоретичне підґрунтя;
- 5) забезпечити достовірність висновків і результатів наукового пошуку, зв'язок авторської концепції із загальним розвитком теорії.

У ході попереднього вивчення літератури дослідник ознайомлюється зі станом наукового опрацювання проблеми загалом і ступенем розробки конкретного питання зокрема, дає точне визначення понять.

Початковим етапом пошуку й опрацювання наукової літератури з

досліджуваної проблеми повинна стати робота з довідково-бібліографічними джерелами. Добір літератури здійснюють у такий спосіб:

1. Найважливіші праці рекомендує науковий керівник під час вступної консультації.

2. Студент переглядає каталог у бібліотеці свого ВНЗ та в інших книгозбірнях, укладає картотеку монографій, статей, що стосуються теми дипломної роботи.

3. Дослідник-початківець звертається до бібліографа, щоб одержати додаткові відомості про наукову літературу з теми.

4. Студент звертається до списків використаної літератури, поданих іншими авторами до своїх праць, а також до бібліографічних покажчиків, довідників, бюлетенів.

Вивчення літератури варто починати з підручників і посібників, призначених для ВНЗ, щоб мати уявлення про основні питання, близькі до теми дослідження, а потім опрацьовувати найновішу літературу, адже в більшості підручників, посібників є покликання, примітки, пояснення до тексту, що можуть зацікавити дослідника. Список використаної література до розділів також є важливим джерелом наукової інформації.

Рекомендовано використовувати періодичні бібліографічні покажчики, такі, як: „Слов'янська філологія на Україні”, „Філологічні науки на Україні”, які видає Центральна наукова бібліотека АН України, а також видання Книжкової палати України: бібліографічні покажчики „Літопис книг”, „Літопис газетних статей”, „Літопис журнальних статей”, „Літопис рецензій”, „Нові видання України: Видавничий бібліографічний покажчик книг та брошур”, „Періодичні та продовжувані видання”, „Літопис авторефератів дисертацій” тощо. Чимало інформації можна почерпнути з київських часописів: „Вісник Книжкової палати”, „Книжковий огляд”, „Бібліотечний вісник”.

Видані також бібліографії праць (біобібліографії) О. О. Потебні, А. Ю. Кримського, В. Сімовича, О. Горбача, В. В. Німчука, П. М. Лизанця, Я. В. Закревської, П. П. Чучки, Л. М. Полюги, А. П. Грищенка, В. О. Горпинича, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, П. Ю. Гриценка, І. І. Слинька, Н. В. Гуйванюк, А. М. Поповського, Л. Т. Масенко та інших українських мовознавців.

Література, відсутня у фондах університетської бібліотеки та бібліотек міста, може бути виписана через міжбібліотечний абонемент (МБА) з інших бібліотек України. Важливим джерелом інформації слугує інтернет, де можна також знайти багато необхідних джерел. Електронні ресурси потрібно подавати в списку літератури, а в тексті наукової роботи обов'язково робити на них посилання.

Ознайомлення зі спеціальною літературою варто починати з найновіших публікацій (зворотно-хронологічний підхід): зміст видань останніх років охоплює матеріали попередніх наукових праць. Найсвіжішу інформацію про

нові дослідження з різних розділів мовознавчої науки можна отримати, погортавши останні номери науково-теоретичних журналів „Українська мова” (видання Інституту української мови Національної академії наук України), „Мовознавство” (видання Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України), науково-методичних часописів „Дивослово” (до 1991 р. – „Українська мова і література в школі”), „Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах” (вид. з 1999 р.), „Українська мова і література в школі” (вид. з 1999 р.) та ін. Мовознавчі розвідки друкують всеукраїнські наукові збірники „Українське мовознавство”, „Культура слова” та численні вісники, що їх видають навчальні заклади України. У цих виданнях друкують також рецензії на найбільш вагомні лінгвістичні праці в нашій країні та за кордоном.

На основі прочитаного варто укласти перелік книг, журналів тощо, які треба опрацювати. Без сумніву, цей список у процесі роботи буде розширено. Вивчення літератури розпочинають із праць, у яких проблему відображено загальною, а потім опрацюють спеціальні дослідження. Починати ознайомлення з посібниками, монографіями тощо треба з титульного аркуша, з’ясувавши, де, ким, коли вони були видані. Потрібно переглянути зміст, який окреслює структуру видання, наповнення його розділів, звернутися до передмови, де з’ясовано призначення посібника, окреслено сформульовані автором завдання. Переглянувши в такий спосіб літературу, можна визначити черговість і специфіку роботи з нею. Читання потрібно супроводжувати конспектуванням прочитаного, а виписки згодом можна використати як цитати для обґрунтування думки. Варто пам’ятати, що залучення чужих матеріалів без покликань на автора недопустиме.

Варто уникати типових помилок, яких допускають молоді дослідники, опрацюючи літературу й готуючи теоретичний розділ [17, с. 148–149].

Помилка перша. Нерідко автори наукових робіт почергово переказують думки вчених, які досліджували цю або дотичну мовознавчу проблему, не аналізуючи їх. Потрібно запам’ятати давнє правило, дотримуючись якого можна конструювати різноманітні тексти: кожне наступне речення в ньому має уточнювати, розвивати або заперечувати думку, висловлену в попередньому реченні. Причому ця думка може бути підтверджена покликанням на інших дослідників. У центрі уваги повинно бути основне завдання, якого потрібно досягти, зробивши огляд літератури: виробити принципи аналізу дібраних мовних фактів.

Під час опрацювання наукової літератури студент має навчитися бачити спільне й відмінне у працях мовознавців, повинен уміти систематизувати й узагальнювати їхні думки, щоб потім з’ясувати еволюцію лінгвістичної думки в певній галузі, проаналізувати загальний стан досліджень в обраній галузі українського мовознавства.

Помилка друга. Випускники нерідко переказують думки інших учених, але не аналізують їх, не оцінюють їх або ж ці оцінки занадто спрощені. Треба

запам'ятати, що огляд думок інших учених роблять із чіткою настановою: виробити теоретичні засади дослідження, отже, опрацювання літератури з проблеми слід здійснювати з настановою на вироблення цих засад, що спонукає одні думки відкидати, інші сприймати. Залучаючи їх у тканину власної розповіді як прямі або непрямі цитати, заперечуючи або підтримуючи їх, дослідник тим самим дає їм оцінку, а значить – уникає занадто прямих і примітивних оцінок-формулювань.

Поради щодо бібліографування

Бібліографічні записи найзручніше робити на спеціальних (каталожних чи бібліографічних) картках, придбаних або виготовлених самостійно із цупкого паперу розміром 7,7 на 12,5 см. У зошиті робити такі записи не бажано, оскільки це завдасть зайвого клопоту під час кінцевого оформлення дипломної роботи, коли необхідно буде подати список літератури за алфавітом [50, с. 5].

Послідовність запису в бібліографічній картці така:

1. Прізвище та ініціали автора (авторів, якщо їх кілька).
2. Із нового рядка записати без скорочень і змін (!) назву книги.
3. Після назви з нового рядка подати вихідні дані (місто видання, назва видавництва, рік видання, кількість сторінок).

Під час написання кваліфікаційної роботи найчастіше доводиться мати справу з книжками, збірниками, журналами. Особливості їх бібліографічного опису подано в Додатку Г і Додатку Д.

Після того, як література з теми зібрана, необхідно з'ясувати, чи є вона в місцевих бібліотеках. Для цього, розклавши картки за абеткою, треба перевірити за алфавітним і/або систематичним каталогами наявність потрібних книг у бібліотечних фондах. Під час бібліографічних записів на картках доцільно зазначити шифри, під яким подано ті чи ті видання в каталозі, що дасть змогу зекономити час у разі повторного замовлення книги.

Читання й конспектування

Починаючи роботу над науковою темою, дуже важливо навчитися раціональним способам і прийомам опрацювання наукової літератури, зокрема:

1. Загальне ознайомлення з виданням, швидкий перегляд змісту книги, статті, рукопису, архівних матеріалів тощо.
2. Читання в порядку послідовного викладання матеріалу з акцентом уваги на найважливіші фрагменти наукового тексту.
3. Вибіркове читання матеріалу.
4. Складання конспекту або тез прочитаного, систематизація інформації.
5. Оформлення нової інформації на спеціальних картках.
6. Повторне читання дібраного матеріалу та зіставлення його з іншими джерелами інформації.
7. Обдумування прочитаного матеріалу: його критична оцінка, записи

своїх міркувань щодо прочитаного, укладання таблиць, схем тощо.

Написання кваліфікаційної роботи постає необхідність простежити історію становлення та розвиток мовознавчих поглядів, концепцій, тобто подати хронологію формування ідей, напрямів, шкіл. Тому доцільно, опрацьовуючи літературу, дотримуватися **хронологічного принципу** ознайомлення з науковими джерелами.

Методика читання наукової літератури суттєво відрізняється від читання художньої літератури. Розрізняють два види читання: „швидке” і „повільне”. Перше дає змогу дослідникові відповісти на запитання, чи варто цю книгу або статтю уважно читати. Друге передбачає поглиблене вивчення джерел – від простого матеріалу до складного, від книг до статей, від вітчизняних джерел до зарубіжних.

Кожну статтю чи монографію треба читати з олівцем у руках, робити нотатки. Якщо є власний примірник або ксерокопії з журналу, книги, статті, то можна робити позначки на полях. Це суттєво полегшить подальший аналіз літератури.

Результатом опрацювання літератури є два види матеріалів: конспекти й виписки [50, с. 6; 29, с. 4–5]. Плодаємо окремі поради щодо цих видів записів.

1. Запам'ятайте: *конспект* – письмовий текст, що систематично, коротко, логічно і зв'язно передає зміст основного джерела інформації (статті, книги, лекції тощо).

2. Конспектуючи якусь працю, зверніть увагу на манеру викладу думок окремими авторами – від загального до часткового чи навпаки. Залежно від цього оригінальні ідеї, думки, тези дослідник подає на початку або в кінці абзаців.

3. У конспекті основні положення викладайте словами автора. Якщо ж між кількома його думками пропущено ланку менш суттєвих доказів чи роздумів, то для збереження логічного зв'язку можна пропущені думки передати своїми словами, обов'язково позначивши, на яких сторінках опрацьовуваного джерела наведено занотовані твердження, висновки тощо.

4. Запам'ятайте: *виписки*, на відміну від конспекту, – це дослівно виписані цитати із вказівкою джерела (повна назва праці, сторінки), зазвичай значно менші за обсягом.

5. Виписки згрупуйте за змістом, після чого на кожній сторінці виписаного матеріалу бажано визначити основну думку.

6. Зверніть увагу: конспектувати й робити виписки доцільно не в зошиті, а на спеціальних картках або поділеному на чотири частини аркуші паперу.

6.1. Картки – окремі аркуші паперу будь-якого формату (але однакові за розміром), що дають змогу тематично згрупувати записи, об'єднати їх за хронологією розвитку ідей, за спільністю або відмінністю висвітлення окремих питань тощо [детальніше див.: 50, с. 6–7].

6.2. Інший спосіб опрацювання теоретичного матеріалу такий: сторінку зошита ділять навпіл вертикальною рисою; із лівого боку роблять виписки з

прочитаного, а з правого – пишуть свої зауваження, виділяючи підкресленнями слова чи речення, що мають особливо важливе значення. Такий метод легко реалізувати на персональному комп'ютері. Для цього є спеціальні програми. Текст необхідно сканувати й перевести у звичайний текстовий формат за допомогою програми Fine Reader 4.0.

7. Опрацьовуючи літературу, обов'язково зазначте, які виокремлення (шрифтами, розрідженням букв, підкресленням тощо) є власне-авторськими, а які належать вам для увиразнення висунутої гіпотези, висновку.

8. Конспектуючи праці, написані іноземною мовою, не поспішайте їх відразу перекладати. Адже не все з виписаного буде використано в дипломній роботі. Цитуючи перекладні тексти, обов'язково зазначте, кому належить переклад – авторові кваліфікаційної роботи чи науковцям, які наводять інтерпретацію іншомовного фрагмента.

9. У процесі опрацювання літератури використовуйте лише ту інформацію, що безпосередньо стосується теми дослідження. Варто дотримуватися правила – не пропускати жодного незрозумілого слова. Для з'ясування їхнього значення треба звертатися до тлумачних, енциклопедичних словників, спеціальних довідників, словників лінгвістичних термінів. Це потрібно зробити для розуміння метамови дослідження.

Методи наукового дослідження

Окрім загального і конкретних об'єктів, а також предмета дослідження, кожна наука має свої методи пошуку і обґрунтування наукової істини. **Метод наукового дослідження** – система розумових і (або) практичних операцій (процедур), спрямованих на розв'язання певних пізнавальних завдань відповідно до певної пізнавальної мети.

Функція методу полягає в тому, що за його допомогою отримують нову інформацію про дійсність, занурюються в сутність явищ і процесів, розкривають закони і закономірності розвитку, формування і функціонування досліджуваних об'єктів. Якість методу, правильність його застосування зумовлюють істинність отриманого знання. Цю думку ще у XVIII ст. висловив англійський філософ Френсіс Бекон, який порівнював адекватний метод у науковому пізнанні з ліхтарем, який освітлює подорожньому шлях у темряві. Отже, не лише результат дослідження, а й шлях, який веде до нього, повинен бути істинним.

Наявні кілька термінів, що їх уживають для позначення поняття „метод”, – науковий підхід, принцип, засіб, прийом, але повною мірою вони не збігаються. Наприклад, поняття наукового підходу і принципу ширше, ніж поняття методу. А поняття прийому – вужче, конкретніше. Загалом кожен науковий метод має відповідати таким ознакам:

1) ясність, тобто метод має бути цілком очевидним, не викликати будь-яких сумнівів у чому-небудь;

2) націленість, тобто підпорядкованість методу досягненню певної мети, розв'язанню певних конкретних завдань;

3) детермінованість – суворая послідовність використання методу або його максимальна алгоритмізація;

4) результативність – здатність методу забезпечувати досягнення певної мети (ця ознака охоплює і плідність методу);

5) надійність – здатність методу з великою ймовірністю забезпечувати отримання бажаного результату;

6) економічність – здатність методу добиватися певних результатів із найменшими витратами засобів і часу;

7) відповідність методу об'єктові дослідження і рівню пізнання.

Важливим твердженням у методології є те, що кожен метод дослідження сам має бути теоретично обґрунтованим. Також будь-яка категорія науки, її положення, закон набирають методологічного значення і навіть виконують функцію методу, коли в процесі пізнання слугують засобами дослідження конкретних об'єктів.

Нарешті, методи є інструментом диференціації наук паралельно з характером об'єктів вивчення. Водночас різні науки, не зважаючи на відмінності, мають багато спільного, оскільки ґрунтом усіх наук є відображення закономірностей матеріального й духовного світу, ті самі закони мислення, забезпечення інтересів суспільства. У зв'язку з цим, поряд із конкретно-науковими методами в наукових дослідженнях застосовують методи, які є загальними для значної групи наукових дисциплін. Це так звані загальнонаукові методи. Функції цих методів порівняно з конкретно-науковими методами є дещо вужчими, а сфера їх застосування – ширша.

Отже, методи наукового пізнання поділяють на загальнонаукові, конкретнонаукові, спеціальні.

Загальнонаукові методи, зі свого боку, поділяють на:

а) методи емпіричного дослідження (спостереження, вимірювання, експеримент);

б) методи, що їх використовують як на емпіричному, так і на теоретичному рівні дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція та дедукція, моделювання);

в) методи теоретичного дослідження (від абстрагованого до конкретного) [див. 38, с. 5–16].

Із філософського погляду методи поділяють на:

а) загальнонаукові (тобто для всіх наук);

б) конкретні (для певних наук);

в) спеціальні або специфічні (для конкретної науки). Такий поділ є умовним, оскільки в процесі розвитку пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу.

А тепер коротко про *найпоширеніші методи лінгвістичного дослідження*. Таке багатогранне явище, як мова, вивчають за допомогою

різних методів: *описового, зіставного, статистичного, лінгвістичної географії, порівняльно-історичного* тощо, їх застосування спричинено метою роботи. На практиці дослідники найчастіше користуються *описовим* методом: на основі систематизації зібраних мовних фактів описують стан речей у певній галузі знань про українську мову, на підставі чого роблять відповідні висновки. Окремі положення, висновки стануть вагомішими, якщо будуть проведені відповідні підрахунки, – для цього застосовують *статистичний* метод. Коли є потреба порівняти мовні явища різних мовних підсистем (мовних систем різних письменників, функціонування мовних явищ у різних стилях мови і т.ін.), вдаються до *зіставного* методу. Якщо порівнюються мовні явища різних синхронних періодів розвитку мови (скажімо, кінець XIX – кінець XX ст. чи середина XX – друга половина XX ст.), то тут застосовують *порівняльно-історичний* метод. Метод *лінгвістичної географії* використовують здебільшого в діалектологічних дослідженнях. Поняття методу досить широке, його застосування реалізується через використання наукових прийомів дослідження, із якими ви емпірично (тобто на основі власних спостережень) знайомитеся під час опрацювання наукової літератури. Цих прийомів дуже багато, вони часто залежать не лише від методу, а й від розділу знань про українську мову, що вивчається. Базуються вони головним чином на процедурах фіксації й зіставлення мовних явищ, установлення в них спільного й відмінного, виділенні їх складників тощо.

Метод є об'єктивним, оскільки дає змогу відображати дійсність і її взаємозв'язки; одночасно метод є суб'єктивним, тому що його використовує конкретна людина-індивід.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОФОРМЛЕННЯ І ЗАХИСТУ ДИПЛОМНИХ РОБІТ

Структура та обсяг випускної роботи з української мови та методики її викладання

У практиці виконання наукових робіт склалися певні вимоги щодо наявності в них обов'язкових елементів.

Після титульної сторінки (див. Додаток Б) має йти *Зміст* (див. Додаток В). Він відбиває структуру роботи: вступ, розділи основної частини, висновки до кожного з них, загальні висновки, список використаної літератури (бібліографічний список).

За необхідності подають:

1. Перелік умовних позначень (перед вступом), наприклад:

A – адресат;

Adj – прикметник;

caus. – каузальне значення;

cop – дієслівна зв'язка;

Inf – інфінітив;

N₁ – іменник у називному відмінку;

O – об'єкт.

2. Список умовних позначень текстових та лексикографічних джерел (після Загальних висновків перед Бібліографією), наприклад:

ТЕКСТОВІ ДЖЕРЕЛА

Б. 1900 – газета „Буковина”, виходила в Чернівцях з 1885 до 1910 [наступними цифрами після скороченої назви позначено число газети і сторінку].

МК 7 – Коцюбинський М. М. Твори : у 7-ми т. / ред. кол. О. Є. Засенко (голова). – Т. 7 : Листи (1910 – 1913 рр.). – К. : Наук. думка, 1975. – 415 с.

ЮФ – Федькович Ю. А. Твори : у 2-х томах. – Т. 2. – К. : Дніпро, 1960. – 499 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

ГГкс – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

СінС – Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – Вид. 2 -е. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1985. – 968 с.

Сл. Гр. – Словарь української мови : Т. 1 – 4. – [за ред. Б. Грінченка]. – К. : 1907–1909. (Перевидано фотоспособом). – К., 1996.

СУМ – Словник української мови : у 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Додатки (фрагменти словників, схеми, таблиці, графіки, діаграми і т. ін.) подають після *Бібліографії*.

У *Вступі* обґрунтовують актуальність обраної теми, формулюють мету й завдання роботи, визначають об'єкт, предмет і гіпотезу дослідження, указують на методи, методики та прийоми дослідження фактичного матеріалу, наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, зазначають рівень апробації роботи (публікації, участь у конференціях), її композицію.

У вступі також указують на матеріал дослідження і джерела, звідки здобуті мовні факти. За потреби подають загальну характеристику цих джерел. Наприклад:

Матеріалом дослідження є лексика, а також фразеологія, співвідносна зі словом, з текстів художньої та епістолярної спадщини Юрія Федьковича (усього проаналізовано 3500 слововживань).

Джерельною базою дослідження є двотомне видання творів Юрія Федьковича, а саме: Федькович Ю. Твори : у 2-х томах / Юрій Федькович; [упоряд., передм. і приміт. М. Нечиталюка]. – К. : Дніпро, 1984, а також Федькович Ю. Твори : Поезія / Юрій Федькович ; [упоряд., підгот. текстів і приміт. Б. І. Мельничука та М. І. Юрійчука]. – Чернівці : Буковина. – Т. 1. – Ч. 1. – 2004. – Т. 1. – Ч. 2. – 2009.

Обов'язковим елементом *Вступу* є рубрика „*Методологія і методи дослідження*”, у якій необхідно не лише перерахувати використані методи, й конкретизувати, для чого й на якому етапі дослідження Ви їх використали. Наприклад:

Методологія і методи дослідження. Науковий аналіз здійснено на основі відомих положень про зв'язок мови і мислення, мови і мовлення, єдності загального та конкретного, співвідношення форми і змісту мовних одиниць. Характер дослідження зумовив необхідність комплексного використання різних методів, основним серед яких є описовий, що сприяло з'ясуванню природи й особливостей функціонування мовних явищ. Використано елементи трансформаційного, дистрибутивного і компонентного аналізу, що дало змогу розглядати структуру словосполучення і простого речення у взаємозв'язках і взаємодії зі структурами складних речень.

Завершує вступну частину короткий виклад *структури наукової роботи*. Наприклад: *Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох основних розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел, списку використаної літератури, додатків. Загальний обсяг роботи – 145 сторінок, обсяг текстової частини – 90 сторінок, список використаної літератури охоплює 98 найменувань.*

Додатки містять глосарій фразеологічних одиниць (ФО) з колоративами (за матеріалами з лексикографічних джерел), частотний глосарій ФО з КТ (за матеріалами вибирання з художніх текстів), таблиці та діаграми.

Обґрунтування актуальності роботи

Будь-яка робота починається з обґрунтування її *актуальності*. Не бійтеся цього іншомовного слова, воно означає „важливий у цей момент, злободенний, назрілий”. Простіше кажучи, Вам треба розповісти про те, навіщо потрібна ваша робота, а отже, варто не випускати з поля зору кілька моментів. Найперше встановіть кореляцію Вашої роботи із загальним ходом лінгвістичних досліджень, використовуючи кліше на зразок: *набуває першочергового значення, помітно (значно) зріс (посилився, поживався) інтерес (увага), значну увагу приділяють, особливу увагу привертаять, все ширше розвивається вчення, послідовно обстоюють ідею, характеризується посиленою увагою, однією з найважливіших проблем є тощо*. Відразу за цим необхідно встановити причини того, чому „зріс інтерес”, у чому „актуальність проблеми” тощо. Зрозуміла річ, про це Ви зможете написати, коли опрацюєте відповідну фахову літературу.

Далі зазвичай ідеться про те, що сформувалися умови для виконання Вашого дослідження, що ці умови зумовлює попередній розвиток лінгвістичної думки. Тут необхідно коротко перерахувати основні здобутки вітчизняного (а за потреби – і зарубіжного) мовознавства в обраній галузі, називаючи при цьому прізвища відомих лінгвістів в алфавітному або хронологічному порядку. Нерідко в цій частині дослідження подають коротку, але влучну характеристику окремих вагомих праць, які є значним здобутком лінгвістичної науки, відкрили перспективи розвитку певної галузі мовознавства.

Після цього із загальної проблематики тієї галузі мовознавства, про яку йде мова, виокремлюєте Вашу проблему й констатуєте, *що* залишилося поза увагою мовознавців. Цю частину тексту здебільшого подають з нового абзаца й розпочинають словами *але, однак, проте, попри те, утім* тощо для протиставлення викладеному вище – після певної кількості слів майже обов'язково йтиме заперечна частка (префікс) **не (не-)**: *до цього часу (поки що) не була (не стала) предметом (спеціального, монографічного) дослідження (ще не досліджена), немає спеціальних (узагальнювальних) праць, певне коло питань ще не (досі не було, не знайшло) належного висвітлення, залишається низка нерозв'язаних питань, досі немає системного (комплексного) опису, немає єдиного погляду, низка питань залишаються, на жаль, не вивченими (не розробленими), недостатній рівень опрацювання проблеми, характеризується неоднозначністю науково-лінгвістичної інтерпретації і под.* Зважте на те, що протиставлення цієї частини тексту попередній може (але значно рідше) передаватися й без заперечної частки **не**: *(однак, проте, але) висвітлена фрагментарно, є однією з найменш досліджених, увагу мовознавців*

*привертали лише окремі часткові питання, присвячені лише окремі статті, є лише принагідні зауваження, вимагає системного опису, ряд нових положень вимагає подальшого розвитку (уточнення, перевірки), вивчалися лише окремі питання, залишалися поза увагою, багато питань залишаються дискусійними, потребує глибокого й детального розгляду, назріла потреба виокремити й описати, відкритою залишається проблема, залишається важливим об'єктом наукового вивчення, вимагає всебічного вивчення, на кожному етапі наукового пізнання з'являються нові аспекти розгляду тощо. Утім, ця частина тексту (назвемо її **видільною**, бо тут виокремлюється проблематика Вашого дослідження) може передувати **заперечній** частині або стояти після неї.*

У багатьох роботах обґрунтування на цьому не завершується, після згаданих компонентів обґрунтування часто коротко інформують про важливість очікуваних результатів для розвитку науки: *дослідження (вивчення) дасть змогу (відкриє перспективу) виявити особливості (закономірності, провідні тенденції), розкрити й поглибити уявлення; дасть ґрунт для узагальнень (вироблення послідовної теорії); допоможе розкрити сутність; сприятиме розкриттю природи; дасть змогу з'ясувати глибинні процеси; дасть додатковий матеріал; уможливить з достатньою достовірністю вивчення; сприятиме збагаченню лінгвістичної теорії (лексикографічної практики), дасть змогу виявити тощо. Зверніть увагу на те, що опорні дієслова вжито зазвичай у майбутньому часі. Не варто захоплюватися детальною розповіддю про перспективи чи значення вашої роботи, не забувайте, що вам ще належить сформулювати її мету й завдання, указати на теоретичне й практичне значення досягнутих результатів.*

А тепер проаналізуйте подану нижче частину вступу кандидатської дисертації О. В. Яцук, у якій обґрунтовується актуальність роботи, під кутом зору дотримання викладених вище рекомендацій:

„Концептуальні положення результатів теоретико-практичних досліджень, присвячених питанням лінгвостилістики, утворюють цілісну систему, спрямовану на вивчення засобів вираження та граматичних типів функціонування мовних одиниць, які є складниками мовотворчості – „оригінального в галузі вербальних способів вираження сприйманої дійсності”¹. Пильна увага мовознавців до цієї стильової форми зумовлена насамперед тим, що саме в художньому мовленні найчастіше видозмінюється смисл одиниць мови, збагачується їхня емоційно-оцінна семантика, модифікуються дериваційні можливості.

У сучасній українській філологічній науці активно досліджують мову творів майстрів художнього слова кінця ХХ – початку ХХІ століть (Н.В. Зборовська означила цей період як „література порубіжжя”, „межі”, „межової генерації”), зокрема Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Олександра Ірванця, Василя Кожелянка, Юрія Винничука, Сергія Жадана,

¹ Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ століття : монографія / Вокальчук Г. М. ; [відп. ред. С. Я. Єрмоленко]. – Острого : Національний університет „Острозька академія”, 2008. – С. 6.

Марії Матіос, В'ячеслава Медведя, Галини Пагутяк, Євгена Пашковського, Юрія Покальчука, Степана Процюка, Олесь Уляненка, Василя Шкляра та ін. У літературознавчій парадигмі художні тексти цих письменників відзначаються не тільки реалізмом відображення актуальних суспільних проблем, але й гетерогенністю, що створює певні труднощі в їх класифікаційному описі, а також подекуди епатажністю, відвертим нігілізмом та провокативністю оцінок. Окрім цього, дослідники звернули увагу і на мовні особливості художньої прози межі ХХ–ХХІ століть, передусім на дещо вільне використання правописно не кодифікованих слів, конструкцій із маркованими лексемами, що, за визначенням Н.М. Сологуб, є своєрідним „мовним бунтом”. Однак зазначені мовні риси художніх текстів потребують системного підходу та поглибленого аналізу синтаксису художньої мови в лінгвостилістичній парадигмі.

В україністиці теоретичні засади лінгвостилістики, закладені О.О. Потебнею, поглиблювали І.Г. Чередниченко, В.С. Ващенко, В.М. Русанівський, С.І. Дорошенко, В.А. Чабаненко, С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сологуб, В.С. Калашник, О.Д. Пономарів, Л.І. Мацько, П.С. Дудик, А.П. Загнітко, Н.В. Гуйванюк, І.М. Кочан, М.С. Зарицький, С.П. Бирик, Г.М. Сюта, І.Я. Завальнюк та інші дослідники.

Наукові надбання в галузі стилістики, семасіології та прагматики мовних одиниць спричинили якісно нове тлумачення поняття відокремлення – явища оригінального не тільки з погляду семантичного та граматичного, але й із функціонально-стилістичного; відокремлення зумовлює появу і використання паралельних форм вислову загалом того самого змісту, що збагачує виражальні засоби і форми, посилює комунікативну гармонію висловленого². Поряд із цим у семантико-синтаксичному аспекті відокремлені компоненти речення кваліфікують як багатомірні одиниці мови, яким властиві напівпредикативність, зумовлена потенційними можливостями вторинних предикатів, репрезентованих дієприслівниками, дієприкметниками, прикметниками, іменниками.

Загалом теоретичні засади опису відокремлених компонентів речення в семантико-синтаксичній парадигмі в українському мовознавстві представлені працями І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Грищенка, А.К. Мойсієнка, Н.В. Гуйванюк, А.П. Загнітка, І.І. Слинська, М.І. Степаненка, М.Я. Плющ, М.Ф. Кобилянської, М.В. Мірченка, К.Ф. Шульжука, Н.Л. Іваницької, В.С. Карпалюк, О.В. Кульбабської, Т.С. Слободинської, М.В. Будько та інших дослідників.

Актуальність теми кандидатської дисертації зумовлена, по-перше, відсутністю в україністиці комплексного вивчення семантико-синтаксичних параметрів та лінгвостилістичного потенціалу напівпредикативних субстантивних одиниць, синтаксична природа яких вивчена ще не достатньо. По-друге, недослідженим є питання граматичного вираження та семантико-

---

² Дудик П. С. Просте ускладнене речення : [навчальний посібник] / Дудик П. С. – Вінниця, 2002. – С. 257–259.

функціонального навантаження **апозитивами** (далі – Ар), яку витлумачуємо як стрижневий субстантивний компонент, що утворює напівпредикативну апозитивну одиницю (далі – НАО). По-третє, системно не описані граматико-кореляційні співвідношення між напівпредикативною апозитивною одиницею й означуваним компонентом (далі – ОК) у структурі речення. По-четверте, вагомим аргументом обраної проблематики є й те, що напівпредикативні апозитивні одиниці завдяки своїй семантико-функціональній природі відзначаються особливою лінгвостилістичною оригінальністю та частотністю вживання в текстах зазначеного періоду. Ці риси напівпредикативних апозитивних одиниць зумовили визначення їхніх семантичних та граматичних ознак як таких, що продукують ідіолектні особливості функціонування української мови періоду межі ХХ–ХХІ століть. По-п’яте, напівпредикативні апозитивні одиниці як носії лексичних, граматичних та образно-стилістичних засобів увиразнення, а не лише як власне-синтаксичні одиниці, ще не були предметом спеціального розгляду. По-шосте, важливо дослідити співвідношення означуваного компонента та напівпредикативної апозитивної одиниці з урахуванням їхніх власне-граматичних значень у лінгвостилістичній парадигмі, а також виявити засоби функціонально-семантичної реалізації цих синтаксичних одиниць у тексті”.

Формулювання мети й завдань

Після обґрунтування актуальності наукової роботи звичайно формулюють її мету й завдання. Молоді науковці часто не розрізняють цих речей. Аби запобігти можливим помилкам, спробуємо пояснити, що це таке.

Мета роботи – це сукупний кінцевий її результат, це те, чого ми хочемо досягти. Але мета досягається поетапним виконанням певних *завдань*. Наприклад, для того щоб побудувати вулик (мета роботи), треба виконати низку завдань: дібрати відповідну конструкцію, підготувати інструменти, матеріали, виконати ряд теслярських робіт і т. ін., унаслідок чого досягнемо мети. Варто констатувати, що завдання в процесі їх розв’язання можуть розширюватися, уточнюватися.

Ключовими словами в формулюванні мети слугують або дієслова в неозначеній формі (*дослідити, описати, здійснити, вивчити, розкрити* і т. ін.), або відповідні віддієслівні іменники (*дослідження, опис* тощо). Оскільки мета – це поняття ширше, ніж завдання, тут часто вживають означення *комплексний, всебічний* (*комплексне дослідження, всебічне вивчення*), *монографічний*. Намагайтеся мету формулювати якомога компактніше, бажано, щоб у ній проглядалася головна думка наукової розвідки, а при визначенні завдань не доводилося іншими словами повторювати вже сказане – мету. Наводимо приклад вдалого формулювання мети та завдань роботи, яку виконувала мовознавець Ю. М. Пацаранюк (Тема: „Способи реалізації іронії у структурі речення”):

Мета дослідження – розглянути мовні способи вираження іронії на синтаксичному рівні, схарактеризувати різні варіанти реалізації антифразисних семантико-синтаксичних відношень у структурі різних типів речень, а також у межах дискурсивного висловлення та надфразної єдності, обґрунтувати необхідність виокремлення особливої синтаксичної одиниці – *антифразисного висловлення*.

Досягнення мети передбачає виконання таких завдань:

- 1) висвітлити різноманітні аспекти дослідження іронії в лінгвістиці;
- 2) визначити лінгвістичний статус *іронічного висловлення* та його аксіологічні параметри через зв'язок з категоріями емоційності та експресивності;
- 3) простежити зв'язок категорій *комічного* та *іронічного* з категорією *суб'єктивно-оцінної авторської модальності* речення;
- 4) проаналізувати особливості функціонування енантіосемічних та антифразисних перетворень у семантичній структурі речення;
- 5) виокремити основні структурно-семантичні типи простих та складних речень з іронічним значенням;
- 6) з'ясувати умови реалізації іронічного значення внаслідок сегментації та парцеляції у структурі дискурсивного висловлення;
- 7) схарактеризувати основні вияви іронії на рівні надфразної єдності.

А ось приклад невдалого формулювання мети: *встановити склад, структуру й особливості функціонування* (далі подано найменування мовних одиниць) *в* (далі вказано період і джерела дослідження). Автору цієї розвідки для формулювання завдань нічого не залишалось, як дещо ширше та трохи іншими словами повторити сказане: 1. *Виявити склад* (названо досліджувані мовні одиниці) *в...* (перераховано джерела) 2. *Дати структурно-генетичну характеристику* (названо вже згадані мовні одиниці). 3. *Проаналізувати функціонування* (повторено назви тих самих мовних одиниць) *з різних поглядів* (конкретизовано ці підходи). Нового, як бачимо, у завданнях, порівняно з метою, небагато. Не радимо мету розбивати на пункти. Практика показує, що як тільки мета формулюється з чотирьох-п'яти пунктів, то в цього автора завдання обов'язково повторюють мету. Варто формулювати мету так, щоб було видно напрям роботи: якщо пишете *описати*, то не забувайте зазначити *як, з якого боку, якщо дати аналіз, то який* тощо.

Завдання потрібно не лише правильно й чітко сформулювати, а й поставити їх у певному порядку, так, щоб перед читачем розгорталася програма дій науковця. Спостереження засвідчують, що в науково-лінгвістичних розвідках звичайно наводять завдання, які можна поділити на чотири групи.

Перша група завдань може бути пов'язана зі станом досліджуваної проблеми в теорії і практиці, виробленням теоретичних засад дослідження.

Друга група завдань спрямована на чіткіше окреслення предмета і об'єкта вивчення.

Завдання третьої групи (їх зазвичай кілька), мають здебільшого процесуальний характер – це безпосередній аналіз мовних одиниць.

Завдання четвертої групи – узагальнювального, підсумкового типу. Тепер розглянемо ці завдання детальніше.

Будь-яка наукова робота починається з вивчення наукової літератури з проблеми – це питання техніки роботи. Тому не варто формулювати **перше завдання**, як це інколи буває, так: *вивчити й проаналізувати літературу з проблеми* (названо проблему). Лінгвістична розвідка може починатися з аналізу різних теорій, на базі чого випрацьовано авторське розуміння предмета дослідження, концепцію роботи. Цілком прийнятні завдання, що починаються словами: *розробити (обґрунтувати) (теоретичні) засади* (вказуємо чого), *з'ясувати статус (лінгвальну природу)* (певних мовних одиниць, категорій тощо), *визначити поняття* (називаємо об'єкт), *визначити природу* (перераховуємо мовні одиниці, явища тощо), *обґрунтувати* (принципи, підходи, методику тощо). Так, А. К. Мойсієнко, автор монографічної наукової розвідки „Слово в аперцепційній системі поетичного тексту”, перше завдання закономірно (і дуже доречно!) сформулював так: *обґрунтувати теоретичні засади розуміння феномену поетичного тексту як аперцепційної системи*, а перший розділ назвав „Текст як аперцепційна система”. Без виконання згаданого завдання неможливо вести подальше дослідження, а без відповідного розділу читач (який хоч і знає, що слово *аперцепція* означає „зумовленість сприйняття читачем тексту його попереднім досвідом та психічним станом у момент сприйняття”), не зрозуміє наступного тексту опублікованої праці. Мовознавець В. В. Мозгунов у кандидатській дисертації „Перехідність як тип валентності дієслова” (*валентність* – це здатність слів сполучатися з певними іншими словами) першим завданням записав таке: *установити статус категорії перехідності/неперехідності дієслова в системі дієслівних значень*. Авторка розвідки „Лінгвістика стислого тексту” О. І. Панченко закономірно й дуже логічно сформулювала перше завдання так: *визначити поняття стислого тексту й головних складників процесу його творення (суб'єкта, адресата, об'єкта)*.

Для науки часто буває дуже важливим виявлення кола тих мовних одиниць, явищ, які будуть досліджуватися. Тому нерідко формулювання **другого завдання** може починатися словосполученнями *виявити склад (моделі, мовні одиниці), визначити корпус, визначити (уточнити) межі поширення, окреслити сукупність* і т. ін. Виконання цього завдання, з одного боку, дасть змогу мати ширше уявлення про об'єкт і предмет дослідження, з іншого – у багатьох випадках, особливо там, де об'єкт дослідження виділено вперше, визначення кількості досліджуваних одиниць мови – це вже вагомий результат роботи, що має самодостатнє значення. Проте не варто формулювати завдання цього типу, як це часто можна спостерегти, так: *зібрати, класифікувати*

матеріал. Це належить до сфери техніки виконання роботи: майже кожна лінгвістична праця починається зі збирання, систематизації й класифікації дібраного матеріалу. На нашу думку, не є вдалим і таке формулювання завдання: *увести в науковий обіг новий фактичний матеріал*. Кожна робота, яка ґрунтується на дослідженні самостійно дібраних мовних фактів, має ввести в науковий обіг новий фактичний матеріал. Але цей матеріал буде „введено в науковий обіг” лише тоді, коли робота буде добре виконана, спричинить широкий інтерес мовознавців, коли її читатимуть. Відчуваєте, що наведене формулювання містить оцінку власної праці, елемент самовихваляння?

Якщо завдання першої і другої групи в лінгвістичних дослідженнях можуть не ставитися (коли в цьому немає потреби), то без *завдань третьої групи* не можна обійтися, адже їх виконання – це основа роботи, це безпосередній аналіз дібраних мовних фактів. Починається формулювання цих завдань словами: *з’ясувати значення (походження, семантику, генезу, причини, шляхи появи, особливості, природу, роль, місце, специфіку, частотність, чинники тощо), дослідити характер (характеристики, чинники, властивості, походження, зв’язки, потенціал, засоби, механізми, функції, співвідношення, одиниці, історію, структуру), виявити ознаки (причини, поширення, відношення, шляхи, засоби, специфіку, чинники, типи, співвідношення, структуру), вивчити можливості (специфіку, функціонування, потенціал), проаналізувати структуру (семантику, характер, залежність, особливості, реалізацію), описати функціонування (спосіб), визначити обсяг (типи, моделі, структуру, потенціал, функції, продуктивність, засоби, систему, групи, спільне і відмінне, характеристики), встановити взаємозв’язки (взаємодію, функції, ступінь продуктивності, мотиви, вплив, типи, ознаки, особливості, зв’язки, роль, критерії), здійснити аналіз (опис), простежити функціонування (особливості, залежність, засоби, розвиток, глибину, еволюцію, співвідношення) визначити динаміку (можливості, процеси, межі, специфіку, місце, роль, належність), показати зв’язок, описати особливості (групи, засоби, механізми, значення, конструкції), зіставити форми, розкрити характер (статус, функції, особливості, зміст, вплив), розглянути взаємодію (засоби), охарактеризувати особливості (засоби, типи, специфіку), уточнити хронологію (межі, етимологію), висвітлити взаємодію тощо*. Безперечно, Ви вже побачили, що додатки при поданих дієсловах часто повторюються. А це тому, що згадані дієслівні форми нерідко є синонімами в цих частинах тексту наукової праці, і вибір потрібного дієслова супроводжується копінтим аналізом його семантичних відтінків. Звичайно, у конкретному дослідженні подані словосполучення „обрастають” додатками чи означеннями, які увиразнюють, конкретизують поставлені завдання: *простежити особливості творення (чогось), дослідити історію формування (якоїсь категорії), визначити ступінь продуктивності суфіксів, визначити провідні засоби і способи номінації*

(чогось), *установити лексико-семантичні зв'язки* (між чимось), *окреслити місце внутрішньої форми слова у структурі лексичного значення слова* тощо.

Завдання *четвертої групи* не обов'язково ставити наприкінці, хоч у більшості випадків їм там стояти „спідручніше”: вони ґрунтуються на розв'язанні попередніх завдань. Послухаймо, як вагомо й узагальнювально звучать їхні основні компоненти: *визначити (окреслити) місце й роль, виявити (встановити) тенденції розвитку, з'ясувати закономірності творення, розробити практичні рекомендації*.

І на завершення розмови про формулювання мети й завдання хочемо наголосити: наукове дослідження – це творча, але досить копітка праця, до формулювання окремих положень, а тим більше тих положень, що визначають характер, напрямок роботи, ви повертатиметеся не раз, мета й завдання обов'язково зазнають певних змін, уточнень, деталізації тощо як на етапах підготовки матеріалів, так і під час виконання роботи, її остаточного редагування.

Визначення об'єкта й предмета дослідження

Якщо в роботі добре сформульовано мету й завдання, то визначення об'єкта й предмета дослідження зазвичай не викликає труднощів. Проте нерідко буває, що поставленої мети можна досягти, обстеживши подібні, однорідні, але різні мовні одиниці чи одиниці різних рівнів. Тож визначення об'єкта й предмета роботи певною мірою конкретизує її мету й завдання.

Об'єкт і предмет дослідження корелюють як поняття родові і видові відповідно, як поняття системи чи її елементів . Тому коли постає потреба уточнити об'єкт дослідження, визначають ще й його предмет. Так, дослідниця етикетних висловлень О. М. Мельничук у такий спосіб визначила об'єкт і предмет дослідження:

„Об'єктом дослідження є конструкції мовленнєвого етикету української мови.

Предметом дослідження постають структурно-синтаксичні, семантико-функціональні, стилістичні та комунікативні особливості етикетних висловлень в сучасній українській мові”.

Джерела дослідження

У вступній частині прийнято вказувати на джерела, звідки дібрано матеріал для аналізу. Звичайно тут пишуть, що *джерелами* (*джерельною базою, основою*) дослідження послужила укладена автором картотека (чи просто *матеріал*), дібраний з певного кола текстів (указати, яких саме) або власні записи мовлення носіїв певних територіальних чи соціальних і т. ін. діалектів (теж зазначається, яких). Наприклад, дослідниця соціально

зумовлених інновацій в ономастиці Закарпаття кінця ХХ–початку ХХІ ст. Романюк М. І. у вступній частині дисертації написала, що:

„*Матеріалом* нашого дослідження обрано „Державний реєстр звітних (статистичних) одиниць України” Закарпатського обласного управління статистики, метричні книги Закарпатського обласного відділу рагс, Мукачівської греко-католицької єпархії, телефонні довідники Закарпатської області (1999–2002 рр.), а також закарпатську періодику 1995–2004 рр. Матеріалом дослідження слугували також результати опитування та анкетування українців Закарпаття щодо поширення, мотивів номінації та особливостей функціонування онімів-неологізмів.

Джерельною базою дослідження послужила укладена нами картотека закарпатоукраїнських онімів-неологізмів, яка нараховує близько 5,7 тис. одиниць”.

Часто в зазначених рубриках подають дані про те, яким методом і яку кількість досліджуваних мовних одиниць виявлено в текстах (говорах і т. ін.) чи яку кількість текстів (говорів, населених пунктів) обстежено. Згадана інформація допомагає з’ясувати читачеві, з одного боку, те, наскільки досліджуване явище є вагомим у мовній системі, а з іншого, – наскільки репрезентативний зібраний матеріал для того, щоб висновки були вірогідними.

ДОБІР ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Залежно від мети й завдань дослідження визначаємо коло джерел, звідки добиратимемо мовні факти для аналізу. Такими джерелами слугують усне мовлення та тексти творів різних стилів і жанрів.

Усне мовлення носіїв української мови цікавить науковця, коли об’єктом дослідження є територіальні говори, мовлення окремих вікових, соціальних груп людей (дітей дошкільного віку, учнів загальноосвітніх шкіл, студентів, науково-технічної інтелігенції, працівників певної галузі і т. ін.). Зрозуміла річ, постає потреба зробити записи мовлення цих груп людей. Зазвичай ці записи спочатку записуємо на магнітофон, а потім „розшифруємо”: після неодноразових прослуховувань здійснюємо їх запис на папері. До цих записів висувається низка вимог, зокрема вимога *паспортизації матеріалу*. Паспорт матеріалу включає в себе фіксацію точного місця його запису, характеристику інформанта (інформантів), тобто людини (кола людей), від яких почуто записаний матеріал. Характеризуючи інформанта, вказують зазвичай на його вік, освіту, соціальне становище для того, щоб можна було аналіз дібраного мовного матеріалу здійснювати з оглядом на те, наскільки природне мовлення інформанта зазнало впливу літературної мови, професійного середовища тощо.

Більшість мовних фактів добирають із письмових джерел (друкованих чи рукописних текстів). Дібрати мовні факти означає зробити необхідні виписки, тобто нотатки тих фрагментів тексту, де зафіксовано досліджувані явища, їхні особливості, беручи до уваги такі основні поради:

1. Кожне мовне явище в певному контексті фіксуємо на окрему картку. Це спрощує процес систематизації матеріалу.

2. Ілюстративний текст має найповніше відображати семантику, функції, особливості вживання, будову і т. ін. мовного явища, що його досліджуємо.

3. Кожну картку (виписку) обов'язково паспортизуємо. Паспорт репрезентує такі дані: назва тексту, місце його написання, дата, сторінка за виданням (якщо цей текст опубліковано).

4. Варто виписувати мовні факти, належність яких до досліджуваних явищ спричиняє певні вагання; беручи до уваги широкий контекст для кращого усвідомлення особливостей аналізованих фактів тощо.

На практиці звичайно записують паспорт джерела, використовуючи умовні скорочення. Наприклад, якщо ви добирали, скажімо, прислівники з одинадцятитомного словника української мови, то скорочений запис паспорта прислівника *щоліта* (паспорт прийнято подавати поряд у дужках) може мати такий вигляд: (СУМ, XI, 604), де складноскорочене слово СУМ утворене з початкових букв повної назви **Словник української мови**, римська цифра означає том, арабська – сторінку. Якщо таких джерел кілька, то перелік їх умовних скорочень вміщують у додатках до роботи. Зліва пишеться умовне скорочення, справа – повна назва джерела (див. попередній виклад).

Часто буває, що студенти-філологи досліджують мову творів окремих письменників за кількома виданнями, збірками. Назва кожного такого видання мусить мати своє умовне скорочення, що відображається в паспорті (читач за потреби може знайти поданий Вами ілюстративний матеріал).

У процесі виписування мовного матеріалу у Вас можуть з'явитися певні міркування з приводу особливостей конкретного факту, ці міркування (щоб їх не розгубити) теж бажано записати на картці у визначеному місці.

Якщо текст, який Ви обстежуєте, невеликий за обсягом, то його варто дослідити загалом методом суцільного вибирання мовних явищ. Якщо ж тексти великі за обсягом або їх кілька, то застосовують вибірковий метод. Однак тут треба добре зорієнтуватися й обстежити ті частини тексту (текстів), які дають найбільш повне уявлення про предмет дослідження.

Запам'ятайте! Збирання мовних фактів для дослідження розпочинається після ґрунтовного опрацювання літератури з проблеми. Для того, щоб збирати, треба знати, що збирати. А окрім того, цей процес творчий, він потребує не лише фахової підготовки, а і вдумливості, кмітливості.

Формулювання висновків

Завершальною стадією роботи є формулювання висновків. У роботах молодих дослідників часто можна помітити типовий недолік: завдання окреслюють одні, а виконують інші, тоді як висновки зовсім не впливають із дослідження. Спостерегти цей недолік недосвідченому науковцеві буває важкувато, адже всі ці три компоненти навіть у „слабких” роботах звичайно тематично пов’язані між собою. Запам’ятаймо: висновки мають корелювати з кожним із поставлених завдань, точніше, висновки мають доводити, якого результату досягли внаслідок виконання поставлених завдань. Отже, формулюючи висновки, звертайтеся до завдань. Це, до речі, варто робити не лише наприкінці роботи, а й по ходу її: не зіб’єтесь на манівці з магістрального шляху дослідження! Пригадаймо нашого вулика. Перше завдання стосувалося конструкції. Так от: у першому висновку (якби ми побудову вулика оформлювали як наукову працю) стисло має йтися про його конструкцію, яку дібрали на підставі вивчення літератури, порад фахівців, і яка відзначається найбільшою продуктивністю (бджоли в такий вулик носять найбільше меду), бо при її доборі врахували як кліматичні умови, так і характер природної рослинності краю та сільськогосподарські культури, які тут звичайно культивують.

Оскільки розділи роботи зумовлені з поставленими завданнями (інколи формулювання назви розділу майже дослівно повторює завдання), то результати його виконання (у розлозі, широкому вигляді, з проміжними твердженнями, висновками, багато проілюстровані) містяться в самому розділі (розділах), які звичайно розбиті на параграфи. Наприкінці розділів здебільшого подаються проміжні висновки (підсумки) дослідження, нерідко зі статистичним підрахунками, яскравими прикладами. У прикінцевих висновках слід стисло передати зміст цих проміжних висновків. Саме висновків, а не переказати коротко те, чим ви займалися і як добре ви це робили. Отже: не *що зробили*, а *якого результату досягли* в процесі виконання роботи. Ілюстративний матеріал у прикінцевих висновках не завжди є обов’язковим, він подається лише тоді, коли допомагає краще зрозуміти суть цих висновків. Формулюючи висновки, треба виявити навички та уміння стисло переказувати текст, не втративши основного.

Закцентуємо: якщо перше завдання зобов’язувало *виявити склад певних мовних одиниць у певних текстах української мови*, то в першому висновку має йтися про те, що являють собою обстежені мовні одиниці з цього погляду (*являють собою складну й розгалужену систему (значний шар лексики), який (яка) характеризується і т. под.*).

Якщо Ви планували описати мовні одиниці з якогось боку (виявлення структурних типів, географії поширення, стилістичного потенціалу, особливостей функціонування структури, рівня продуктивності, походження тощо), то це має знайти відображення у висновках, проілюстрованих небагатьма (трьома-чотирма) найхарактернішими прикладами. Оскільки, як

уже йшлося, *висновки* мають впливати з тексту дослідження, то в цій частині роботи паспортизувати приклади не прийнято.

Якщо Ви планували виявити тенденції, закономірності в розвитку мовних явищ, то їх треба сформулювати в прикінцевих висновках, наприклад: у творенні розгляданих найменувань (називаються, яких) спостерігається орієнтація на (збереження давнього лексичного фонду, використання запозичених формантів тощо); увиразнилася тенденція до інтернаціоналізації словотвірної підсистеми (вказується, в якій галузі); відчувається вплив (вказується, яких явищ і на які); становлення акцентної системи (називається, якої) відбувалося під впливом (вказуємо, чийм) тощо.

Порівняйте, наприклад, завдання дисертації про етикетні конструкції та заключні висновки (Автор – О. М. Мельничук):

ЗАВДАННЯ наукового дослідження:

„Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань:

1) висвітлити основні аспекти вивчення етикетних конструкцій у сучасному мовознавстві;

2) з’ясувати формально-граматичні особливості та функціонально-семантичні різновиди конструкцій ввічливості як особливого типу етикетних висловлень;

3) схарактеризувати вияви модальності, яка виражає ввічливі стосунки між комунікантами;

4) дослідити комунікативно-прагматичні реалізації етикетних конструкцій у світлі теорії мовленнєвих актів;

5) здійснити структурно-семантичну типологію конструкцій мовленнєвого етикету, які виражають привітання, подяку, люб’язність, вибачення, побажання, прощання тощо з урахуванням синтаксичної позиції та функції;

6) простежити явища фразеологізації та еліптизації структури етикетних висловлень;

7) проаналізувати систему етикетних конструкцій з позицій лінгвостилістики”.

ВИСНОВКИ наукового дослідження:

„1. Український мовленнєвий етикет – це система спеціально призначених формул ввічливості, яка склалася у процесі історичного розвитку народу, відображає особливості мовної свідомості, основні риси ментальності, зокрема такі, як доброзичливість, толерантність, щирість, прихильність, люб’язність.

2. Під умовною назвою „формули ввічливості”, що виконують функцію етикету, заховані різні за синтаксичною структурою мовні одиниці (конструкції), по-різному трактовані мовознавцями. Серед основних аспектів вивчення етикетних конструкцій у сучасному мовознавстві можна виділити: формально-граматичний, семантико-функціональний, комунікативно-функціональний, лінгвостилістичний, когнітивний, психолінгвістичний, соціолінгвістичний, культурологічний.

У комплексному дослідженні конструкцій мовленнєвого етикету важливий кожен з аспектів. Вони взаємодоповнюють один одного, визначають перспективу подальших наукових узагальнень лінгвістичного статусу етикетних висловлень.

3. Конструкції мовленнєвого етикету становлять систему різноманітних синтаксичних побудов, які мають різну структуру, семантику, функціонують як окремі *етикетні висловлення*, побудовані за зразком іменних та дієслівних речень, мають відповідну модальність та інтонацію, або входять до структури більш складних синтаксичних побудов – складносурядних, складнопідрядних, складних безсполучникових речень чи ускладнених (з різними типами зв'язку), а також дискурсивних висловлень та діалогічних єдностей.

4. Етикетне висловлення – це одиниця мовлення, побудована за законами певної мови, своєрідна комунікативна реалізація (модифікація) відповідного граматичного речення спонукально-пожажального типу, що виконує функцію мовленнєвого етикету (привітання, подяки, вибачення тощо).

Предикативність, або зовнішньо-синтаксична сфера структури речення, представлена в етикетних висловленнях синтаксичними категоріями темпоральності, способовості та особовості. Ці значення передаються предикатом ввічливого відношення (різновидом реляційного предиката), який становить предикативний центр етикетного висловлення, має характерні для цього типу предикатів ознаки: 1) наявність загальної релятивної семи, яка посідає ядерну позицію в семантичній структурі предикативної одиниці; 2) чітку часову локалізованість теперішнього часу; 3) наявність двох взаємозалежних компонентів на позначення учасників процесу відношення (адресанта і адресата).

До диференційних ознак предиката ввічливого ставлення належать: 1) використання спеціалізованої форми наказового способу – дієслівного та іменного предиката; 2) вживання перформативів з відповідною семантикою (вітання, вибачення, подяки, побажання, прощання, віншування, запрошення, прихильності, люб'язності); 3) адресатність дії (спрямованість дії предиката ввічливого ставлення до співрозмовника).

5. Ядро етикетних висловлень становлять побудови з аналітичними формами іменного предиката ввічливого ставлення. Граматичні значення у них виражає дієслово-зв'язка у формі наказового способу: 1) власне зв'язка: *будь, будьте*; 2) напівповнозначні зв'язки тривання: *бувай / бувайте, лишайся / лишайтесь, зоставайся / зоставайтесь, оставайся / оставайтесь*; 3) контекстуальні зв'язки: *іди / ідіть, їдь / їдьте, рушай / рушайте, повертайся / повертайтеся, живи / живіть, гостюй / гостюйте* та ін. Іменною формою предиката етикетні висловлення відрізняються від інших типів спонукальних конструкцій (із значенням наказу, заборони, дозволу, вимоги тощо), в яких переважають дієслівні предикати у формі наказового способу.

6. Одним із способів передачі семантико-синтаксичних відношень ввічливого ставлення в етикетних висловленнях є перформативи. Перформативні дієслова мають семантику, еквівалентну дії, вчинку, тобто самому мовленнєвому акту. Серед перформативів ввічливого ставлення

використовуються дієслова, які називають такі вияви міжособистісних стосунків, як вітання, привітання, побажання, віншування, вибачення, подяка, люб'язність, прихильність та благословення (типу *вітаю, бажаю, шаную, поважаю, прошу, прощаю, вибачаюсь (прошу вибачення), благословляю* та ін.).

Перформативами можуть бути не лише дієслова, але й зв'язково-іменні аналітичні сполуки, типу: *я прихильний до тебе, я вдячний тобі* та фразеологізовані сполуки, типу: *звертаюся з проханням, висловлюю побажання, прошу вибачення* тощо.

7. Комплексний підхід до аналізу синтаксичної природи етикетних висловлень дає змогу простежити структурно-граматичні, семантико-синтаксичні та комунікативно-функціональні особливості етикетних висловлень, побудованих за зразками простих, простих ускладнених, складних та складних ускладнених речень, а також особливих комунікативних нечленованої структури, яким так само притаманна модальність ввічливості, що поєднує в собі два основні різновиди: об'єктивну та суб'єктивну.

8. Окрему групу етикетних конструкцій становлять вставні компоненти (особливі суб'єктивно-модальні форми) із значенням суб'єктивної модальності (люб'язності, шанобливості, ввічливості, ласкавості).

9. Особливостями комунікативно-прагматичних виявів етикетних висловлень є взаємопов'язані процеси стандартизації, еліптизації та фразеологізації. Ступінь стандартизації етикетних висловлень прямо залежить від частотності їх використання. Постійне вживання етикетних висловлень у стандартних ситуаціях сприяє їх еліптизації. Найчастіше „усікається” сам перформатив, оскільки в ситуації привітання, прощання чи побажання він стає і так зрозумілим. Так само еліптизуються предикати і в спонукально-побажальних висловленнях.

Етикетним висловленням характерна фразеологізація. Цьому сприяє відтворюваність у готовому вигляді.

10. У системі етикетних висловлень визначено десять основних семантико-функціональних різновидів, що зумовлені комунікативними інтенціями мовця, лексичним складом етикетних висловлень, комунікативною ситуацією ввічливого спілкування, а саме: 1) привітання; 2) подяки; 3) вибачення; 4) люб'язності; 5) прощання; 6) запрошення; 7) побажання; 8) благословення; 9) віншування (поздоровлення) і 10) прихильності. Кожен з названих різновидів виявляє семантичну специфіку відповідно до функціонального призначення та охоплює певне коло конструкцій дієслівного й іменного типу.

11. Стилiстична організація етикетного висловлення визначається: цільовою настановою, емоційним станом і комунікативною компетенцією суб'єкта, а також інтелектуальною і психологічною підготовленістю адресата до сприйняття висловленого. Вагоме значення у виборі конструкції мовленнєвого етикету має й естетичне чуття. Естетична функція формул ввічливості підпорядковується основній, комунікативній, функції, збільшуючи її можливості, надаючи їй великої життєвої сили.

12. Стилiстична диференцiацiя формул ввiчливостi залежить вiд вибору конкретної форми (конструкцiї) iз системи синонiмiчних етикетних висловлень, яка найбiльше вiдповiдає мовленнєвiй ситуацiї та вiдповiдним нормам функцiонального стилю (усного розмовного мовлення, офiцiйно-дiлового чи епiстолярного спiлкування)".

Отже, у процесi виконання одного завдання здебiльшого доходимо не одного, а кiлькох висновкiв. Прикiнцевi висновки радимо нумерувати: так простiше привести в порядок власнi думки, вiддiлити один висновок вiд iншого, розгорнути думку, не перескакуючи до iншої.

Пам'ятаймо, що висновки мають ґрунтуватися на власних дослiдженнях, на аналізi самостiйно дiбраних мовних фактiв. Опрацювання фахової лiтератури з проблеми допоможе Вам сформулювати висновки, однак робити їх на матерiалi дослiджень iнших мовознавцiв, якi були опрацьованi пiд час огляду лiтератури, не варто.

Вимоги до змісту дипломної роботи

Аналізу дiбраних мовних явищ передує їх систематизацiя на основi опрацьованої наукової лiтератури. Систематизацiя матерiалу, з одного боку, супроводжується вiдмежуванням об'єкта дослiдження вiд iнших, подiбних до нього явищ, а з iншого – структуриванням об'єкта дослiдження, визначенням порядку розгляду матерiалу. **Пам'ятаймо**, що наукове дослiдження ґрунтується на емпiричній базi. Своєю структурою, схемою, пiдходами до аналізу матерiалу воно спирається на науковi працi попередникiв. Наприклад, дослiджуючи процеси словотворення, скажiмо, в електротехнiчній термiнологiї, Ви, без сумнiву, спиратиметеся на узагальнювальнi працi з української дериватологiї та ряд конкретних дослiджень у галузi словотворення рiзних термiносистем української мови. Окремi пiдходи, схеми аналізу Вам не сподобаються, а деякi викличуть зацiкавленiсть, i Ви спробуєте створити щось подiбне. Орієнтуючись на власнi науковi уподобання, творчо синтезуючи та й, можливо, ревізуючи пiдходи попередникiв, слiд виробити свою структуру роботи, схему аналізу дiбраного матерiалу, виходячи з мети й завдання роботи. Наприклад, аналіз похiдних iменникiв (тобто iменникiв, якi утворенi вiд iнших слiв), не можна розпочати без подiлу на групи за способами творення. Кожний спiсiб творення має свої рiзновиди. Так, до морфологiчного способу творення слiв входить префiксальне, суфiксальне, суфiксально-префiксальне словотворення, складання (мiж ними й абревiацiя). Суфiксальнi похiднi належать до найменувань чоловiчого (*учитель, будильник*), жiночого (*битва, далечiнь*), середнього роду (*селище, вiконце*) та iменникiв, що вживаються лише в множинi (*радоцi, селяни*). Похiднi iменники можна класифікувати також за типом твiрних основ, за загальними й частковими словотвiрними значеннями тощо. Обраний пiдхiд до систематизацiї матерiалу значною мiрою зумовить як схему аналізу окремих мовних явищ (чи їх груп), так i структуру роботи загалом. Не забуваймо, що в

загальних рисах класифікація матеріалу зумовлена поставленими в роботі завданнями.

Звісно, готових рецептів аналізу дібраних мовних фактів ніхто не дасть. Однак варто пам'ятати, що напрям, характер дослідження можуть „підказати” не лише студії з українського мовознавства, а й праці, де аналізуються дотичні явища в споріднених мовах чи інших мовних підсистемах рідної мови: інших територіальних чи соціальних діалектах, творах інших письменників тощо. Інколи корисно принципи аналізу одних мовних явищ поширювати на інші одиниці мовної системи. Це звичайно вимагає прогнозування хоча б в найзагальніших рисах результатів дослідження, пристосовування прийомів аналізу до нових даних.

Конкретний аналіз дібраних мовних явищ, може наразитися на перепону: не все з того, що Ви дібрали, укладається в заготовлені схеми. Це явище закономірне, особливо коли ви спиралися, випрацьовуючи підходи до лінгвістичного аналізу, на підручникову (для ВНЗ) літературу, на узагальнювальні праці, де розглядаються найтипівіші явища, ті особливості, які найперше впадають в око.

Опрацювання фактичного матеріалу зобов'яже вдруге (але тепер уже цілеспрямованіше) звернутися до наукової літератури з проблеми, розширити її коло. І якщо все ж таки Ви не знайшли „ніші” для тих дібраних мовних фактів, які „не входять” у відомі схеми, то приступайте самотужки до розширення цих меж теорії. Залучення нового фактичного матеріалу нерідко до цього призводить. А низка досліджень, виконаних у певному напрямку протягом багатьох років, поступово вносить зміни в узагальнювальні праці, підручникову літературу. Добре буде, коли невеличкою цеглинкою в цьому стане й ваша праця.

Сумлінно зроблений опис обстежених мовних явищ – це вагома частина роботи, але обмежуватися лише констатацією спостереженого не слід. У добре виконаному дослідженні виявляються певні закономірності, тенденції функціонування мовного явища в тексті тощо.

Загальні вимоги до оформлення студентської наукової праці

Випускню роботу друкують на комп'ютері з одного боку аркуша білого паперу формату А-4 (210 x 297 мм) із книжною орієнтацією до 28–30 рядків на сторінці та 60–65 знаків у рядку, причому кожну прогалину між словами рахують за один знак. Оформляючи дослідження, слід дотримуватися таких єдиних вимог:

– *шрифт* текстового редактора Word – *Times New Roman* (для значенневого виокремлення прикладів можна використати напівжирний чи жирний курсив);

– *розмір* шрифту – 14;

– *відстань* між рядками – 1,5 інтервала;

- верхній і нижній *береги* – 20 мм, лівий – 30 мм, правий – 10 мм;
- *абзацний* відступ – 10 мм (однаковий по всьому тексту);
- *нерозривна прогалина* між ініціалами та прізвищем;

в *відстань* між назвою розділу й наступним текстом – два інтервали (текст має бути після двох пропущених рядків; таку саму відстань витримують між кінцем і заголовком підрозділу, заголовком розділу й підрозділу); у міжрядковий інтервал у заголовку розділу або підрозділу теж 1,5 (як і тексті роботи).

Заголовки структурних частин випускної роботи: **ЗМІСТ, ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ, ВСТУП, РОЗДІЛ, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ** друкують великими жирними літерами симетрично до набору.

Шрифт друку повинен бути чітким, чорного кольору середньої ірності. Щільність тексту роботи має бути однаковою.

Друкарські помилки, описки й графічні неточності, виявлені в процесі написання роботи, можна виправляти підчищенням або зафарбуванням білою фарбою й нанесенням на тому самому місці або між рядками виправленого тексту (фрагмента малюнка). Допускається наявність не більше ніж два виправлення на одній сторінці.

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, малюнків, таблиць подають арабськими цифрами без знака № у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці. Першою сторінкою роботи є титульний аркуш, який зараховують до загальної нумерації сторінок роботи. На титульній сторінці номер відсутній, на наступній сторінці ставлять цифру 2.

Підрозділи (параграфи) нумерують у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу й порядкового номера підрозділу, між якими ставлять крапку. У кінці номера підрозділу не повинна стояти крапка, наприклад 2.3 (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому самому рядку подають заголовок підрозділу.

Пункти нумерують у межах кожного підрозділу. Номер пункту містить порядковий номер розділу, підрозділу й пункту, між якими не ставлять крапку (наприклад: 1.3.2 – другий пункт третього підрозділу першого розділу).

Цитування і покликання

Особливою формою фактичного матеріалу є цитати, органічно вписані текст дослідження в процесі аналізу позицій автора. Їх використовують для того, щоб без перекручень відтворити думку автора першоджерела, ідентифікувати погляди під час порівняння різних позицій тощо. Зміст цитованих уривків дає змогу авторові наукової роботи здійснити аналіз і синтез, побудувати систему обґрунтованих доказів. Випускник використовує цитати й для підтвердження окремих суджень.

Загальні вимоги до цитування такі:

1. Текст цитати варто починати й закінчувати лапками й наводити в тій граматичній формі, у якій він представлений у джерелі, зі збереженням особливостей авторського написання. Наукові терміни, запропоновані іншими авторами, не потрібно виокремлювати лапками, за винятком тих, що викликали загальну полеміку. У цих випадках треба використовувати вислів „так званий”.

2. Науковий етикет вимагає точного й повного відтворення цитованого тексту, без довільного скорочення авторського тексту й без найменшого спотворення змісту джерела, думок автора. Допускають пропуск слів, речень, абзаців у ході цитування за умови, якщо це не спотворює авторського тексту. Такі пропуски позначають трьома крапками або позначкою /.../. Їх ставлять у будь-якому місці цитати (на початку, усередині, у кінці). Якщо перед вилученим текстом або за ним стояв розділовий знак, його не зберігають.

3. Кожну цитату обов’язково потрібно супроводжувати покликанням на джерело.

4. Під час непрямого цитування (при переказі, викладенні думок інших авторів своїми словами), що дає значну економію тексту, необхідно бути гранично точним у викладенні думок автора, коректним щодо оцінювання його висновків і давати відповідні покликання на джерело.

5. Цитування не повинно бути ні надмірним, ні недостатнім, бо й те, і те знижує рівень наукової праці.

Варто пам’ятати, що віршовані рядки не беруть у лапки, невіршовані – у різний спосіб маркують лапками.

Пропонуємо **зразки оформлення цитат**.

Якщо цитату відтворюють як пряму мову, тобто супроводжують словами автора наукової роботи, то застосовують при цьому відповідні розділові знаки, напр.: „Об’єкт вивчення морфології – слово, – зауважує І. Р. Вихованець, – але у плані граматичної будови й функціонування. Нещодавно, якесь десятиріччя-два тому, лінгвісти-теоретики вважали проблематику морфології традиційною, а отже, незначущою. Тепер морфологія здобуває гідне місце в теоретичних зацікавленнях мовознавців, тому що в ній укарбовано розмаїття й неповторні вияви мовної структури.

Вона стає випробою нових граматичних концепцій і творчих пошуків” [10, с. 32].

Початкове слово цитати пишуть із малої літери, напр.: На думку В. В. Гака, суть основного закону семантичної сполучуваності полягає в тому, що „щоб два слова утворили правильне сполучення, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему” [54, с. 235].

Із малої букви цитату розпочинають і тоді, коли вона синтаксично не пов’язана з текстом, але наведена не з початку речення. Наприклад: *Автор зазначає, що „у власне-атрибутивних конструкціях підрядна частина не обтяжена відтінками інших значень”* [9, с. 19].

Якщо цитату наведено не повністю, то пропуск у будь-якому місці слід

позначати трьома крапками, напр.: *Й. Ф. Андерш доречно застерігає, що „трактування семантичної структури речення тільки з опорою на структуру ситуації може призвести до того, що реченню може бути приписана структура, якої воно насправді не має...”, ... лексико-граматична природа дієслова, вжитого у функції предиката, відіграє вирішальну роль при конструюванні семантичної структури речення*” [11, с. 13].

Якщо ж цитата передує словам автора, то перше слово в ній слід писати великої літери, коли текст наведено не з початку речення, напр.: *„...Значення слова можливе лише в мовленні. Вирване зі зв'язку, слово мертво, не функціонує, не виявляє ні своїх лексичних, ні тим паче формальних властивостей, тому що їх не має”, – децю категорично, але обґрунтовано писав О. О. Потебня.*

Якщо автор роботи переповідає думку вченого, а не цитує, тоді текст у лапки не беруть, а зазначають: [8, с. 20]. Напр.: *Свого часу І. Р. Вихованець порівняв прийменники й сполучники як два види аналітичних синтаксичних морфем і констатував, що вони близькі в семантичному плані, передаючи тотожні або синонімічні семантико-синтаксичні відношення, але мають різні формально-граматичні особливості* [5, с. 13]. Цитати повинні бути органічно вписані в контекст роботи.

Увага! Підрозділи й пункти не можна закінчувати цитатою.

Покликатися на першоджерела слід тоді, коли автор використовує дані (факти, обґрунтування), узяті з наукових праць інших авторів. Якщо виникає потреба використати висловлювання (цитату), на яке покликається дослідник, чю роботу опрацьовано, потрібно знайти першоджерело, перевірити цитату, пересвідчитися в її правильності, а водночас прочитати й усю працю, щоб не пропустити цікавих міркувань стосовно досліджуваної теми. Недопустима ситуація, коли в тексті автор пише: *За висловом О. О. Потебні...*”, а в підрядній виносці покликається на працю В. С. Ващенко чи К. Г. Городенської. Лише в разі, коли потрібна праця відсутня в доступних бібліотеках, можливе розміщення цитати з покликанням на іншого автора, яку оформляють у виносці після слів: *„цит. за”* із зазначенням у квадратних дужках [цит. за: 4, с. 44].

Якщо одне джерело процитовано на сторінці повторно, це слід оформити так: [Там само, с. 135].

Цитати з праць, написаних іноземною мовою, потрібно перекладати українською мовою.

Запам'ятайте! Не можна об'єднувати в одне ціле кілька цитат, узятих із різних місць того самого або різних джерел. Кожна цитата має бути оформлена окремо. Усі цитати обов'язково супроводжують покликанням на джерело (це дає змогу в разі потреби перевірити правильність цитування, підвищує відповідальність за цитований текст).

У ході написання випускної роботи студент повинен давати покликання на джерела, представлені в „Списку використаних джерел”. Такі покликання

дають змогу відшукати документи й перевірити достовірність відомостей про цитування документа, дають необхідну інформацію щодо нього, допомагають з'ясувати його зміст, мову тексту, обсяг. Покликатися потрібно на останні видання публікацій, а на більш ранні можна лише в тих випадках, коли в них наявний матеріал, який не включено до останнього видання.

Покликання в роботах слід оформлювати у квадратних дужках одразу після цитати. Спочатку арабськими цифрами зазначають порядковий номер джерела, під яким воно внесено в „Список використаних джерел”, а потім через кому номер сторінки (чи сторінок), які містять саме ту інформацію, на яку зроблено покликання: „...*текст цитати...*” [2, с. 48–49]. Коли ж подають покликання на багатотомне видання, то обов'язково зазначають і том, наприклад: [8, т. 4, с. 152]. Якщо лише згадано якесь видання (джерело інформації), то покликання на нього не передбачає вказівку конкретних сторінок, напр.: „... у *працях* [3; 5–7]...”, „... як зауважує в *роботі* [4]”

Покликаючись на розділи, підрозділи, додатки випускної роботи, зазначають їхні номери, напр.: „... у *розділі 1 ...*”, „... *дивись 2.1. ...*”, „... за *3.2.2. ...*”, „... *відповідно до 2.1.1...*”, „... у *додатку А ...*”.

Джерела використаної літератури, звідки дібрано фактичний матеріал, оформляють у круглих дужках, напр.: (*Т. Шевченко*). Якщо автор джерела друкується під псевдонімом чи однакове прізвище мають декілька авторів, його слід подати без скорочення імені, напр.: (*Панас Мирний*); (*Олександр Олесь*), (*Григій Тютюнник*), (*Григорій Тютюнник*).

Якщо в тексті роботи часто використано покликання на одне джерело, то його варто представити скорочено, напр.: *Словник української мови в 11-ти томах*. – К. : Наукова думка, 1971–1981 (СУМ). Таке покликання на словник повинно бути оформлене так: (СУМ, VII, с. 218); на періодичне видання – (Молодий Буковинець. – 2015. – 15 листопада. – С. 7). Цитувати інших мовознавців потрібно не тільки в теоретичному розділі роботи, а й у процесі аналізу конкретного мовного матеріалу. Це дасть змогу не лише виявити лінгвістичну ерудицію автора, а й уберегти його від можливих помилок.

Покликання може містити прізвища автора в транскрипції оригіналу, рік видання й сторінку: [Арутюнова 1999, с. 342; Austin 1994, с. 89]. Якщо є кілька робіт одного автора того самого року видання, після дати додають маленьку латинську літеру, напр.: [Арутюнова 1999а, с. 342; Austin 1994а, с. 89].

За потреби зробити покликання на колективну працю слід зазначити повну назву роботи, напр.: [*Дискурс іноземномовної комунікації 1996, с. 89*].

Увага! Згадуючи прізвища авторів у тексті роботи, слід з'ясувати: кому належить прізвище та ініціали – чоловікові чи жінці, оскільки більшість чоловічих прізвищ відмінюються, а жіночих – ні.

Якщо джерело цитування написано не українською мовою, треба правильно передавати імена та по батькові іноземних науковців українською мовою, адже ініціали, зокрема російською мовою, можуть не збігатися в українській.

Примітки

Наявність приміток в атестаційній роботі спричинена потребою пояснити зміст тексту, таблиці або ілюстрації. Примітки розташовують безпосередньо після тексту, таблиці, ілюстрації, яких вони стосуються. Одну примітку не нумерують.

Слово „Примітка” друкують з великої літери з абзацного відступу, не підкреслюють, після нього ставлять крапку і з великої літери в тому самому рядку подають текст примітки, напр.:

Примітка. _____

Декілька приміток нумерують послідовно арабськими цифрами з крапкою. Після слова „Примітки” ставлять двокрапку і з нового рядка з абзацу після номера примітки з великої літери додають текст примітки. Напр.:

Примітки:

1. _____
2. _____

Виноски

Пояснення до окремих даних, наведених у тексті або в таблиці, можна оформляти виносками, які позначають надрукованими знаками у вигляді арабських цифр (порядкових номерів) із дужкою.

Нумерація виносок – окрема для кожної сторінки.

Знаки виноски проставляють безпосередньо після того слова, числа, символу, речення, до якого подають пояснення, та перед текстом пояснення. Текст виноски вміщують під таблицею або в кінці сторінки й відокремлюють лінією завдовжки 30–40 мм, проведеною в лівій частині сторінки. Текст виноски починають з абзацного відступу і друкують через один інтервал.

При покликаннях на розділи, підрозділи, пункти, підпункти, ілюстрації, таблиці, формули, додатки, зазначають їхні номери. При покликаннях слід писати: „...у розділі 4...”, „...див. 2.1...”, „...за 3.3.4...”, „...відповідно до 2.3.2.1...”, „...на рис. 1.2...” або „...на рисунку 1.2...”, „...у таблиці 3.2...”, „... (див. 3.2)...”, „...за моделлю (3.1)...”, „...у додатку Б...”.

Правила оформлення списку використаної літератури та джерел

Список використаних джерел має містити **тільки ті праці, на які покликався** автор у роботі. У списку літератури повинні переважати новітні видання. Кількість використаних джерел для атестаційної роботи становить не менше ніж 50.

Бібліографічний опис – сукупність бібліографічних відомостей про

книгу, статтю, будь-який матеріал, що наведені за встановленими правилами та призначені для ідентифікації й загальної характеристики наукової продукції. Бібліографічний опис супроводжує кожен друкований твір і є підґрунтям будь-якого виду бібліографічної інформації.

Загалом бібліографічний опис – це правила, за якими оформлене певне видання (книга, стаття, багатотомне, серійне видання тощо). Положення й правила бібліографічного опису визначені в спеціальних документах. Відповідно до чинного стандарту заповнені каталожні картки в бібліотеках. Неодмінний складник атестаційної роботи – список використаних джерел, який укладають за алфавітом, з урахуванням алфавітного порядку літер у слові, напр.: *Бацевич, Бевзенко, Безпояско, Білодід, Богданов, Болдырев, Болдырева, Бондар, Бондарко*.

Дві й більше наукових праць того самого автора подають у хронологічній послідовності публікацій.

Зазвичай слід окремо подавати СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ та СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ.

Починати описувати книгу варто з обкладинки та титульного аркуша, на якому вміщено всі дані, потрібні для бібліографічного опису. Якщо книга мала кілька видань, то це зазначено на титулі такими способами: *Видання 2-е, Видання друге, Вид. 2, 2-е видання. Запам'ятайте!* Роблячи бібліографічний опис, слід використовувати лише такий запис: *2-е вид.*

Чинні стандарти регламентують подання відомостей про відповідальність. Це елемент опису, який містить інформацію про осіб та організації (установи), які брали участь у написанні книги чи статті та в підготовці її до друку. Відомості про відповідальність уміщують прізвища авторів, найменування установ, від імені яких або за участю яких надруковано видання. Відомості про відповідальність відмежовують від попередніх відомостей скісною рисою /.

Опис складають мовою тексту видання. Числівники в описі наводять у тій формі, у якій вони представлені у виданні: римськими або арабськими цифрами. Відомості завжди записують арабськими цифрами без нарощування відмінкового закінчення, між цифрою та скороченням нерозривний відступ, напр.: у *3 т.*; *Вип. 1*. Для запису відомостей про повторюваність видання також використовують арабські цифри, але з нарощенням відмінкового закінчення: напр.: *3-є вид., вип. і допов.*

Якщо вказано два місця видання, то їх розмежовують крапкою з комою, напр.: *М. ; Л.; Донецьк ; Слов'янськ : ДонНУ, 2010*. Назви видавництва (*Наука, Наукова думка, Основи, Вища школа* тощо) оформлюють без лапок. За наявності двох видавництв зазначають обидва через крапку з комою.

У випускній роботі часто доводиться використовувати покликання на журнальні статті. У цьому разі опис починають із прізвища автора, далі подають заголовок. Перед назвою журналу ставлять дві скісні риски //, після

неї – крапку й тире, рік видання, знову крапку й тире, номер журналу, далі крапку й тире, сторінки (С.) повного тексту статті, напр.: *Павленко Є. І. Порівняння як граматична і стилістична категорія (на матеріалі роману М. Стельмаха „Велика рідня”) / Є. І. Павленко // Мовознавство. – 1970. – № 3. – С. 78–85.*

Описуючи газетні матеріали, у другій частині опису зазначають назву газети, рік, число та місяць виходу номера. Сторінки, на яких опублікований матеріал, зазвичай не подають, напр.: *Мойсієнко А. К. Хто відповідь? / А. К. Мойсієнко // Літературна Україна. – 2005. – № 13. – 7 квітня (№ 13).*

В описі використовують певну систему скорочень.

Список скорочень окремих слів української мови:

автореферат – автореф.;

Національна академія наук України – НАН України;

англійський – англ.;

бібліографія – бібліогр.;

бібліотека – б-ка;

видавництво – вид-во;

випуск – вип.;

виправлене – виправл.;

вищий – вищ.;

відповідальний – відп.;

дисертація – дис.;

доктора – д-ра;

доповнення – допов.;

доцент – доц.;

збірник – зб.;

ілюстрований – ілюстр.; кандидат – канд.;

книга – кн.;

колектив авторів – кол. авт.; література – л-ра;

малюнок (рисунок) – мал. (рис.);

місто – м.;

науковий – наук.;

передмова – передм.;

переклад – пер.;

перероблений – переробл.;

підготував – підгот.;

показчик – показч.;

посібник – посіб.;

праці – пр.;

професор – проф.;

редактор – ред.;

розділ – розд.;

серія – сер.;
стереотипне – стер.;
сторінка – с.;
таблиця – табл.;
том – т.;
укладач – уклад.;
університет – ун-т;
упорядник – упоряд.;
французький – фр.;
частина – ч.

Не скорочують слова:

а) *труди, тези (тезиси);*

б) назви міст: *Черкаси, Кіровоград, Умань* тощо, окрім міст: *Київ (К.), Львів (Л.), Харків (Х.), Одеса (О.), Сімферополь (Сімф.), Тернопіль (Т.), Дніпропетровськ (Д.), Москва (М.), Санкт-Петербург (СПб).*

Рубрикація тексту

Кожен текст не може обійтися без членування його на складники, графічне відділення однієї частини від іншої, використання заголовків, нумерації тощо. Зовнішнє вираження композиційної структури тексту називається рубрикацією. Ступінь складності рубрикації залежить від змісту тексту, його обсягу, тематики та призначення.

Одним із виявів рубрикації є абзац – відступ вправо на початку першого рядка кожної частини тексту. Абзац є показником переходу від однієї думки до іншої. Поділ тексту на абзаци дозволяє читачеві робити невеликі зупинки перед подальшим читанням, подумки повернутися до вже прочитаного. Абзац може складатися з одного або з кількох речень, що послідовно розкривають складну думку.

Поділ на абзаци нерідко супроводжується нумерацією – цифровим (або буквеним) позначенням послідовності розміщення складових частин тексту. Нумерація вказує на необхідність самостійного розгляду кожного з виділених елементів переліку. Для нумерації використовують римські й арабські цифри та букви. Вибір того чи іншого варіанта нумерації залежить від змісту тексту, його обсягу й складності. У звичайних випадках використовують тільки однотипні знаки – арабські цифри або букви. Римськими цифрами позначають великі частини, що у свою чергу діляться на підрозділи (їх позначають арабськими цифрами). Система цифрового й буквеного позначення повинна будуватися в такому порядку:

А... Б... В... Г.

I... II... III... IV...

1...2...3...4...

1)...2)...3)...4)...

а)... б)... в)... г)... Більші за розміром порівняно з абзацом рубрики можуть мати і словесні назви – розділ, параграф (позначається знаком) та ін., які теж нумеруються.

Останнім часом у науково-технічних текстах і в службових документах вводиться цифрова система нумерації. Для неї характерні такі правила:

1) кожна складова частина тексту, що відповідає поняттю розділу, параграфа, пункту (крім абзацу), одержує свій номер (номери позначаються тільки арабськими цифрами, після кожної цифри ставиться крапка);

2) номер кожної складової частини включає всі номери відповідних складових частин вищих ступенів поділу.

Отже, номери найбільших частин тексту (перший ступінь поділу) складаються з однієї цифри. На другому ступені поділу складові частини одержують номери з двох цифр, на третьому – із трьох і т. д. Використання такої системи нумерації дозволяє уникати слів частина, розділ, параграф тощо. Уявімо, що текст охоплює три частини: 1, 2 і 3. Кожна з них поділяється на розділи. Розділи першої частини будуть мати номери, які складаються з двох цифр – 1.1, 1.2, 1.3 (перша цифра позначає номер частини, друга – номер розділу). Розділи другої частини будуть мати номери 2.1, 2.2, 2.3. Якщо розділи діляться на параграфи, то параграфи першого розділу першої частини будуть мати номери 1.1.1, 1.1.2, 1.1.3, а параграфи другого розділу першої частини – 1.2.1, 1.2.2, 1.2.3. Цей принцип нумерації поширюється на всі складники і при наступному поділі тексту.

Подання таблиць і формул

Таблицю розміщують симетрично до тексту після першого посилання на даній сторінці або на наступній, якщо на даній вона не уміщується і таким чином, щоб зручно було її розглядати без повороту, або з поворотом на кут 90° за годинниковою стрілкою.

Таблиця повинна складатися з номера таблиці, найменування таблиці і самої таблиці.

Номер таблиці і її найменування вказують над таблицею, починаючи від лівого її кута за формою: “Таблиця 4.2 – Назва таблиці”. Крапку в кінці не ставлять. Якщо назва таблиці довга, то продовжують у наступному рядку починаючи від слова “Таблиця”.

Таблицю розділяють на графи (колонки) і рядки. В верхній частині розміщують заголовок(шапку) таблиці, в якій вказують назву граф.

Діагональне ділення головки таблиці не допускається. Ліву графу (боковик) часто використовують для назви рядків. Допускається не розділяти рядки горизонтальними лініями. Мінімальний розмір між основами рядків - 8 мм. Розміри таблиці визначаються об'ємом матеріалу.

Графу "№ n/n" в таблицю не включають. При необхідності нумерації, номери вказують в боковику таблиці перед назвою рядка.

Назва граф може складатися із заголовків і підзаголовків, які записують в однині, симетрично до тексту графи малими буквами, починаючи з великої. Якщо підзаголовок складає одне речення із заголовком, то в цьому випадку його починають з малої букви. В кінці заголовків і підзаголовків граф таблиці крапку не ставлять. Дозволяється заголовки і підзаголовки граф таблиці виконувати через один інтервал.

Якщо всі параметри величин, які наведені в таблиці, мають одну й ту ж одиницю фізичної величини, то над таблицею розміщують її скорочене позначення (мм). Якщо ж параметри мають різні одиниці фізичних величин, то позначення одиниць записують в заголовках граф після коми (Довжина, мм).

Текст заголовків і підзаголовків граф може бути замінений буквеними позначеннями, якщо тільки вони пояснені в попередньому тексті чи на ілюстраціях (D – діаметр, H – висота тощо). Однакові буквені позначення групують послідовно в порядку росту їх індексів, наприклад: ($L_1, L_2, \dots$).

Найменування рядків записують в боковику таблиці у вигляді заголовків в називному відмінку однини, малими буквами, починаючи з великої і з однієї позиції. У кінці заголовків крапку не ставлять. Позначення одиниць фізичних величин указують в заголовках після коми.

Для опису певного інтервалу значень в найменуваннях граф і рядків таблиці можна використовувати слова: "більше", "менше", "не більше", "не менше", "в межах". Ці слова розміщують після одиниці фізичної величини:

(Напруга, V , не більше),

а також використовують слова "від", "більше", "до":

(Від 10 до 15; більше 15; до 20)

Дані, що наводяться в таблиці, можуть бути словесними і числовими.

Слова записують у графах з однієї позиції. Якщо рядки таблиці не розділені лініями, то текст, який повторюється і складається з одного слова можна замінювати лапками (,). Якщо текст становить одне і більше слів, то при першому повторенні його замінюють словами „те саме”, а далі лапками. При розділенні таблиці горизонтальними лініями – ніякої заміни не виконують.

Числа записують посередині графи так, щоб їх однакові розряди по всій графі були точно один під одним, за винятком, коли вказують інтервал. Інтервал указують від меншого числа до більшого з тире між ними:

12 – 35

122 – 450.

Дробові числа наводять у вигляді десяткових дробів, з однаковою кількістю знаків після коми в одній графі. Розміри в дюймах можна записувати у вигляді: $1/2''$, $1/4''$, $1/8''$.

Ставити лапки замість цифр чи математичних символів, які повторюються, не можна. Якщо цифрові чи інші дані в таблиці не наведено, то ставимо прочерк.

Таблиця може бути великою як в горизонтальному, так і в вертикальному напрямках, або, іншими словами, може мати велику кількість граф і рядків. У такому разі таблицю розділяють на частини і переносять на інші сторінки або розміщують одну частину під одною чи поряд.

Якщо частини таблиці розміщують поряд, то в кожній частині повторюють головку таблиці, а при розміщенні однієї частини під одною – повторюють боковик.

Якщо в кінці сторінки таблиця переривається і її продовження буде на наступній сторінці, у першій частині таблиці нижню горизонтальну лінію, що обмежує таблицю, не проводять.

За перенесення частин таблиці на інші сторінки, повторюють або продовжують найменування граф. Можна виконувати нумерацію граф на початку таблиці і в ході перенесення частин таблиці на наступні сторінки повторювати тільки нумерацію граф.

У всіх випадках назву (за її наявності) таблиці розміщують тільки над першою частиною, а над іншими частинами від лівого кута таблиці пишуть „Продовження таблиці 4.2” без крапки в кінці.

Інші вимоги до виконання таблиць – відповідно до чинних стандартів на технічну документацію.

Правила оформлення додатків

Додатки оформлюють як продовження наукової роботи на наступних її сторінках або як окрему частину (книги), розміщуючи їх у порядку появи посилань у тексті дослідження.

Якщо додатки оформлюють як продовження дипломної роботи, кожен із них починають із нової сторінки, їм дають заголовки, надруковані вгорі малими літерами з першої великої симетрично стосовно тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкують слово „Додаток __” і велика літера, що позначає додаток. Додатки варто позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, І, Й, О, Ч, Ъ, наприклад, *Додаток А*, *Додаток Б* тощо. Єдиний додаток позначається як додаток А.

У процесі оформлення додатків окремою частиною (книгою) на титульному аркуші під назвою дипломної роботи друкують великими літерами слово ДОДАТКИ.

Текст кожного додатка за потреби може бути поділений на розділи й

підрозділи, пронумеровані у межах кожного додатка: перед кожним номером ставлять позначення додатка (літеру) і крапку, наприклад, А.2 – другий розділ додатка А; В.3.1 – підрозділ 3.1 додатка В.

Ілюстрації, таблиці і формули, розміщені в додатках, нумерують у межах кожного додатка, наприклад: рис. Д. 1.2 – другий рисунок першого розділу додатка Д); формула (А.1)– перша формула додатка А.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Альберт Ю. В.* Библиографическая ссылка. Справочник / Ю. В. Альберт. – К. : Наук. думка, 1983. – 248 с.
2. *Апресян Ю. Д.* Идеи и методы современной структурной лингвистике / Ю. Д. Апресян. – М. : Просвещение, 1966. – 302 с.
3. *Арнольд И. В.* Основы научных исследований в лингвистике / И. В. Арнольд. – М. : Высшая школа, 1991. – 140 с.
4. *Барчук В. М.* Основи наукових досліджень : матеріали до вивчення курсу. — Івано-Франківськ, 2000. — 30 с.
5. *Білоусенко П. І.* Мовознавче дослідження школяра / П. І. Білоусенко // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – № 16 / 18. – С. 2–15.
6. *Білоусенко П. І.* Учїться висловлюватися : навч. посїбн. / П. І. Білоусенко, Ю. О. Арешенков, Г. М. Віняр та ін.. – К. : Рад. школа, 1990. – 127 с.
7. *Білоусенко П. І.* Методичні вказівки до написання курсових, дипломних і магістерських робіт студентів філологічного факультету : навч. посїбн. / П. І. Білоусенко, Л. П. Бойко. – Запоріжжя, 2006. – 64 с.
8. *Бюлетень ВАК України.* Спеціальний випуск. – 2000. – № 2. – 48 с.
9. *Головин Б. Г.* Язык и статистика / Б. Г. Головин. – М. : Просвещение, 1970. – 190 с.
10. *Гриханов Ю. А.* Что нужно знать каждому о библиотеке / Ю. А. Гриханов. – М. : Книга, 1977. – 78 с.
11. *Гроссман Ю. М.* Справочник научного работника: Архивы, документы, исследователь / Ю. М. Гроссман, В. Н. Кутик. – Львов : Вища школа, 1979. – 335 с.
12. *Гуйванюк Н. В.* Основи наукових досліджень : методичні рекомендації до спецкурсу / укл. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці, 1996.
13. *Гуйванюк Н. В.* Сучасна українська мова : програма до державного іспиту. Схеми та зразки мовних розборів / укл. : Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська. – Чернівці : Рута, 2000. – 47 с.
14. *Гуйванюк Н. В.* Сучасна українська мова : Схеми та зразки мовних розборів. Лінгвометодичні коментарі. Тренувальні вправи та контрольні завдання. Система орієнтирів для самостійної роботи : [навч.-метод. посїбн.] / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська. – Чернівці : Рута, 2004. – 168 с.
15. *Гуйванюк Н. В.* Державна підсумкова атестація з української мови та методики викладання української мови : навч.-метод. посїбник / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кардашук, О. В. Кульбабська. — Чернівці : ЧНУ, 2009. — 304 с.
16. *Демидова А. К.* Пособие по русскому языку. Научный стиль речи. Оформление научной работы / А. К. Демидова. – М. : Русский язык, 1991. – 201 с.

17. *Денисенко З. М.* Державна атестація з української мови студентів ОКР „Бакалавр” і „Спеціаліст”: навч.-метод. посібн. / укл.: З. М. Денисенко, Л. І. Лонська, Л. В. Шитик. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2012. – 248 с.

18. *Довідник* здобувача наукового ступеня: збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації / за ред. Бойка Р. В. – 2-е видання, випр. і доповн. – К. : Редакція „Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України”, 2008. – 64 с.

19. *Довідник* офіційного опонента: збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань експертизи дисертаційних досліджень / за ред. Бойка Р. В. – 3-є видання, випр. і доповн. – К. : Редакція „Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України”, вид. „Толока”, 2010. – 64 с.

20. *Дорошенко С. І.* Наукові простори: вибрані праці / С. І. Дорошенко. – Харків, 2009.

21. *ДСТУ ГОСТ 7.1 :2006.* Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання. – К., 2007. – 47 с.

22. *Еко Умберто.* Як написати дипломну роботу: гуманітарні науки / Умберто Еко / пер. за ред. О. Глотова. – Тернопіль: Мандрівець, 2007. – 224 с.

23. *Иениш Е. В.* Библиографический поиск в научной работе / Е. В. Иениш. – М.: Книга, 1982. – 247с.

24. *Іванченко Р. Г.* Літературне редагування / Р. Г. Іванченко. – К.: Вища школа, 1983. – 248 с.

25. *Козачук Г. О.* Дипломна робота з української мови / Г. О. Козачук, І. В. Дудко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 88 с.

26. *Конобродська В.* Курсова і дипломна роботи з етнолінгвістики: навч. посібн. / Валентина Конобродська. – Житомир, 2003.

27. *Крушельницька О. В.* Методологія та організація наукових досліджень: навч. посібник / О.В. Крушельницька. — К.: Кондор, 2003. — 192 с.

28. *Курсова* робота з української мови: навч.-метод. посібн. для студ.-філологів / О. О. Штонь, В. А. Буда. – Тернопіль, 2002.

29. *Методические* указания к развитию навыков конспектирования / сост. Л. И. Галузанская, Н. Ф. Сазонова. – К., 1988.

30. *Методичні* вказівки до написання курсових, дипломних і магістерських робіт для студентів філологічного факультету / укл.: П. І. Білоусенко, Л. П. Бойко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – 64 с.

31. *Методологическое* сознание в современной науке. – К.: Наук. думка, 1989. – 336 с.

32. *Непийвода Н. Ф.* Сам собі редактор: порадник з української мови / Н. Ф. Непийвода. – К.: Українська книга, 1998. – 240 с.

33. *Оголевець А.* Як писати наукову роботу з української мови / А. Оголевець // Дивослово. – № 9 – 1999. – С. 23–26.

34. *Оришин А. Д.* Как писать дипломную работу : метод. пособ. для студ.-филол. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1972. – 35 с.
35. *Основи наукових досліджень* : матеріали до спецкурсу для студ. філол. спец. / упор. : Ю. Арешенков. – Кривий Ріг : КрДПІ, 1996. – 22 с.
36. *Павкін Д. М.* Студентська наукова робота: рекомендації до написання й оформлення : навч.-метод. посібн. для студ. факультету романо-германської філології / Д. М. Павкін. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006. – 56 с.
37. *Пискач О.* Основні принципи культури українського мовлення : навч.-метод. посібн. / Ольга Пискач. – Ужгород, 2000.
38. *Правила написання та оформлення студентських наукових робіт* : навч. посібн. / укл. : О. Огуй. – Чернівці, 2007.
39. *Распопов И. Р.* Методология и методика лингвистических исследований / И. Р. Распопов. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1976. – 199 с.
40. *Редактирование отдельных видов литературы.* – М. : Книга, 1987. – 398 с.
41. *Різун В. В.* Літературне редагування / В. В. Різун. – К. : Либідь, 1996. – 237 с.
42. *Сабодаш І. В.* Дипломна робота з українського мовознавства / І. В. Сабодаш. – Ужгород, 2003. – 80 с.
43. *Сидоренко В. М.* Основи наукових досліджень : навч. посібн. для вищих пед. закладів освіти / В. К. Сидоренко, П. В. Дмитренко. – К. : РННЦ „ДІНІТ”, 2000. – 260 с.
44. *Сидоренко В. М.* Основы научных исследований / В. М. Сидоренко, И. М. Грушко. – Харків : Вища школа, 1979. – 200 с.
45. *Справочник научного работника: Архивы, документы, исследователь* / Авт.-сост. : Ю. М. Гроссман, В. Н. Кутик. – Львов : Вища школа, 1978. – 336 с.
46. *Степанов Ю. С.* Методы и принципы современной лингвистике / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1975. – 312 с.
47. *Федотов В. В.* Техника и организация умственного труда / В. В. Федотов. – Минск : Высшая школа, 1983. – 144 с.
48. *Чкалова О. Н.* Основы научных исследований / О. Н. Чкалов. – К. : Вища школа, 1978. – 120 с.
49. *Шейко В. М.* Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарченко. – 3-тє вид., стер. — К. : Знання-Прес, 2003. — 295 с.
50. *Штонь О. П.* Курсові роботи з української мови : навч.-метод. посіб. для студ. / О. П. Штонь, В. А. Буда. – Тернопіль, 2002. – 64 с.
51. *Як підготувати й захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня.* Методичні поради / автор-упор.: Л. А. Пономаренко. – К. : Редакція „Бюлетня Вищої атестаційної комісії України”, 1999. – 80 с.

КРИТЕРІЇ ТА ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ (ESTS)

Оцінюючи дипломну роботу, Екзаменаційна комісія бере до уваги такі чинники:

– якість дипломної роботи загалом (її творчий характер, уміння автора аналізувати теоретичний матеріал, актуальність і перспективність теми дослідження, ступінь наукової новизни, доцільність обраної методики дослідження, логіку викладення матеріалу, обґрунтованість сформульованих практичних рекомендацій);

– самостійність у висвітленні проблеми;

– якість оформлення наукової роботи (стиль викладу, грамотність, бібліографію, ілюстративний матеріал, таблиці тощо);

– відгук керівника та оцінку наукового рівня дослідження рецензентом (на всі попередні положення слід спеціально наголосити в рецензії, яку має давати спеціаліст із відповідної галузі наукових знань, призначений кафедрою);

– якість доповіді (уміння чітко формулювати актуальність, мету й завдання роботи, коротко й доступно викладати суть дослідження, робити правильні аргументовані висновки; культуру мовлення, уміння дотримуватися регламенту, конкретно й лаконічно відповідати на поставлені запитання за темою дослідження).

Критерії оцінювання дипломних робіт

Для оцінювання атестаційної роботи застосовують 100-бальну систему.

Оскільки випускна робота часто є продовженням курсового дослідження, презентуючи більш розгорнуто порушену наукову проблему, то її оцінювання включає критерії, згідно з якими оцінюють курсові роботи.

Шкала оцінювання (ESTS)

Рейтингова оцінка	Оцінка за шкалою ESTS	Оцінка за національною шкалою	Залік за національною шкалою
90–100	A	5 (відмінно)	Зараховано
82–89	B	4 (добре)	
75–81	C	4 (добре)	
69–74	D	3 (задовільно)	
50–68	E	3 (задовільно)	
35–49	Fx	2 (незадовільно) з	Не зараховано

Оцінку „**відмінно**” (100–90 (A)) виставляють за умови, якщо:

- 1) обґрунтовано актуальність теми;
- 2) зміст роботи відповідає темі дослідження; тему висвітлено повністю;
- 3) дослідження виконане на високому науково-теоретичному та методичному рівні;
- 4) одержані результати систематизовані, висновки й рекомендації є переконливими;
- 5) дотримані всі вимоги щодо технічного й естетичного оформлення роботи, відповідність орфографічному, пунктуаційному, граматичному, лексичному, стилістичному стандартам;
- 6) вдало презентовано роботу під час захисту; продемонстровано вільне володіння матеріалом дослідження; оформлено відповідно до вимог;
- 7) у відгуку керівника на роботу зазначено оцінку „відмінно” (A), а в рецензії не менше як „добре” (B).

На оцінку „**добре**” (89–75 (B, C)) заслуговує робота, у якій:

- 1) обґрунтовано актуальність теми, тему висвітлено повністю;
- 2) дослідження виконане на високому науково-теоретичному та методичному рівні;
- 3) одержані результати систематизовані, проте висновки або не є переконливими, або відсутні рекомендації;
- 4) є незначні зауваження до оформлення роботи;
- 5) у відгуку керівника й рецензії на роботу зазначено оцінку „добре” (B, C).

Оцінку „**задовільно**” (74–50 (D, E)) виставляють, коли:

- 1) тема висвітлена повністю, але науково-теоретичний та методичний рівень її виконання не дуже високий;
- 2) зафіксовано суттєві недоліки у виконанні теоретичних і практичних частин роботи;
- 3) одержані результати систематизовані недостатньо, висновки зроблені непереконливо;
- 4) під час захисту продемонстровано середній рівень володіння матеріалом дослідження;
- 5) не дотримані всі вимоги до оформлення роботи;
- 6) у відгуку керівника й рецензії на роботу зазначено оцінку „задовільно” (D, E).

Оцінка „**незадовільно**” (49–1 (FX або F)) відповідає таким параметрам:

- 1) тему висвітлено поверхово;

- 2) науково-методичний рівень роботи низький;
- 3) одержані результати не систематизовані, висновки зроблені непереконливо;
- 4) робота повністю не відповідає вимогам щодо обсягу, оформлення та викладу змісту;
- 5) якщо випускник продемонстрував недостатнє розуміння сутності питань, які потрібно було висвітлити, допускав грубі помилки у відповідях або неспроможний був відповісти на запитання;
- 6) у відгуку керівника й рецензії на роботу зазначено оцінку „задовільно” (E).

ДОДАТКИ

Додаток А

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА ДИПЛОМНИХ РОБІТ

1. Речення повиннісної модальності в сучасній українській мові.
2. Мова драматичних творів та публіцистики С. Воробкевича.
3. Особливості ідіолекту Івана Дзюби (на матеріалі літературознавчих праць та есеїстики).
4. Специфіка викладання фонетики у гімназійних класах.
5. Паремії зі структурним компонентом-зономієм в українській мові: семантичні та стилістичні аспекти.
6. Мовно-стилістичні особливості драми І. Карпенка-Карого „Хазяїн”.
7. Функціонування складних речень ускладненої структури у романі П.Загребельного „Роксолана” : структурно-семантичний аспект.
8. Структурно-семантична типологія не індикативних форм простого речення.
9. Синтаксичні засоби вираження авторської модальності у мовостилі Галини Тарасюк.
10. Особливості функціонування порівняльних конструкцій у мовостилі О. Гончара.
11. Мовний світ В. Васкана.
12. Засоби гумору та сатири у творах Сергія Ковалю.
13. Фразелогізми української мови в епістолярії Лесі Українки (структура і значення).
14. Діалектизми у драматичних текстах Ю. Федьковича.
15. Прислів'я та приказки зі структурним компонентом – словом на позначення їжі.
16. Мовні особливості колядок.
17. Жанр теле-інтерв'ю в сучасному україномовному медіа-дискурсі.
18. Методичний аспект фразеології сучасної української мови.
19. Мовні засоби вираження категорій простору і часу у драмі Лесі Українки „Лісова пісня”.
20. Локативні синтаксеми у позиційній структурі простого речення.
21. Незакінчені речення у структурі діалогічного мовлення.
22. Мовний світ Віри Китайгородської.
23. Семантико-функціональні особливості мови в поезії Степана Пушика.
24. Образність мови засобами синтаксису на матеріалі мовостилю М. Матіос.
25. Засоби вираження авторського „Я” у публіцистичному стилі.
26. Засоби вираження авторської оцінки в епістолярії О. Кобилянської.
27. Перформативи в структурі простого речення (на матеріалі творів І. Роздобудько).
28. Висловлення обіцянки та зобов'язання у художньому тексті.

29. Функційні типи речень у дитячому мовленні (на матеріалі творів К. Малицької).

30. Лексико-фразеологічні засоби образності художнього мовлення Марії Матіос.

31. Лексико-семантичні особливості образних засобів політичного дискурсу (на матеріалі газети „Буковина” (кінця ХІХ – початку ХХ ст.)).

32. Лексико-семантичні особливості поетичних образів шістдесятників (В. Стуса, В. Симоненка, Л. Костенко).

33. Дієслівне керування як тип підрядного зв'язку в реченнєвих структурах української мови.

34. Функціональні особливості позиційно стійких словосполучень у мові творів Василя Стефаника.

35. Складні речення з порівняльною підрядною частиною у мовостилі Ірини Вільде.

36. Лексико-стилістичні особливості політологічних та публіцистичних праць В. Липинського.

37. Система образних засобів у мові письменників-неокласиків (на матеріалі творів М. Зерова, М. Драй-Хмари, М. Рильського, П. Филиповича, Юрія Клена, Віктора Домонтовича).

38. Акцентуаційні особливості буковинських говірок (на матеріалі словника наголосів).

39. Лексичні та фонетичні діалектизми у прозі С. Яричевського.

40. Обрядова календарна лексика в буковинському діалекті.

41. Прислів'я та приказки з опорою на слово зі значенням „кухонне начиння”: етнолінгвістичний ракурс.

42. Лексика чоловічих ремесел у буковинських говірках.

43. Мовні засоби експресії в художньому тексті (на матеріалі мови роману Ліни Костенко „Записки українського самашедшого”).

44. Семантично-функціональні особливості епітета в мові творів Оксани Забужко.

45. Метафора та метонімія як засоби образності мови творів М. Г. Івасюка.

46. Граматичні доміанти у творах Ліни Костенко.

47. Лексичні засоби створення портретної характеристики у мовостилі Ю. Федьковича.

48. Обставинні детермінанти та особливості їх функціонування у мовостилі Василя Стефаника.

49. Часова транспозиція дієслівних форм (на матеріалі творів М. Матіос).

50. Безособові та інфінітивні односкладні речення в сучасній українській мові.

51. Генітивні та квантитативно-генітивні речення в сучасній українській мові.

52. Лексичні та синтаксичні засоби вираження авторської модальності.

53. Граматичні особливості мови творів О. Гончара.
54. Функціональна транспозиція синтаксичних одиниць у діалогічному дискурсі (на матеріалі мовостилію сучасних письменників).
55. Невербальні засоби і конфліктний мовленнєвий жанр у мовостилі братів Капранових.
56. Лексико-семантичні групи складних слів-новотворів у мові творів Оксани Забужко.
57. Дієслівні індивідуально-авторські метафори сучасної модерної поезії.
58. Безприйменникове субстантивне керування у мовостилі Ірини Вільде.
59. Інноваційні технології на уроках української мови у старших класах.
60. Навчальний текст на уроках української мови в загальноосвітній школі.
61. Діалог як засіб навчання української мови.
62. Проблеми вивчення фонетики в школах з румунською мовою навчання.
63. Робота над словом на уроках української мови в школах з румунською мовою навчання.
64. Лінгвістичний аналіз тексту на уроках української мови.
65. Сучасні технології роботи з розвитку зв'язного мовлення.
66. Константи художньої мови Тамари Севернюк.
67. Назви осіб у текстах офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст.: тематичні групи та словотвірні типи.
68. Образ автора як категорія лінгвістичного аналізу художнього тексту (на матеріалі психологічної розвідки Марії Матіос „Щоденник страченої”).
69. Порівняльні конструкції у мові творів Ольги Кобилянської.
70. Еквіваленти речення: структура, семантика, прагматика (на матеріалі творів Ірини Вільде).
71. Запозичення з англійської мови в сучасних засобах масової інформації (на матеріалі газет „Дзеркало тижня”, „День”, часопису „Український тиждень” та інших).
72. Концепт ЛІС у творах Ольги Кобилянської.
73. Грецизми у складі лексичного фонду української мови та в українських словниках іншомовної лексики, виданих у першій половині XX ст.
74. Прислівникова система у творах Михайла Стельмаха.
75. Ономотопні утворення у говірках Буковини (на матеріалі „Словника буковинських говірок”).
76. Словотвірні інновації в мові засобів масової інформації.
77. Антропонімікон творів Євгенії Ярошинської.
78. Онімний простір творів Василя Кожелянка.
79. Хронотоп твору Ліни Костенко „Берестечко”.
80. Категорія інтенсивності в сучасній українській мові.

81. Дуплексив у структурі простого ускладненого речення.

82. Категорія оцінки в українській мові (на матеріалі мови творів буковинських письменників).

ЗРАЗКИ ТИТУЛЬНИХ АРКУШІВ ДИПЛОМНИХ РОБІТ

Форма № Н-9.02

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Міністерства освіти і науки,
молоді та спорту України
29 березня 2012 року № 384

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

(повна назва факультету)

(повна назва кафедри)

**ДИПЛОМНА РОБОТА
(ОКР „СПЕЦІАЛІСТ”)**

на тему _____
_____
_____

Виконав: студент (ка) ___ курсу, групи ___
спеціальності

_____
(шифр і назва спеціальності)

_____
(прізвище та ініціали)

Керівник _____
(прізвище та ініціали)

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Чернівці–2015

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

(повна назва факультету)

(повна назва кафедри)

**ДИПЛОМНА РОБОТА
(ОКР „МАГІСТР”)**

на тему _____
_____
_____

Виконав: студент (ка) ____ курсу, групи ____
спеціальності

_____
(шифр і назва спеціальності)

_____
(прізвище та ініціали)

Керівник _____

(прізвище та ініціали)

Рецензент _____

(прізвище та ініціали)

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Чернівці–2015

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ЗМІСТУ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	
ВСТУП	
РОЗДІЛ 1. ПАРЦЕЛЬОВАНІ КОНСТРУКЦІЇ У СИСТЕМІ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	
1.1. Місце парцельованих висловлень у практиці мовознавчих студій.....	
1.2. Термінологічні обшири поняття „парцеляція”.....	
1.3. До проблеми диференціації понять „парцеляція” і „приєднання”.....	
Висновки до розділу 1.....	
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ПАРЦЕЛЬОВАНИХ КОНСТРУКЦІЙ	
2.1. Парцеляція на рівні простого речення.....	
2.2. Парцеляція на рівні складного речення.....	
2.3. Абзацна парцеляція.....	
2.4. Комунікативно-прагматичні вияви парцельованих комунікатів.....	
Висновки до розділу 2.....	
РОЗДІЛ 3. ТЕКСТОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПАРЦЕЛЬОВАНИХ КОМУНІКАТІВ	
3.1. Парцеляція як силістично вмотивований прийом у процесі мовленнєвого спілкування.....	
3.2. Парцельовані комунікати у поетичних та прозових текстах: спільне та відмінне....	
3.3. Парцельовані комунікати та авторські розділові знаки.....	
Висновки до розділу 3.....	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ	

ВРАЗКИ ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Приклади оформлення бібліографічного опису у списку джерел, який наводять у дипломній роботі (Бюлетень ВАК України. – 2008. – №3. – С. 9–13).

Бібліографічний опис документів здійснюється за :

ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 „Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, IDT)” . – К. : Держстандарт України, 2007.

Слова і словосполучення скорочуються відповідно до:

ДСТУ 3582–97 „Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги і правила” . – К. : Держстандарт України, 1998.

ГОСТ 7.12.93 „Библиографическая запись. Сокращения слов на русском языке. Общие требования и правила”.

Наприклад:

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агафонова А. М. Авторизовані конструкції в сучасній українській мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Алла Миколаївна Агафонова. – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.

2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Шарль Балли; [перевод Е. В. и Т. В. Вентцель; ред., вступ. ст. и прим. Р. А. Будагова]. – 2-е изд., стереотип. – М. : УРСС, 2001. – 416 с. – (Лингвистическое наследие XX века).

3. Бацевич Ф. Імпліцитні текстові засоби в повістях І. Франка [Текст] / Флорій Бацевич // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 1996 р.) / ред. кол. : Бондар Л., Гнатюк М., Денисюк І. та ін. – Львів : Світ, 1998. – С. 662–666.

4. Гуйванюк Н. В. Синтаксичний статус вільних синтаксем [Текст] / Н. В. Гуйванюк // Verba Magistri : Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика : зб. наук. праць, присв. ювілею доктора філологічних наук, професора С. В. Ломакович / [за заг. ред. В. М. Терещенка та П. Б. Ткач]. – Харків, 2008. – С. 52–62.

5. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису [Текст] : монографія / А. П. Загнітко – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 378 с.

6. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского языка [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.

7. Кадомцева Л. О. Ускладнення речень у світлі сучасної синтаксичної теорії [Текст] / Л. О. Кадомцева // Українське мовознавство : республ.

міжвідом. наук. зб. / ред. кол. : І. К. Кучеренко (відп. ред.) та ін. – К. : Вища шк., 1989. – Вип. 16. – С. 60–65.

8. Падучева Е. В. Презумпции и другие виды неэксплицитной информации в предложении [Текст] / Е. В. Падучева // Научно-техническая информация. Информационные системы и процессы. – 1981. – № 11. – С. 23–30. – (Серия 2).

9. Пешковский А. М. Интонация и грамматика [Текст] / А. М. Пешковский // Избранные труды. – М. : Учпедгиз, 1959. – 511 с.

10. Федосюк М. Ю. Способы передачи новой информации в художественном тексте [Текст] / М. Ю. Федосюк // Научные доклады высшей школы. – 1983. – № 6 – С. 40–46. – (Филологические науки).

11. Языковая номинация (Виды наименований) [Текст] / докт. филол. н. А. А. Уфимцева, Е. С. Кубрякова и др.; отв. ред. В. А. Серебренников, А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1977. – 357 с.

Як правильно оформити список літератури до наукової роботи

КНИГИ

Однотомний документ

1. Опис видання за авторами:

О д и н а в т о р:

Описуючи книгу одного автора, у відомостях про відповідальність повторюють прізвище автора та його ініціали, або повне ім'я й по батькові, або ім'я так, як вони представлені на титульному листі документа, напр.:

Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською [Текст] : [монографія] / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 192 с.

Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики [Текст] : підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.

Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери [Текст] : монографія / Марія Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.

Д в а - т р и а в т о р и:

Під час опису документів двох-трьох авторів зазначають прізвище й ініціали тільки першого автора, а потім у відомостях про відповідальність повторюють прізвище першого автора й через кому подають прізвища другого й третього авторів у тій формі, у якій вони представлені на титульному листі документа, напр.:

Вихованець І. Р. Грамматика української мови [Текст] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.

Чотири автори:

Документ, що має чотирьох авторів, описують за назвою, а у відомостях про відповідальність називають прізвища всіх чотирьох авторів у тій формі, у якій вони представлені в джерелі, напр.:

Дієслово в лексикографічній системі / [О. Г. Рабулець, Н. М. Сухарина, В. А. Широков, К. М. Якименко]. – К. : Довіра, 2004. – 259 с.

П'ять і більше авторів:

Документ, що має п'ять авторів, описують за назвою, а у відомостях про відповідальність указують прізвища перших трьох авторів у тій формі, у якій вони подані на титульному листі джерела. Участь інших авторів позначають скороченням [та ін.], напр.:

Формування здорового способу життя молоді : навч.-метод. посіб. для працівників соц. служб, для сім'ї, дітей та молоді / [Т. В. Бондар, О. Г. Карпенко, Д. М. Дикова-Фаворська та ін.]. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005. – 116 с.

Без зазначення авторів:

У ході опису збірників у відомостях про відповідальність указують прізвища осіб (ред., упоряд. та ін.) або організацій, що мають відношення до видання документа, у тій формі, у якій вони представлені в джерелі, напр.:

Історія української мови. Синтаксис [Текст] / Арполенко Г. П., Грищенко А. П., Німчук В. В. та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 504 с.

Українські народні думи та історичні пісні : зб. / [упоряд. та приміт. О. Таланчук]. – [2-е вид., допов.] – К. : Веселка, 1993. – 239 с.

2. Багатотомний документ:

У процесі складання списку слід урахувувати особливості впорядкування елементів опису на першому рівні багатотомного документа:

А. Як основний пропонують загальний заголовок багатотомного документа.

Б. У відомостях, що стосуються заголовка, наводять дані про кількість томів із маленької букви.

В. Щодо вихідних даних, то зазначають роки публікації першого й останнього томів, сполучених знаком тире, або один рік, якщо всі томи опубліковані впродовж одного року, напр.:

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] : в 4-х т. / А. А. Потебня:

Т. 1–2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.

- Т. 3. – М. : Просвещение, 1968. – 551 с.
Т. 4. – М. : Просвещение, 1985. – Вып. 1. – 287 с.
Т. 4. – М. : Просвещение, 1985. – Вып. 2. – 406 с.

3. Частина збірників, матеріалів конференції, семінарів, читань:

Складаючи список, слід урахувати особливості подання відомостей у документі. Аналітичний бібліографічний опис здійснюють за схемою: відомості про складник документа // Відомості про ідентифікаційний документ. – Відомості про місце перебування частини в документі, напр.:

Андерш Й. Типологія простого слов'янського речення і український мовний матеріал [Текст] / Йозеф Андерш // *Ucrainica I. Současná ukrajinistika: problémy yazyka, literatury, a kultury* (K 65. narozeninám prof. Josefa Anderše) : Sbornk článků. – 2. Olomoucké symposium ukrajinistů (26.–28. Srpna 2004). – Olomouc : Univerzita Palackého, 2004. – P. 21–25.

Адінцова Ю. А. Синсемантичність у системі предикатів [Текст] / Ю. А. Адінцова // Актуальні проблеми менталінгвістики : зб. наук. статей за матеріалами V Міжнар. наук. конф, 12–14 травня, 2007 р. / Міністерство освіти і науки України, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Ант, 2007. – С. 47–48.

Арібжанова І. М. До питання про функціональний статус порівняльних конструкцій [Текст] // І. М. Арібжанова // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць / редкол. : О. І. Чередниченко (гол. ред.) та ін. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 14, кн. 1. – С. 19–24.

Бацевич Ф. Імпліцитні текстові засоби в повістях І. Франка [Текст] / Флорій Бацевич // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали міжнар. наук. конгр. (Львів, 25–27 вересня 1996 р.) / ред. кол. : Бондар Л., Гнатюк М., Денисюк І. та ін. – Львів : Світ, 1998. – С. 662–666.

Бевзенко С. До питання про модальні слова в українській мові [Текст] / С. Бевзенко // Наукові записки Львівського університету : зб. наук. праць / за ред. І. Ковалика. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1959. – Т. 37. – С. 188–191. – (Серія філологічна).

Вихованець І. Р. Принципи категорійної граматики української мови [Текст] / І. Р. Вихованець // III Міжнародний конгрес україністів (Харків, 26–29 серпня 1996 р.) : доповіді та повідомлення / відп. ред. Івченко А., Тараненко О. – Харків, 1996. – С. 177–181. – (Мовознавство).

4. Розділ підручника, посібника тощо:

Вихованець І. Передмова. Основні питання морфології. Іменник. Прикметник. Числівник. Займенникові слова [Текст] // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граMATика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. члена-кор. НАН України І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – С. 6–216.

ЧАСОПИСИ

1. Стаття з журналу

Медведева Л. М. Слово як сфера взаємодії лексичних і граматичних значень [Текст] / Л. М. Медведева // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 28–34.

Савичуте Г. С. Предикаты цели и предикаты каузации [Текст] // Известия АН СССР. – 1980. – Т. 39. – № 6. – С. 539–548. – (Серия литературы и языка).

2. Стаття з газети

Коваленко А. Традиція і новаторство у світовій літературі [Текст] / Андрій Коваленко. – Буковина. – № 5. – С. 4.

ДИСЕРТАЦІЯ

Складаючи опис дисертації, слід дотримуватися такої рекомендації: у відомостях про відповідальність після прізвища подавати повне ім'я та по батькові дисертанта, напр.:

Кульбабська О. В. Вторинна предикація: семантична та морфолого-синтаксична типологія [Рукопис]: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01. „Українська мова” / Олена Валентинівна Кульбабська. – Чернівці, 2011. – 472 с.

АВТОРЕФЕРАТ ДИСЕРТАЦІЙ

У бібліографічному описі автореферату зазначають назву спеціальності. У відомостях про відповідальність ініціали подають перед прізвищем, напр.:

Кадомцева Л. О. Ускладнення структури простого речення (синтаксис, семантика, функції) [Текст]: автореф. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Лариса Олександрівна Кадомцева. – К., 1992. – 32 с.

РЕЦЕНЗІЯ

Мірченко М. Вторинна предикація у плані національної специфіки українського синтаксису. Рец. на монографію: Олена Кульбабська. Вторинна предикація у простому реченні (Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.) / Микола Мірченко // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 547–548: Слов'янська філологія. – С. 311–313.

ЗАКОНОДАВЧІ ТА НОРМАТИВНІ ДОКУМЕНТИ

У процесі опису таких документів у відомостях про видання зазначають: „Офіц. вид.”, напр.:

Кримінально-процесуальний кодекс України : за станом на 1 грудня 2005 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 207 с. – (Бібліотека офіційних видань).

СЛОВНИКИ, ДОВІДНИКИ, ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

1. Словники:

У процесі опису словників обов’язково зазначають автора, і в такому разі описують за одним із проаналізованих вище зразків або зазначають прізвища редакторів, укладачів, упорядників тощо, напр.:

Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.

Словник іншомовних слів / [уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапути]. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.

2. Довідники:

Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст. : [довідник] / редкол. : С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко [та ін.]; гол. ред. С. В. Головка. – К. : Либідь, 2000. – 360 с.

3. Стаття з енциклопедії:

Українська мова. Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 823 с.

АТЛАСИ

Атлас українських говірок Північної Буковини. Словозміна. Службові слова / К. Ф. Герман. – Чернівці : Прут, 1998. – Т. II. – 216 с.

Куерда Х. Атлас ботаніки / Хосе Куерда ; [пер. з ісп. В. Й. Шовкун]. – Х. : Ранок, 2005. – 96 с.

КАТАЛОГИ

Університетська книга : осінь, 2003 : [каталог]. – [Суми : Унів. кн., 2003?]. – 11 с.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ

Куц О. С. Бібліографічний покажчик та анотації кандидатських дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді Львівського державного університету фізичної культури у 2006 / О. Куц, О. Вацеба. – Львів : Укр. технології, 2007. – 74 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

У процесі опису електронних ресурсів на електронних носіях зазначають їхні параметри та режим доступу до джерела, напр.:

Богомольний Б. Р. Медицина екстремальних ситуацій [Електронний ресурс] : навч. посіб. для студ. мед. вузів III–IV рівнів акредитації / Б. Р. Богомольний, В. В. Кононенко, П. М. Чуєв. – 80 Min / 700 MB. – Одеса : Одес. мед. ун-т, 2003. – (Бібліотека студента-медика) – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium ; 32 Mb RAM ; Windows 98. 2000, XP ; MS Word 97-2000. – Назва з контейнера.

Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти [Електронний ресурс] : за даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України ; ред. О. Г. Осауленко. – К. : CD-вид-во „Інфодиск”, 2004. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор.; 12 див. – (Всеукр. перепис населення, 2001). Систем. вимоги : Pentium-266; 32 Mb RAM CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрана.

Леонтьєва Н.Н. О статусе валентностей в информационном анализе текста / Н.Н. Леонтьева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://leontyeva.srcc.msu.ru/articles/stati-s-1986-goda-po-nastoyashhee-vremya/o-statuse-valentnostej-v-informacionnom-analize-teksta/>

**ЗРАЗКИ ОФОРМЛЕННЯ
СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО
МАТЕРІАЛУ**

1. Андрієвська Е. Погляд з кручі : [сонети] / Емма Андрієвська. – К. : Всесвіт, 2006. – 175 с.
2. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. [Текст] / за ред. Марії Зубицької. – 2-е вид., допов. – Львів : Літопис, 2001. – 832 с.
3. Бабич Н. Небайдужим поглядом : [публіцистика різних років] / Надія Бабич. – Чернівці : Букрек, 2008. – 176 с.
4. Барка В. Поезія. Жовтий князь : [повість] / Василь Барка. – К. : Наук. думка, 1999. – 304 с.
5. Білаш О. Мовчать віки : [вірші] / Олександр Білаш; передм. : В. Бокия. – К. : ВАТ „Вид-во Київська правда”, 2006. – 120 с.
6. Васильченко С. Твори [Текст] / С. В. Васильченко; вступ. : О. С. Непорожній, В. П. Олійник. – К. : Молодь, 1973. – 448 с.
7. Винниченко В. К. Краса і сила [Текст] / Володимир Винниченко; упоряд., авт. прим. П. М. Федченко; передм. І. О. Дзевєріна. – К. : Дніпро, 1989. – 754 с.
8. Вишня Остап. Вишневі усмішки : [усмішки, фейлетони, нариси] / Остап Вишня; вступ. стаття та впоряд. М. Дузя. – Одеса : Маяк, 1983. – 271 с.
9. Вільде Ірина. Твори : в 5-ти т. / Ірина Вільде. – Т. 1 : Сестри Річинські : [роман] / передм. Р. Іваничука. – Кн. 1. – К. : Дніпро, 1986. – 640 с.; Кн. 2. – К. : Дніпро, 1987. – 424 с.
10. Вільшина О. Я – син вільного народу : [поезії, публіцистика, літературна критика] / Остап Вільшина; упоряд., вступ. ст. і приміт. Б. Мельничука. – Чернівці : Букрек, 2006. – 167 с.
11. Вознюк В. Відлуння твоїх кроків : [інтимна лірика] / Володимир Вознюк. – Тернопіль : Тернограф, 2006. – 150 с.
12. Воробкевич С. Вибрані твори [Текст] / Сидір Воробкевич. – К. : Дніпро, 1987. – 358 с.
13. Лепкий Б. Твори : в 2-х т. / Богдан Лепкий; упоряд. та автор приміт. М. М. Ільницький. – К. : Дніпро, 1991 :
Т. 1 : Поезія. Оповідання і нариси. Історичні повісті. – 862 с.
Т. 2 : Повість. Спогади. Виступи. – 719 с.
14. Незнайомка : [антологія української „жіночої” прози та есеїстики другої половини ХХ–поч. ХХІ ст.] / автор. проект, упоряд., вступ. слово, бібліограф. відомості та прим. В. Габора. – Львів : Піраміда, 2005. – 600 с. – (Видавничий проект сучасної літератури „Приватна колекція”).
Кн. 1 / упоряд. В. Яременко (Україна), Є. Федоренко (США); наук. ред. А. Погрібний. – 703 с.
Кн. 2 / упоряд. В. Яременко (Україна), Є. Федоренко (США); наук. ред.

А. Погрібний. – 719 с.

Кн. 3 / упоряд. В. Яременко (Україна), Є. Федоренко (США); наук. ред. А. Погрібний. – 687 с.

Кн. 4 / упоряд. В. Яременко (Україна), Є. Федоренко (США), О. Сліпушко (Україна); наук. ред. М. Наєнко. – 703 с.

15. Українські народні казки [Текст] / передм., упоряд. та адаптація текстів Лідії Дунаєвської. – К. : Веселка, 1991. – 367 с, іл.

16. Українські приказки, прислів'я і таке інше : зб. О. В. Марковича та інших / уклад М. Номис. – К. : Либідь, 2004. – 351 с.

Газетні видання за 2006–2015

1. Буковина (тижневик), м. Чернівці.
2. Буковинське віче (тижневик), м. Чернівці.
3. Вечірній Київ (щоденна газета киян), м. Київ.
4. Високий замок (тижневик), м. Львів.
5. Голос України (газета Верховної Ради України), м. Київ.
6. День (щоденна Всеукраїнська газета), м. Київ.
7. Донеччина (громадсько-політична обласна газета), м. Донецьк.
8. Молодий буковинець (тижневик), м. Чернівці.
9. Молодь України (тижневик, загальнополітична газета), м. Київ.
10. Освіта України (газета видавництва „Педагогічна преса”), м. Київ.
11. Погляд (тижневик), м. Чернівці.
12. Слово Просвіти (культурологічний тижневик Всеукраїнського товариства „Просвіта” імені Тараса Шевченка), м. Київ.
13. Час (тижневик), м. Чернівці.

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

ГО: Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Гол. вид-во „Вища школа”, 1985. – 360 с.

ГСУМ: Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники [Текст] / Городенська К. Г. – К., Херсон : Ін-т укр. мови НАН України, Херсон. держ. ун-т, 2007. – 349 с. [2].

КСКТ: Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Л. Г. Лузина / под общей ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1997. – 245 с.

ЛЕ: Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

Словник: Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3-х т. [Текст] / за ред. д. філол. н., проф. М. А. Жовтобрюха.

Т. 1. – Харків, 1978. – 664 с.;

Т. 2 : Харків, 1979. – 680 с.;

Т. 3 : Харків, 1979. – 680 с.

СЛТ: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М. : Сов. писатель, 1966. – 607 с.

СС: Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского языка [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.

СУМ: Словник української мови : в 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

СП: Загнітко А. П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.

УМ: Українська мова [Текст] : [енциклопедія]. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

ФСУМ: Фразеологічний словник української мови : в 2-х кн. [Текст] / укл. : В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. / Ін-т української мови НАН України. – Вид. 2-ге. – К. : Наук. думка, 1999. – Кн. 1–2, 984 с.

ЛЭС: Языкознание. Большой энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е. изд. – М. : Большая Росс. энциклоп., 1998. – 685 с.

ТИПОВІ ПОМИЛКИ В ЗМІСТІ Й ОФОРМЛЕННІ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Типові помилки в змісті та оформленні дипломної роботи

1. Зміст роботи не відповідає планові наукової роботи або не розкриває тему повністю чи основну частину проблем, які вона охоплює.

2. Сформульовані розділи (підрозділи) не відображають реальну проблемну ситуацію, стан об'єкта.

3. Мета дослідження не пов'язана з проблемою, сформульована абстрактно й не відображає специфіки об'єкта й предмета дослідження.

4. Автор не виявив самостійності, робота є плагіатом чи відвертою компіляцією.

5. Не здійснено глибокого й усебічного аналізу сучасних офіційних і нормативних документів, нової спеціальної літератури (останні 5–10 років) із теми дослідження.

6. Аналітичний огляд вітчизняних і зарубіжних публікацій із теми роботи має форму анотованого списку й не відображає рівня дослідженої проблеми.

7. Не розкрито змісту та специфіки організації власного експериментального дослідження (його суті, тривалості, місця проведення, кількості обстежуваних, їхніх характеристик), його методик, поверхово висвітлено основні положення.

8. Остаточний результат не відповідає меті дослідження, висновки не корелюють із задекларованими завданнями.

9. У роботі немає покликань на першоджерела, їх недостатньо або вказані не ті, із яких запозичено матеріал.

10. Розділ і підрозділ не варто закінчувати покликаннями, цитатами й ілюстративним матеріалом.

11. Бібліографічний опис джерел у списку використаної літератури наведено довільно, без дотримання вимог державного стандарту.

12. Як ілюстраційний матеріал використано таблиці, діаграми, схеми, запозичені не з першоджерел, а з підручника, навчального посібника, монографії або наукової статті.

13. Обсяг та оформлення роботи не відповідають вимогам, її виконано неохайно, із помилками та огріхами.

**Пам'ятка: як готуватися до доповіді
під час захисту наукової роботи та презентації її на захисті**

1. Для студента дуже важливо оволодіти жанрами усного мовлення, що передбачає вміння працювати з додатковою літературою, самостійно здобувати й застосовувати знання, передавати їх іншим, говорити просто, виразно, зрозумілою мовою.

2. Доповідь – один із найпоширеніших жанрів публічного висловлювання. Її основна мета – донести до слухача певну інформацію так, щоб її зрозуміли і сприйняли.

3. Готуючись до публічного виступу з доповіддю, слід добре продумати її тему, структуру, визначити основну думку, скласти план, підготувати матеріал так, щоб упродовж короткого часу, відведеного для виступу (10 хвилин), викласти найсуттєвіше – те, що є результатом самостійного дослідження. Доцільно попередньо кілька разів прочитати текст доповіді вголос, бажано в присутності когось із рідних чи друзів. Необхідно витренувати потрібну інтонацію, перевірити за орфоепічним словником сумнівні випадки наголошування, розмежувати фрагменти, які варто докладно процитувати, і ті, які можна переповісти.

4. Оскільки доповідь загалом орієнтована на аудіосприйняття, доповідач повинен допомогти слухачам зрозуміти й запам'ятати новий матеріал: із самого початку встановити контакт з аудиторією, зацікавити темою, підтримувати увагу впродовж усього виступу.

5. У тому разі, коли результати дослідження важко сприйняти на слух, доповідач повинен подбати про унаочнення: роздавальний матеріал, схеми, таблиці, комп'ютерну презентацію тощо.

6. Щоб виступ мав успіх, був добре сприйнятий слухачами, потрібно зробити його оригінальним за викладом, своєрідним і неповторним. А для цього треба працювати над композицією доповіді. Найпоширенішою структурою доповіді вважають таку, що охоплює три складники: вступ, основну частину, висновки. Кожна частина має свої особливості, які треба враховувати в процесі підготовки доповіді. Не варто зачитувати текст доповіді з папірця. Краще викладати основні тези на окремому аркуші і, послуговуючись ними, намагатися виступати, не заглядаючи в повний текст.

7. Від того, як оратор розпочав доповідь, значною мірою залежить її успіх. Невдалий початок знижує інтерес слухачів до теми, послаблює увагу. У вступі доповіді виокремлюють її тему, далі з'ясовують причини її вибору (актуальність, недостатня дослідженість проблеми), формулюють мету доповіді, іноді коротко викладаючи історію питання. Досвідчені доповідачі рекомендують розпочинати виступ із цікавого прикладу, цитати, афоризму тощо. У вступі також може бути використана цитата, яка змусить слухачів задуматися над словами промовця, глибше усвідомити висловлене положення.

8. Основну частину розпочинають із характеристики проблеми. Після виокремлення її основного аспекту, варто запропонувати слухачам перспективу обговорення (наприклад: *„Обговорення проблеми, на наш погляд, доцільно зосередити навколо таких основних положень: 1), 2), 3)...”*). Обговорення кожної конкретної тези в наступній частині доповіді робить її чіткою, логічною, даючи змогу підготувати перехід до висновків.

9. Говорити треба повільно, робити паузи, дотримуватися правильної інтонації. Не варто говорити занадто тихо, бо це справляє враження людини, яка не вірить у свої сили. Виступаючи, потрібно постійно спостерігати за аудиторією: якщо оратора перестали слухати, варто змінити тон мовлення, навести цікавий факт, ніколи не намагатися перекричати аудиторію. Якщо погрібно заглянути до рукопису, опускають очі, не нахилиючи голови. Варто контролювати своє мовлення, уникаючи слів-паразитів, не заповнюючи паузи звуками на кшталт: *„е-е-е”*, *„м-м-м”* тощо.

10. Потрібно пам'ятати, що слухачам не байдуже, куди дивиться доповідач. Виступаючи з доповіддю, не варто час від часу поглядати у вікно, кидати погляд на стіни, опускати очі чи піднімати їх до стелі, розглядати свої руки, тим паче, дивитися на аудиторію „відсутнім” поглядом, бо, звісно, це не сприяє взаєморозумінню між оратором й аудиторією. Якщо ж під час виступу переводити повільно погляд з однієї частини аудиторії на іншу, то можна створити враження гарного зорового контакту зі слухачами. Саме за таких умов можна розраховувати на успіх.

11. Переконаливе, яскраве закінчення доповіді запам'ятовують слухачі, воно залишає приємне враження про себе. Тому наприкінці варто повторити основну думку, підсумувати найважливіші положення. Якщо перші слова оратора повинні завоювати увагу слухачів, то останні – покликані посилити ефект виступу.

12. Слід бути тактовним, уживати етикетні формули на кшталт: *„Вельмишановні члени комісії!”*, *„Дякую за увагу!”*, *„Дякую за запитання!”* тощо. Беручи участь у дискусії, потрібно ставитися до опонента з повагою. У разі незгоди з тим чи тим зауваженням необхідно делікатно й аргументовано з'ясувати власне бачення дискутованої проблеми.

Поради щодо вибору слів:

- для збагачення словникового запасу читайте твори авторитетних людей, слухайте виступи інших учасників і принагідно записуйте слова та вислови, які ви хотіли б уживати у своєму мовленні;
- виявіть, які слова ви вживаєте надто часто, і замініть їх іншими;
- навчіться точно висловлюватися, вибирайте влучні й однозначні слова;
- пам'ятайте: часте вживання абстрактних понять вимагає від слухачів великого напруження (наприклад, афоризми не можна вживати без пауз).

Конструювання речень:

й чергуйте довгі речення з короткими; довгі речення важко сприймати й розуміти, натомість велика кількість коротких речень робить мовлення монотонним;

- часте вживання особових займенників замість імен може спричинити неправильне тлумачення сказаного;
- основну думку завжди треба висловлювати головним компонентом складного речення, а не підрядним;
- речення, у якому кілька іменників стоять поряд, сприймати важко;
- розповідь потрібно будувати від простого до складного, від невідомого до відомого.

Жести:

- не робіть незвичних жестів, які привертають до себе надмірну увагу, жести мають доповнювати й супроводжувати усне слово;
- не починайте й не закінчуйте промову несподіваним жестом.

Уміння переконувати:

- навчіться справляти на слухачів приємне враження своїм зовнішнім виглядом, поведінкою та манерами;
- для того щоб переконати когось, треба знайти необхідні аргументи, які слід упорядкувати й сформулювати;
- якщо промовець сповнений натхнення, він неодмінно викличе інтерес у слухачів;
- добираючи аргументи, потрібно враховувати освітній рівень слухачів, їхню поінформованість із теми, можливі контраргументи;
- переконувати людину легше під час дискусії, а не на лекції;
- промовець має справляти враження переконаної й упевненої у своїх силах людини, яка добре знає свій предмет.

Отже, публічний виступ – це мистецтво, яке потребує творчого підходу. Свого часу Платон зауважив: „Усяка промова повинна бути складена, наче жива істота, – у неї повинно бути тіло з головою й ногами, причому тулуб і кінцівки повинні пасувати одне одному й відповідати цілому”.

ДОПОВІДЬ-ВИСТУП НА ЗАХИСТІ

Вельмишановна Голово державної екзаменаційної комісії, високоповажні члени державної екзаменаційної комісії, присутні. Вашій увазі пропонуємо дипломну роботу (ОКР „Магістр”) на тему „Концепти ГРІХ та СПОКУТА в українській прозі другої половини ХХ століття”.

Актуальність дослідження зумовлена потребою всебічного вивчення концептів як ментальних утворень, що є важливим усвідомленням типізованого фрагменту досвіду, що зберігається в пам’яті людини. Типізованість цих одиниць закріплює уявлення як різні стереотипи; їх усвідомлення дає змогу передати інформацію про них іншим людям; їх значущість фіксує в індивідуальному та колективному досвіді важливі (і тому емоційно марковані) характеристики дійсності. Концепти ГРІХ та СПОКУТА не були об’єктом вивчення наукових студій у дихотомічному аспекті.

Поняття гріха та спокути є одними з найважливіших чинників духовного життя людини, тому важливим є з’ясування лінгвокультурної специфіки цих концептів та механізмів їх мовної концептуалізації в художніх текстах. Окрім того, проза II половини ХХ ст. уперше стала об’єктом кваліфікаційного дослідження, у якому виявлено специфіку функціонування лінгвістичних засобів омовлення концептів ГРІХ та СПОКУТА.

Тему дипломної роботи затвердила кафедра сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Джерельною базою дисертації стала картотека, створена на основі вибірки лексем, які охоплюють концепти „грїх” та „спокута” в мові художніх творів II половини ХХ ст.

Мета презентованої праці полягає в здійсненні комплексного аналізу концептів ГРІХ та СПОКУТА, а також у з’ясуванні особливостей їх вербалізації в текстах творів українських прозаїків другої половини ХХ століття.

Мета передбачає розв’язання таких завдань:

1) проаналізувати теоретичні положення про вивчення особливостей вербалізації концептів, викладені у працях українських і зарубіжних лінгвістів та філософів, художньо-образну картину світу, у якій вербалізуються концепти, установити мовні категорії, поняття, ідеї, з якими вони корелюють;

2) виявити мовні засоби експлікації концептів ГРІХ та СПОКУТА в мові художньої прози другої половини ХХ ст.;

3) визначити обсяг концептів ГРІХ та СПОКУТА, зафіксований у мові та зреалізований у конкретних досліджуваних текстах;

4) з’ясувати особливості сполучуваності лексем, що вербалізують концепти ГРІХ та СПОКУТА;

5) проаналізувати похідні від лексем, що вербалізують концепти ГРІХ та СПОКУТА і з’ясувати частотність їх уживання.

У першому розділі „Теоретичні засади дослідження концептів у мові художньої прози” здійснено виклад наукових поглядів на проблему співвідношення концептуальної та мовної картин світу, з’ясовано термінологічну базу дослідження, встановлено взаємозв’язки між мовною картиною світу та мовою художньої прози. Мова художньої прози відіграє визначальну роль у процесі відбиття мовної картини світу у текстах прозових творів. Мова художньої прози вербалізує концепти, які є ключовими елементами мовної картини світу, урізноманітнює семантичну структуру лексем, які їх називають, надає їм оригінальної форми вираження, підсилює та увиразнює їх смислове навантаження. Поглиблений аналіз мови художньої прози, а саме особливостей відбиття мовної картини світу у прозових творах другої половини ХХ століття, дає нам змогу описати специфіку національної картини світу цього періоду, обґрунтувати значення концептів ГРІХ та СПОКУТА для носіїв мови, також виявити особливості вербалізації названих концептів. Будь-який художній твір є цілісною і замкнутою структурою, всі елементи якої розміщені навколо образу автора, який є єдиним центром організованої системи. Картина світу у художньому творі не є віддзеркаленням світу, завжди наявне певне його тлумачення, визначене автором. Осмислення світу здійснюється окремим суб’єктом, який володіє різними природними здібностями і хистом. Образ автора надихає зображуване, роблячи його емоційно насиченим, естетичним, художнім.

Художній текст – це відображення індивідуальної авторської картини світу, яка є варіантом художньої картини світу. Художня картина світу охоплює загальну частину – мовну картину світу, а також інтерпретовану частину, у якій знаходять відображення індивідуально-авторське сприйняття дійсності, особистісні знання і досвід.

Художній концепт – структура когнітивного рівня мовної особистості, репрезентована мовними одиницями, засобами художньої образності, яка відображає художньо-образне світосприйняття та має лінгвокультурну специфіку. Під художнім концептом ми розуміємо ментально-мовну одиницю, щор має ім’я, трансформоване у свідомості письменників певного періоду і репрезентоване у художніх творах за допомогою мовних засобів і стилістичних прийомів. Художній концепт сформований із співвідношення авторських і змістового концептів стає важливим елементом ментальної бази ідіостилію письменників. Як правило, вихідним в описі експлікації художнього концепту є вибір ключового слова-репрезентанта. Одними із центральних у концептосфері художньої картини світу, хронологічно обмеженої II половиною ХХ ст., є концепти ГРІХ та СПОКУТА, виокремлення яких пов’язане з високою частотністю вживання лексем, які їх номінують, у художніх текстах. Аналіз текстів художніх творів виявив, що прозаїкам означеного періоду притаманні активні пошуки втілення естетичних концепцій українського народу, незважаючи на суспільно-історичні умови епохи. Адже друга половина ХХ століття – це радянська доба, яка

насаджувала свою ідеологію в усі галузі життя суспільства. Значною мірою це стосується атеїстичних настанов, а також антинаціональних поглядів, що проявлялось у забороні релігії та замовчуванні національної історії українського народу. Попри все, в літературі з'являється феномен шістдесятництва, а також з'являються романи на історичну тематику, автори яких піднімають ідеї національного самовизначення та естетичних пошуків народу. Зокрема, це полягає в зосередженні мовностильової образності творів на вербалізації концептів ГРІХ та СПОКУТА, які конструюють концептуальну картину світу народу поряд з такими бінарними концептами, як ЖИТТЯ – СМЕРТЬ, ДОБРО – ЗЛО, САКРАЛЬНЕ – ПРОФАННЕ.

Другий розділ „Концепти ГРІХ та СПОКУТА як об'єкт вивчення різних наук” присвячено огляду філософських, релігійних, етнографічних та лінгвістичних праць, у яких піднімались проблеми гріха та спокути. Також здійснено етимологічний аналіз лексем, які є репрезентантами названих концептів. Зокрема, з'ясовано, що у структурі лексеми *гріх* первинним є сакральний елемент. Що стосується лексеми *спокута*, її етимологія залишається нез'ясованою. Ми можемо припустити, що вона пов'язана з таким місцем у домівках українців, яке називається *покут*, де стояли ікони. Українці молились до ікон, каюлись перед ними у своїх гріхах та щирими молитвами спокутували їх.

У третьому розділі „Експлікація концептів гріх та спокута в українській художній картині світу” ми з'ясували, що довкола концептів ГРІХ та СПОКУТА формується концептуальне поле, що охоплює граматично розрізнені за частинами мови вербалізатори обох концептів, які їх формують. Враховуючи чинник світогляду ми загострили увагу на проблемі осмислення дійсності мовними особистостями письменників.

Проаналізований матеріал дає підстави констатувати, що гріховний вчинок оцінюється у кожному окремому випадку з урахуванням безпосередніх умов, за яких він стався. Ціннісний аспект відрізняє релігійне та світське осмислення гріха.

Слово *гріх* володіє високим словотвірним потенціалом. Серед дериватів іменники (*грішник, грішниця, гріхопадіння, гріховність, безгрішність, прогрішення, грішок, гріховник, перегрішення*), прикметники (*грішний, безгрішний, непогрішний, гріховний, безгріховний*), дієслова (*грішити, согрішити, згрішити, розгрішити, прогрішити, зогрішити*), прислівники (*грішно, гріховно, безгрішно*). Домінанта *гріх* є ідентифікатором усіх похідних слів, тобто тлумачення кожного з них, незалежно від ступеня деривації, передбачає звернення до домінантного слова. Це означає, що в процесі номінації певної сутності, пов'язаної з поняттям „гріх”, риси цього поняття залишаються незмінними і виступають статичним компонентом значення.

Концепт СПОКУТА представлений лексемою *спокута (покута)*, яка є його іменем. Ще натрапляємо на лексему *єпитимія*, яка також вербалізує названий концепт.

Мова художньої прози аналізованого періоду вербалізує концепти ГРІХ та СПОКУТА у тісному взаємозв'язку, який виявляється у сполучуваності лексем, що вербалізують названі концепти. Аналіз сполучуваності лексем-вербалізаторів концепту ГРІХ виявив, що прикметник *грішний* у мові художньої прози другої половини ХХ ст. означає такі іменники: *діло, душа, чоловік, народ, Адам, промисел, блудниці, ніч, людина, люд, спрага пізнання, раб (Божий), сьогочасність, персону, думки, очі, власть, своєкористя, різники, оболонка (тобто, тіло людини), світ, земля, засоби, любов, кохання, вуста, парубки, отець, піп, марева, життя, тіло*. Лексеми *спокута (покута)*, а також похідні від них виконують функцію означення в таких словосполученнях: *покутницьке призначення, покутний шлях, спокутна потреба, неспокутний гріх, покутний камінь, лепетання покутне*.

Також цей взаємозв'язок підтверджується наявністю у структурі концепту ГРІХ дихотомічної пари „*грішний – праведний*”, адже, за народними уявленнями, а також за церковним каноном, що репрезентує єдність у поглядах на цю проблему профанного та сакрального світоглядів, очищення від гріха, тобто праведність, досягається спокутою. Крім того, ми вводимо у роботу новий термін – „концептуальна дихотомія”, який пропонуємо визначати так: концептуальна дихотомія – це спосіб взаємодії концептів, який передбачає повну або часткову опозицію значень лексем-репрезентантів відповідних концептів, кожен з яких своїм існуванням передбачає існування іншого, а власне відношення між концептами у концептосфері побудовані на принципі антиномій у мові.

Зафіксовані у мові художньої прози епітети до лексеми *гріх* дають змогу поповнити відповідні епітетні гнізда „Словника епітетів української мови”: *колишні й нинішні гріхи, давні гріхи, криваві гріхи, чужі гріхи, тяжкі гріхи, соромітний гріх, несусвітній гріх, солодкий гріх, гіркий гріх, найсолодший гріх, страшний гріх, народний гріх, людські гріхи, вітцівські і свої власні гріхи, дівочий гріх, гріх першородний/первородний, содомський гріх, смертні гріхи, гріх смертельний, вольня і невольня гріхи його, вільні й невольні гріхи, мимовільний гріх, гріхи зумисні й незумисні, великий гріх, невеликі гріхи, більший гріх, найбільший гріх, видимі й невидимі гріхи, неземні гріхи*. Епітети до лексем, що вербалізують концепт СПОКУТА є менш численним, проте це не применшує їх цінності: *церковні покути, мирна спокута, найбільша покута, легка спокута, дешева спокута, мала покута*.

Виступаючи фрагментами МКС, концепти ГРІХ та СПОКУТА експлікують як універсальні, так і національно-специфічні стереотипи, уявлення, образи (напр. Вічний Грішник, Вічний Жид, Агасфер, Марко Проклятий), пріоритети, оцінки, що, трансформувавшись у свідомості письменників другої половини ХХ ст., відображають специфіку національного менталітету у його духовно-етнічній та соціокультурній іпостасях. Актуалізуючись у контексті осмислення долі людини, сутності людського буття взагалі, концепти ГРІХ та СПОКУТА виявляють особливе етнокультурне наповнення.

Запропонована методика дослідження концептів ГРІХ та СПОКУТА, а також результати, яких ми досягли у процесі аналізу, відкривають можливість реконструкції національної мовної картини світу крізь призму мислення народу – носія мови. Дякую за увагу!

Навчальне електронне видання
комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережевому режимах

Ніна Гуйванюк
Олена Кульбабська
Олена Кардащук

*Державна підсумкова атестація
з української мови та
методики викладання української мови*

Навчальний посібник

Редактор О.В. Кульбабська
Коректор О.В. Кардащук
Верстальник Н.О. Шатілова

Один електронний оптичний диск
супровідна документація
Об'єм даних 3 Мб. Тираж 50 пр.. Зам. 53.

Видавець і виготовлювач ТОВ «Видавництво «Наші книги»
58000 м. Чернівці, вул. Вавілова, 9/8
тел/факс (0372) 58-53-57
E-mail: books_profі@mail.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №573859 від 03.05.2006